

ДЖАК УЕДЪРФОРД
ИСТОРИЯ НА ПАРИТЕ
ОТ ПЯСЪЧНИКА ДО
КИБЕРПРОСТРАНСТВОТО

Превод от английски: Боян Дамянов, 2001

chitanka.info

ПРЕДГОВОР

ПРЕОТКРИВАНЕТО НА ПАРИТЕ

Парите са една от най-стряскащо простите идеи на всички времена... идея, която сама провокира собствената си революция.

Пол Дж. Бонън

Доларът умира. Умират йената, марката — всички национални валути в модерния свят. Глобалната парична система е заразена със смъртоносен вирус; фатално отслабена, тя рано или късно ще потъне в небитието. Доларът, марката и йената ще последват дуката, гвинеята и раковините каури в килера на историята, където ще представляват интерес единствено за антиквари и колекционери.

Тъкмо днес, когато доминират самото съществуване на човешката общност, парите са изправени пред знаменателни предизвикателства.

През последните десетилетия на двайсети век световната парична система се задъха и закашля, затресе и запрепъва. Подети от шемета на инфлацията, валутите на няколко икономически по-слаби държави внезапно се разболяха и умряха, докато най-здравите, традиционно силни валути взеха да залитат, отскачайки ту в една, ту в друга посока. Множество банки, властвали като световни финансови институции още от времето на Ренесанса, се сринаха под тежестта на загуби от милиарди долари, натрупани сякаш за една нощ. Съединените щати продължиха да влачат бремето на един непрестанно увеличаващ се национален дълг и нарастващ търговски дефицит, съчетан с периодични пристъпи на инфлация; всичко това води съответно до бавен, но необратим спад в стойността на долара. Въпреки енергичната, макар и донякъде несръчна интервенция на много нива, нито едно правителство не изглежда способно да

контролира собствената си национална валута. Вместо това целият свят е опасан от нови финансови институции, чиято мрежа от взаимно свързани търговски интереси притежава неவிждани досега власт и могъщество. Междудържавни организации, замислени да играят регулираща роля в световните финансови дела, като Международния валутен фонд. Обединените нации и Световната банка, постепенно губят своето значение, освен за най-слабите играчи, които и без това са на издръжка на световното стопанство.

Независимо от тревожните финансови признаци със смъртта на сегашния паричен ред няма да умре нито търговията, нито самите пари. Още докато старата система с неохота и запъване крачи към гроба, новата вече се надига на хоризонта, готова да я замени. Образът на тази нова парична система трепти в меката светлина на компютърните екрани; мирисът ѝ се долавя във възкиселия дъх на електрическите кабели, виещи се по пода на световните валутни борси; гласът ѝ се дочува в електронното мъркане на чиповете и в свистенето на пластмасовите карти през процепите на четящите устройства, които заменят остарелите каси в супермаркетите. Парите се изобретяват за пореден път в кибернетичното пространство — една свободно движеща се сила, способна да се прелее в каквито и да било количества, когато и да било, където и да било по света. Неподвластни на богатствата на отделните държави и на съзнателните действия на техните правителства, парите придобиват най-различни форми. Новите пари са една огромна, необузdana мощ.

С новите технологии се появяват нови начини на печелене и използване на пари, с които се създава една напълно нова система на класово разделение на бедни и богати. С тази нова система ще се измени до неузнаваемост начинът на разпределение на богатата и на финансиране на обществения живот. Чрез новата парична система ще се промени самата политическа карта на света; с нейното решаващо участие ще се създадат нови видове икономически и обществени субекти с местно и световно значение, каквито днес ни е трудно дори да си представим. Тази нововъзникваща парична система ще промени самото значение на понятието пари.

Извършващата се понастоящем фундаментална промяна в същността и употребата на парите представлява третата поред парична революция. За начало на първата служи изобретяването на металните

монети в древна Лидия преди близо три хиляди години, което довежда, като своя непосредствена последица, до появата на системата на открити и свободни пазари. Изобретяването и разпространението на монетите и появяването на пазарните взаимоотношения на свой ред полагат основите на една цяла система културни явления, изкристализирали в античната средиземноморска цивилизация. Новата парична и пазарна система се разпростира с времето по целия свят, като постепенно подкопава и разрушава великите трибутарни империи от миналото, основани на събирането на натурални налози и предполагащи централизирана система на васално подчинение на поданиците спрямо суверена.

Втората парична революция, създава парите от второ поколение, започва с Ренесанса и преминава през индустриалната революция, за да положи основите на модерната световна капиталистическа система. Тя води началото си от банките в Италия, послужили като първообраз за постепенното възникване на националните банкови системи и появата на книжните пари, които до ден-днешен се използват за ежедневни търговски операции. Именно създаването на банките и на книжните пари разрушава феодализма и променя самата основа на обществената организация от наследствена аристокрация към парични отношения, като премества центъра на икономическата мощ от притежанието на земи към притежанието на акции, облигации и корпорации.

Всеки от двата първоначални типа пари създава своята уникална култура, дълбоко отличаваща се от всички предходни. Сега, в началото на двайсет и първия век, светът навлиза в третата фаза на историята на парите — ерата на електронните пари и на виртуалната икономика. Появата на електронните пари ще доведе с времето до обществени промени, поне толкова всеобхватни и фундаментални, колкото породените от предишните две парични революции. Новите пари ще предизвикат радикални промени в политическите системи, в организацията на търговските предприятия, в класовата структура на обществото. Виртуалните пари ще създадат своя собствена цивилизация, която ще се различава от досегашната така, както самата тя се различава от цивилизацията на викингите или на ацтеките.

ВЪВЕДЕНИЕ

СВЕТОВНИЯТ ПАЗАР

Това, което отличава човека от животното, са парите.

Гъртруд Стайн

Една млада жена, боса и с разголени гърди, забързано излиза от глинената колиба. В басмена цедилка е задянала новородено бебе, а на главата си крепи глинено гърне с мляко, в което плуват шест пресни яйца. Слънцето още не се е показало на хоризонта, а по лицето ѝ вече се стичат ручейчета пот, сливат се при златната халка, прокарана през долната ѝ устна, и падат на едри тежки капки по гърдите и корема.

Веднъж на пет дни младата жена става преди зазоряване, за да поеме по осемнайсеткилометровата пътека от село Кани Комболе в западноафриканската държава Мали до най-близкия град Бандиагара, където всеки пети ден става пазар. Тя бърза да последва своите сестри, братовчедки и останалите жени от селото, да се влее в дългата върволица нагоре по склона. Този стръмен склон, в който са погребани дедите им, е част от рида Бандиагара — един от подстъпите към платото, чийто ръб се очертава право нагоре, на 450 метра над главите им.

Докато жените, задъхани под тежестта на товара, с мъка пълзят по скалистия рид, глинените колиби със сламени покриви, паянтовете навеси от царевични стъбла и кошарите на козите се размиват в маранята, надигнала се още с първите слънчеви лъчи. Отвисоко селото прилича на купчина пясъчни купички, построени от някое дете на морския бряг. Тежък тричасов преход чака жените. Някои носят кърмачета, децата, които са твърде големи, за да бъдат носени на ръце, и прекалено малки, за да ходят сами, са оставени вкъщи. Всяка от жените крепи на главата или гърба си по нещо за Продан: торба

домати, връзка дребни лукчета, паница люти чушки, чувалче сладки картофи. Около главите им бръмчат рояци мухи, примамени от миризмата на този подвижен пир. От време на време жените спират и присядат на някой голям камък под рехавата сянка на изкорубен баобаб — рядък лукс сред голия враждебен пейзаж. Наквасват устни от гърнето с мляко и поемат нататък. Не могат да си позволят дълга почивка — рояците насекоми не им дават мира, а трябва да стигнат до пазара, преди да са се събрали купувачи и преди слънцето да се е изкачило в зенита.

На малко разстояние пред групата на жените се движи керван от мъже с магарета, натоварени с такива огромни чували с просо, че отдалеч приличат на ходещи купи сено. Макар двете групи да са тръгнали призори от едно и също село, дори от едни и същи колиби, мъжете и жените крачат поотделно, поели по своите различни задачи.

На другия край на света, в една жилищна сграда в Северозападен Манхатън, млад мъж чака асансьора, стиснал в ръка новичко кожено куфарче — подарък от родителите му за дипломирането. Облечен със сив костюм, спортни обувки и шлифер, но без вратовръзка, мъжът влиза в пристигналия асансьор, вече пълен с хора от по-горните етажи. Той мълчаливо кима на спътниците си, стиска куфарчето между коленете и се захваща да оформи възела на копринена вратовръзка с цветен мотив, като се старее да не докосва с лакти стоящите от двете му страни. Вече навън, мъжът се влива в потока бързо крачещи хора от съседните сгради, който се стича към зиналата уста на станцията на метрото и оттам — към още по-пълноводния човешки поток в претъпканите влакове за финансовия район в южния край на Манхатън. След като излезе от подлеза, мъжът се спира да си купи сусамена кифла, която бързешком пъхва в джоба на сакото си, и картонена чашка прясно смляно етиопско кафе, от която с наслада отпива през специалния прорез в пластмасовото капаче. Пет дни в седмицата младият мъж изминава този маршрут от своето жилище до Нюйоркската фондова борса, сгушена между няколко от най-високите небостъргачи в света.

Градецът Бандиагара в държавата Мали се намира в Сахел — тесния полупустинен пояс, отделящ Южна Сахара от гъстите джунгли по атлантическото крайбрежие на Западна Африка. След като стигнат до пазара, жените от Кани Ком-боле се пръсват всяка по задачите си.

Една отнася своята връзка лукчета до камиона на изкупвача, който ще ги откара в големия град. Друга сваля кърпата от врата си, постила я на земята и подрежда върху нея домати, като ги предпазва от палещите лъчи на слънцето с рехав навес от рогозка, опъната между две криви пръчки. Жената с гърнето мляко и шестте яйца се упътва към зоната на млекарите, слага гърнето на земята, яйцата в една катуна до него и прикляка в очакване на купувачи. След като продаде стоката си на гражданите или на някой пътуващ прекупвач, всяка ще си купи било пластмасова кофа, било малко тютюн, бучка сол, няколко чашки захар или някой друг дребен лукс и после ще се приготви за обратния път. Жените дори не поглеждат изложените храни; те са за гражданите, не за такива като тях. Презрелите банани от крайбрежието, сушените фурми от оазисите на Сахара, скъпите портокали от крайморските градини струват повече от цял товар мляко или зеленчуци, който всяка от тези жени би могла да домъкне от село.

С изключение на мюсюлманските общности, където почти всички видове публична дейност се смятат за запазена мъжка територия, жени държат в ръцете си и управляват пазарите из цяла Западна Африка. Жени донасят стоките за Продан и отнасят покупките от пазара, те преговарят за цената; те са огромното мнозинство от всички продавачи и купувачи. Макар понякога да се появяват и мъже, обикновено с точно определена цел, пазарните взаимоотношения се определят изцяло от жените, като до голяма степен се основават на дълготрайни семейни и приятелски връзки и лични познанства.

Въпреки пълната си неграмотност и липсата на най-елементарно образование повечето жени на пазара в Бандиагара с лекота продават и купуват, пазарят се и боравят с пари. Те разменят стоката си в натура или срещу монети и банкноти с различна номинална стойност, често в комбинация от различни валути, като точно пресмятат сумата и връщат ресто. Макар да не могат да прочетат написаното, те различават стойността на отделните банкноти най-вече по техния цвят, форма, големина и по картинките, напечатани върху тях. Понеже сделката се извършва публично, пред очите на други жени, които внимателно следят отстрани всяко движение, пазарът ехти от съвети и забележки, имащи за единствена цел строгото съблюдаване на традицията и възприетите норми. Жените търгуват и се пазарят, често без дори да ползват общ език. В такива случаи се борави само с по две-три думи и

набор от жестове, с които се обозначават отделните цифри: свитата в юмрук ръка значи пет, плясването с разперена длан — десет, и т.н.

Основни конкуренти на нашата продавачка на мляко на пазара в Бандиагара са не други жени като нея от околните села, а млечните ферми на Уисконсин, Холандия и Нова Зеландия. Вносното мляко е кондензирано, консервирано и се разпространява безплатно от международни благотворителни организации сред най-бедните страни в Африка. Макар на всяка опаковка ясно да пише на английски език „Безплатно — да не се продава“, опаковки с такова мляко редовно се появяват на съседните сергии до младата майка от Кани Комболе. Количествата кондензирано мляко, които достигат до пазарите на Африка, зависят донякъде от конкретната икономическа ситуация в Северна Америка, Европа и Южния Пасифик. Те зависят от това колко мляко са закупили за нуждите на годишното си производство корпорации като „Нестле“, „Хърши“, или „Крафт“, както и от непрестанно изменящия се курс на холандския гулден, американския или новозеландския долар спрямо френския франк, с който е обвързан западноафриканският франк, използван в Мали. Тези количества мляко зависят и от това колко горещо е лятото и колко сладолед ще се изяде по света, както и от световната годишна реколта на соя — един от основните конкуренти на млечните продукти. Количествата кондензирано мляко на пазара в Бандиагара всеки месец зависят и от размера на субсидиите за американските фермери и помощите за трети страни, одобрени от Конгреса на САЩ; от хранителната политика на Върховния комисар за бежанците към Обединените нации в Женева; от ръководството на Европейската икономическа общност в Брюксел; от прищевките на всевъзможни религиозни и благотворителни организации в целия свят, изпращащи храна и провизии на бедните страни.

Когато на пазара в Бандиагара има излишък на кондензирано мляко, младата майка не винаги успява да продаде своето гърне. Но когато опаковките с вносно мляко започнат да изчезват, тя съумява да спечели малко пари, за да купи нещичко от пазара и да го отнесе въкъщи. Няколкото яйца се явяват макар и малка гаранция срещу финансовата несигурност, породена от колебанията в млечния пазар, доколкото международните програми за подпомагане даряват огромни количества мляко на Третия свят, но почти никога яйца. Младата жена

обикновено успява да продаде яйцата си дори в дни, когато тя и семейството ѝ сами изпиват гърнето с мляко, вместо да го мъкнат обратно до Кани Комболе.

МРЕЖАТА НА ПАРИТЕ

Подът в Нюйоркската фондова борса е заринат в боклук също като пазарния площад в Бандиагара. Вместо с черупки от фъстъци, царевични кочани и бананови листа обаче той е покрит с разноцветни хартийки, обозначаващи различни видове извършени операции. Всеки опитен дилър може веднага да определи на око приблизителния обем на сделките и съотношението им по видове в зависимост от това дали преобладават например жълтите или белите хартийки.

Въпреки боклука по пода огромната, прилична на пещера зала създава измамното впечатление за футуристичен конвейер, където стените са облицовани с електронни табла, по пода се вият цели километри синкави компютърни кабели, а от тавана висят монитори, закачени на специални подвижни стойки, които напомнят роботите, сглобяващи части от автомобили. Сиянието на зелените букви, които пробягват по електронните табла, придава призрачен вид на стерилната обстановка в огромната пещера. Хаосът по пода е само привиден. Цялата дейност се ръководи най-стриктно по система от цветни обозначения. Мониторите с меката си електронна светлина подават непрестанно обновявана финансова информация; всеки служител носи сако с точно определен цвят и съответната пластмасова значка на ревера; яркожълтите телефони са поставени на места, където най-лесно се забелязват. Дилърите си говорят на групички, обсъждат спортни събития, пият кафе или дъвчат дъвка, но щом ценните книжа на някоя компания се раздвижат, те като по команда се хвърлят към телефоните и започват да крещят, да жестикулират и подскачат като обезумели в преследване на поредната сделка.

Макар да няма принципна забрана за достъпа на жени до залата на фондовата борса, тя до ден-дневен си остава почти изключително мъжка територия с характерния за мъжете рязък и гръмогласен стил. Дилърите в тази зала се пазарят и договарят сделки от името на своите частни и корпоративни клиенти по целия свят. В приличните на космически апарати кабинки, разпръснати тук-там из залата, те получават указания от своите щабове, които обикновено се намират

недалеч от Борсата и които на свой ред са получили нареждания от своите клонове и клиенти, пръснати из целия свят. В зависимост от часовия пояс оттук те се свързват посредством телефон и компютър с всеки финансов център на планетата.

Всяка стъпка от процедурата може да се осъществи по електронен път. Всяка, с изключение на една — самата сделка, която се извършва от двама дилъри, продавач и купувач, изправени лице в лице един срещу друг в залата, за да договорят конкретната цена и подробностите. При това няма значение дали клиентът на единия е белгийски бизнесмен в Осака, а на другия — група пенсионирани учители от Омаха. Може би нито един от двамата дилъри не е в състояние да покаже Осака — или дори Омаха — на картата; важното е, че в решителния момент всяка подобна сделка се сключва при пряк контакт между продавач, който се опитва да продаде по най-високата възможна цена, и купувач, който се опитва да купи по най-ниската; и двамата действат от името на клиент, когото не познават и едва ли някога ще срещнат. Същата система от комуникационни връзки, която е свела задачата за изпълнение, ще върне обратно до поръчителя информацията за осъществената сделка; тази информация ще се изпише и на множество компютърни монитори, включени в системата по целия свят, като по този начин ще подтикне или възпре да се включат други възможни участници.

Когато слънцето се спусне ниско над хоризонта и следобедната жега поотслабне, младата майка задява цедилката с бебето, грабва празното гърне и трите кокосови ореха, които е купила с приходите си за деня, и се нарежда в дългата колона жени, поели всяка към своето село, глинена колиба и домашни грижи. Сега, когато гърнето с мляко вече не тежи на главата ѝ, тя стъпва по-леко, краката ѝ сами я носят по бърдото към Кани Комболе, където се надява да стигне преди мрак, за да издои козите.

В края на дългия и уморителен ден на фондовата борса младият мъж разхлабва вратовръзката си и поема с групичка колеги към близкия бар. На чаша бира те ще си разменят по някоя клюка или ще се впуснат в подробно обсъждане на движението на пазарите за деня и на прогнози за следващия ден. После той ще се отбие до италианския ресторант за порция лазаня за себе си и за своя съквартирант, който обаче няма да си е вкъщи; тогава младият мъж ще раздели лазанята с

кучето на съквартиранта, ще си отвори още една бира от хладилника и ще гледа баскетбол по телевизията. След вечеря ще включи портативния си компютър, за да провери как се движат собствените му инвестиции, и ще прегледа купищата реклами, пристигнали по пощата.

Младата майка от Кани Комболе и младият дилър на Нюйоркската борса живеят в различни страни и континенти; те не се познават и взаимно не подозират за съществуването си. Той е ирландец католик и обитава един от хипертехнологизираниите, свръхпренаселени и ултрабогати градове на планетата; тя е член на племето догон, което вярва, че всички животни, растения и предмети имат душа, и живее в малко селце без електричество и течаща вода. Той използва в ежедневната си работа най-съвършените комуникационни технологии, докато тя не може нито да чете, нито да пише и се пазари, прибъгвайки до жестове. Двамата говорят на различни езици, населяват различни светове и въпреки съвременните средства за транспорт и комуникации, съкращаващи разстоянията между хората, всеки от тях много би се затруднил, ако трябва да вникне в чувствата, желанията, ценностната система и начина на живот на другия.

И въпреки това, независимо от пропастта, която ги разделя, и двамата са елементи от една и съща мрежа, от единната система на взаимно преплетени институции, която опасва целия свят, свързва фондовите борси на Хонконг, Сан Франциско и Ню Йорк с населението на Лондон, Амстердам и Лима, с жителите на последния градец, село или ферма където и да било по света. Това е единният световен пазар, който обхваща всички страни, езици, култури, религии и етноси. Допреди време в света все още действаха множество независими един от друг пазари. Някои търгуваха с мляко и боб; други — с акции и облигации. Някои продаваха застрахователни полици и селскостопански фючърси; други — ипотеки и коли. Днес всички тези пазари са свързани посредством електронните комуникации в единен международен пазар, който достига до всяко кътче на планетата и — което е не по-малко важно — до всяка отделна пазарна ниша.

Обединява ги и едно-единствено нещо — парите. Независимо дали конкретните пари се наричат долари, рубли, йени, марки, франкове, лири стерлинги, песос, бати, рингити, крони, куанза, левове, ескудос, риали, драхми, шекели, юани, кетцали, рупии, шилинги или афгани, всички те действат на практика по един и същ начин като

части от световната парична система, достигаща до всяка ферма, до всеки остров, до всяко село на планетата. Навсякъде, каквато и да е националната валута, съвременната система позволява бързото и безпрепятствено движение на парите между отделните пазари.

Ако си представим фондовата борса без всичките потракващи машини, електронни звукови сигнали, видеомонитори, мобилни телефони, компютърни клавиатури и километрите синкав кабел, тя ще заприлича на пазарния площад в Бандиагара, където всяка продавачка клечи сгърбена над своята малка сергия и предлага скромната си стока за Продан. Независимо дали обект на продажбата е топ домашно тъкан плат, торбичка подправки, буца сол, бала щавени кожи, гърне прясно издоено мляко или контролен пакет от акциите на голяма корпорация, основните дейности на пазара почти не се различават помежду си.

Парите създават единната световна икономика, която включва цените на млякото и яйцата на пазара в Бандиагара, както и цените на акциите на „Сара Лий Фудс“ или „Пепси“ на Нюйоркската фондова борса. Макар различията в политиката, религията, технологиите и дори промените във времето да играят роля във всички тези дейности, именно парите представляват основата на цялата система, онова ключово звено, което определя стойността, улеснява обмена, спомага за търговията. Именно парите обединяват всички тези дейности в единна световна система. Те са свързващият елемент, на който се крепи всичко.

След още сто години на онзи пазар в Бандиагара ще продължава да кипи търговия, докато Нюйоркската фондова борса вероятно ще е преминала в историята. Хората винаги ще се нуждаят от пряк и личен контакт при набавянето на храна и други стоки за ежедневно потребление, но не и при извършване на крупни финансови трансакции. Електронният пазар съвсем скоро ще измести фондовата борса, основана на личен контакт — нещо, което може би никога няма да се случи с пазара на хранителни стоки.

КОНФИГУРАЦИЯТА НА ПАРИТЕ

Макар младият американец в Ню Йорк и жената от племето догон в Мали да живеят в един икономически взаимно обвързан свят и да търгуват по подобен начин на подобни пазари, между техните култури и начин на живот има множество очевидни и важни различия,

в чиято основа лежи фундаментално различната роля на парите в живота на племето догони в живота на американците. Младата майка използва пари веднъж на всеки пет дни, когато отива в града на пазар, докато младият американец се нуждае от пари ежедневно, едва ли не ежечасно.

Парите съставляват много малка част от живота на догонската жена извън селото и почти никаква вътре в него, доколкото всичките ѝ взаимоотношения с други хора се ограничават в рамките на рода и семейството. Същевременно парите лежат в основата на почти всички човешки взаимоотношения в живота на американеца — от работното му място и ежедневната му храна до заниманията му с компютъра; целият му живот се върти около парите. Американецът и младата жена от племето догон живеят в различна културна среда, с различен фокус и ценностна система.

Във всяка човешка култура животът е организиран около едно ядро, представляващо съвкупност от прости принципи, дейности и схващания. Всички останали институции и обществени дейности израстват от това ядро като клони от стъблото на дърво. Тези основни дейности, институции и ценности съставляват онова, което според Рут Бенедикт — една от най-наблюдателните американски антроположки на двайсети век — се нарича „културна конфигурация“.

Културата на племето догон се конфигурира около едно ядро от художествено творчество, ритуали и митове. Произведенията на догонските занаятчии — дървени скулптури, маски и диадеми — са гордост за музеите по целия свят. Не само това: хората от племето украсяват глинените си колиби, дрехите и собствените си тела, като прекарват голяма част от времето си в един цикъл от церемониални танци и ритуали, неразривно свързани с тяхната уникална космология и система от митове. Ритуалите и художественото творчество са основни изразни форми, около които догоните организират своя политически, икономически и обществен живот.

Ударението, което африканците от племето догон поставят върху художествената изява, е малко необичайно, но далеч не единствено в световната културна практика.

Жителите на индонезийския остров Бали, традиционните племена хопи и пуебло в Северна Америка, както и още някои култури, пръснати по земното кълбо, си приличат по това, че също организират

живота си около художественото творчество, митологията и ритуала. За разлика от тях повечето останали народи по света имат много по-прозаични културни конфигурации.

Така например културите и обществените системи на номадските племена в Източна Африка се фокусират върху домашните животни. В своето класическо изследване върху племето нуер от Судан британският антрополог Е. Еванс-Причард описва тези хора като обладани от истински култ към добитъка. Малки момчета доброволно приемат името на семейния бик и съчиняват любовни песни за стадото. Девойките нуер наричат себе си крави, а своите възлюбени момци — бикове. Бракът се скрепява официално, като семейството на булката получава в дар стадо говеда, а при убийство родът на жертвата се компенсира в натура — отново в съответния брой крави. Добитъкът е нещо повече от богатство и имотна равностойност; говедата представляват социалният идиом на живота на племето нуер.

От своя страна, бедуините от Арабския полуостров и Северна Африка са превърнали във фокус на своята ценностна система камилите; индианците от племето навахо и древните евреи — овцете; северноамериканските индианци, южноамериканските гаучоси, монголците и турците в Азия — конете; саамите и лапландците от Северна Скандинавия и племето крий от Канада — северните елени, и т.н. Такова пристрастяване към дадено домашно животно е знак за нещо повече от обикновена любознателност или хоби, каквито са американската страст по колите или увлечението на японците по битовата електроника. Домашните животни се превръщат в средоточие на конфигуриране на цялостната племенна култура.

Древните египтяни са приемали за културен фокус властта на всесилната държавна машина, изразена в култа към смъртта, погребалния ритуал и задгробния живот. В течение на десетилетия безброй работници са строили пирамиди и други видове гробници за своите фараони, като цялата икономическа организация на страната е била съсредоточена в снабдяването с материали и техническото осъществяване на тези чудовищни по мащабите си строителни обекти. За разлика от монетарните култури, при които златото служи като средство за размяна и икономическа организация, в древен Египет то е погребален обект. Египтяните са заровили в земята повече злато и скъпоценности, отколкото която и да било друга цивилизация.

Културният фокус невинаги е животно или неодушевен предмет. Така например тибетската култура е съсредоточена около ритуалите, тайнствата и медитациите на една уникална разновидност на будизма, която се практикува по тези земи. Най-големите исторически сгради в Тибет са храмове и манастири, служили някога като средища на политическия и икономическия живот, на просветата и религията. Преди завладяването на Тибет от китайците страната се управлява от монаси и около една четвърт от мъжете се вливат в редиците на духовенството.

Много племенни общества в Нова Гвинея и Меланезия са организирани около политическа надпревара между така наречените „Големи мъже“ — племенни старейшини, които уреждат женитбите, отглеждат сладки картофи и разпределят прасетата за храна. „Големите мъже“ на папуасите договарят бракове по сметка между представители на отделните племена, чрез които се формират изгодни племенни съюзи и в рода се привличат жени, способни да отглеждат повече сладки картофи и тлъсти прасета, както и да раждат деца, които един ден ще отглеждат още повече грудки и прасета, и т.н. Този цикъл на нарастване има за своя кулминация празника Мокас — народно увеселение с танци, всеобщо преяждане и хвалебствени слова за „Големия мъж“, осигурил за пируващите такива количества картофи, прасета и всякакви други лакомства, с които да се заздравят още повече племенните връзки и да се даде старт на поредния цикъл от женитби, картофи, прасета и Мокас.

Човешките жертвоприношения са обединяващият принцип за империята на ацтеките в древно Мексико. Първоначално древните ацтеки принасят в жертва военнопленници, но след като покоряват всички съседни племена, изведнъж възниква недостиг на човешки материал за олтарите. Жреците разрешават проблема, като организират церемониални войни между собствените си поданици с единствената цел да бъдат „пленени“ млади мъже за принасяне в жертва. Издигнати са огромни пирамиди, около които се водят показни битки или дори игри с топка, подчинени на основната потребност на империята — набавянето на човешки материал за жертвоприношенията.

На нас ни е трудно да разберем как африканците от племето догон организират живота си около художественото творчество и ритуали, нуерите около добитъка, древните египтяни около смъртта,

ацтеките около човешкото жертвоприношение, а папуасите в Нова Гвинея — около женитбата, сладките картофи и прасетата. За всеки от изповядващите тези култове обаче въпросният обект представлява културен фокус, около който протичат основните житейски дейности.

Едно нещо е сигурно: за много от тези народи би било не по-малко трудно да разберат нашия живот, организиран около причудливата абстракция, наречена пари. Папуасите поне могат да кажат, че сладките картофи и прасетата са нещо, което служи за храна. Женитбата пък носи сексуално удовлетворение и е важен акт при раждането на деца. За племето догон изкуството е нещо красиво за гледане, а ритуалите им създават удоволствие и чувството на съобщност. За разлика от тези форми на естетическа и биологическа наслада парите не притежават непосредствена стойност; въпреки това в повечето модерни общества те са универсалният ключ, отварящ вратите към почти всички земни удоволствия... а също и към много източници на разочарование и болка.

Парите са фокусът на модерната световна култура. Те определят отношенията между хората, и то не само между продавач и купувач на пазара или между наемен работник и работодател в сферата на труда. Във все по-голяма степен парите определят отношенията между родители и деца, между близки и приятели, между политици и избиратели, между съседни, между свещеници и енориаши. Върху парите се крепят основните институции на съвременните пазарни и икономически отношения, около парите се групират спомагателните институции на рода, религията и политиката. Парите са универсалният език на търговията в съвременния свят.

ЕДИН ЕЗИК ЗА ВСИЧКИ НАЦИИ

В своята пиеса „Пиратът“ (1677) суринамската авторка Афра Бен пише следното:

„Парите говорят смислено на един език, разбираем за всички нации.“

Парите не само говорят смислено; те придават смисъл на всяко общество, завладяно от тях, и то по начин, който подчинява всички останали институции и системи на взаимоотношения. От самия момент на своето появяване парите играят все по-определяща роля в западното общество, като постепенно довеждат до отхвърляне на феодалната система и на аристократическата йерархия от по-ранните форми на обществено устройство. Тяхната роля в историята и географията на света е еднакво решаваща в древна Елада и Рим и в съвременна Япония и Германия.

Тенденцията парите постепенно да изместват семейните ценности далеч не е нова. Тя намира отражение в творбите на японския есеист Саикаку Ихара, съвременник на Афра Бен от седемнайсети век. Макар и творил на противоположния край на света, неговите наблюдения за живота звучат твърде познато:

„Кръвта и произходът не значат нищо; парите са фамилното дърво на градския човек. Майката и бащата дават живот, но парите го пазят.“

Три века по-късно, през 1936 г. Гъртруд Стайн допълва:

„Това, което отличава човека от животното, са парите.“

Макар между техните култури да няма почти нищо общо, парите предизвикват едни и същи чувства у една поетеса от двайсети век, у един римски философ от втори век и у един японски есеист от седемнайсети. По техните коментари може да се съди за това как парите са се развили като ключов елемент на един нов, по-сложен тип общество, представляващ качествен скок в сравнение с обществата на догоните, хопите или нуерите. Парите наистина играят много по-голяма роля в живота на един американец, който работи в залата на Нюйоркската фондова борса, отколкото в живота на една жена от племето догон на пазара в Бандиагара, но тази разлика е количествена,

а не качествена. Истината е, че догоните вървят по същия път като всички монетарни култури навсякъде по света. Действително те се движат по този път доста по-бавно от нас, но нашият начин на икономически живот може да изчезне също така бързо, както се е появил.

Няма да мине много време, и младият американец в залата на Нюйоркската фондова борса ще изглежда също такава отживелица, както и младата майка от Кани Комболе с гърнето мляко на главата. И двамата са участници в една пазарна система, чието време бързо отминава, тъй като самите пари се трансформират в нови форми, изискващи нови видове пазари, нови начини на извършване на финансови трансакции, нови видове стопански дейности.

ПЪРВА ФАЗА

АНТИЧНИТЕ ПАРИ

Само парите движат света.

Публилий Сир

1

КАНИБАЛИ, ШОКОЛАД И ПАРИ

Предстои последният конфликт, в резултат на който цивилизацията ще придобие своята завършена форма — това е конфликтът между кръвта и парите.

Освалд Шпенглер

В центъра на град Теночтитлан, столицата на ацтекската империя, жреците извършвали всекидневни жертвоприношения. Те подкарвали жертвата по стръмното стълбище, водещо към върха на пирамидата, където четирима жреци хващали тялото за ръцете и краката и го полагали по гръб върху големия каменен олтар. Един от тези страховити, опръскали с кръв свещенослужители вдигал над главата си обсидианов нож и със замах го забивал в гърдите на примрялата от ужас жертва, разпарял гърдния кош и заравял пръсти в кървавата топла плът. Напипал още туптящото сърце, той с един замах го изтръгвал и го хвърлял върху жертвеника на бога Хуцилопчтли. Целият акт на жертвоприношението траел не повече от двайсетина секунди, но по разкази на очевидци сърцето продължавало да пулсира върху горящия жертвеник още няколко минути.

За ацтекските търговци кулминацията на годината на богослужения и ритуали настъпвала със зимния празник Панкецалицтли, или Вдигането на знамената, когато, за да демонстрират своя обществен статут и богатство, те спонсорирали по едно жертвоприношение. За разлика от воините на империята, които лично пленявали вражески войници за принасяне в жертва, търговците купували своите жертви на цена, достигаща до четирийсет тъкани наметала. Веднъж платил за жертвата си, търговецът трябвало да я храни, облича и отрупва с подаръци в продължение понякога на месеци, през което време обреченият се подготвял за грандиозния спектакъл. Всеки търговец, желаещ да спонсорира жертвоприношение,

трябвало да устрои по четири пира и празненства за други търговци и военачалници. За всеки пир се набавяли нови и нови дрехи, накити и украшения за домакина и жертвата. Всички тези луксозни стоки се купували специално за конкретния пир, като при завършването му се раздавали на гостите в знак на благодарност, че са зачели домакина. Чак след като приключели всички церемонии, пирове и празненства, търговецът можел да подкара жертвата си по стръмното стълбище към олтара, където жреците поваляли нещастника и изтръгвали сърцето му. После собственикът на изкорменото тяло можел да си го отнесе вкъщи, а жените го измивали и сготвяли. Следвал още един ритуален пир от солено човешко месо и царевича, но този път без традиционните люти чушки. В подялбата на трупа се включвали всички от семейството и повечето съседи; само търговецът се въздържал да опита от месото на онзи, който с течение на времето се бил превърнал в нещо като негов син.

Под ръководството на великия жрец, наречен тленамакак, или Носител на огъня, аптеките организирали през годината цяла поредица жертвоприношения. Докато се подготвяли за тях, жреците промушвали бодли от агаве през различни части от тялото си, най-често през езика или гениталиите си, предлагайки собствената си кръв в дар на боговете. Истински набожният жрец си личал по това, че на слепоочията му винаги зеели пресни рани, от които кръв шуртяла и се стичала по врата и раменете. Кръвта се смесвала с рунтавата сплъстена коса на свещенослужителя, като му придавала страховит вид и миризма, налагаща по най-безспорен начин и доста отдалеч присъствието му в ацтекското общество.

Всеки от множеството богове и всяка от свещените дати в сложния ацтекски календар изисквали своите жертви. Така например рано напролет хората постели за дъжд и принасяли в жертва блюда от месо и царевични питки, както и малки деца, на боговете Тлалок и Чалчуихтликуй. Преди началото на лятото се организирали нови жертвоприношения за дъжд под формата на гладиаторски битки в чест на Ксипе Тотек, богинята на плодородието. Жертвата, привързвана към голям камък, държала в едната си ръка пръчка с набедени птичи пера, с която трябвало да се отбранява срещу воители, въоръжени с истински мечове от обсидиан. Целта била тялото на нещастника да получи колкото може повече повърхностни наранявания, от които да не умре

веднага, а кръвта му да изтича постепенно за забавление на зрителите. Набелязаните жертви, които не проявявали голям ентузиазъм да бъдат умъртвени по този начин, жреците омотавали с въжета и изпичали живи на бавен огън като дар на бога на огъня.

По-нататък през годината жреците одирали живи мъже и набивали на кол малки деца, за да могат сълзите им да омилостивят боговете и да докарат още дъжд. Предпочитана жертва били деца с „лизнато“ кичурче на две места по главичката; такива деца бивали отделяни от майките си още при раждане и отглеждани в специални ясли, докато дойде време да бъдат принесени на олтара. Според празниците в календара се подбирали жертви, които да олицетворяват отделните богове. Така например в чест на бога Тецкатлипока подбирали млад мъж без нито един видим дефект. Избраният за жертва бил оставян да живее една година като самия бог — участвал в ритуали, песни и танци и свирел на флейта из града, а останалите жители го отрупвали с цветя и подаръци. Той имал право и на четири красиви жени, ала след изтичане на определения срок го качвали на пирамидата, където жреците му изтръгвали сърцето, а после му отсичали и главата.

Най-зрелищното жертвоприношение се извършвало по време на танца в чест на Ксипе Тотек, когато жреците сграбчвали нарочената жертва — млад мъж, представляващ бога, и за миг го одирали жив. После един от тях си надявал одраната кожа и продължавал танца от името на жертвата. Церемонията имала и друг вариант, при който одирали млада жена в чест на богинята Тоци.

Докато жертвите, принасяли от търговците, завършвали земния си път поднесени на семейната трапеза, повечето трупове от останалите жертвоприношения имали търговско предназначение. След като извадели сърцето, жреците бутвали тялото обратно по стълбите и го оставяли да се изтърколи до подножието на пирамидата. Там го поемали слугите на храма, които отрязвали главата и я поставяли на специалната лавица с трофеи, при бавно гниещите глави на предишните жертви, а изкорменното тяло разфасовали и най-крехкото месо изпращали на тианкицтли — градския пазар, където то се продавало срещу шоколад.

ШОКОЛАДОВИ ПАРИ

Ацтеките използвали шоколада — по-точно какаовите зърна — като разменно средство. С тези зърна на пазара се купували плодове и зеленчуци — царевица, домати, люти чушки, кратуни, фъстъци, — украшения от злато и сребро, нефрит и тюркоаз, също дрехи и сандали, грънци и кошове, оръжия от обсидиан и ризници, подплатени с вата, месо, риба и дивеч, луксозни стоки като алкохол или роби.

Пазарният площад в градовете на аптеките обикновено се намирал непосредствено до правителствените сгради, така че държавните чиновници да могат да следят отблизо как протича размяната на стоки и услуги. Пазарният площад в центъра на Теночтитлан например заемал доста голяма площ; затова пък всякакъв вид търговска дейност извън рамките на определената за търговия зона била строго забранена. Държавни чиновници определяли както цените, така и обема на продажбите, като през цялото време се навъртали наблизко, готови да накажат, включително с екзекуция, всеки нарушител на „пазарните“ разпоредби. Държавата създавала и наследствената каста на така наречените почтека — търговци, извършващи обмен на стоки на големи разстояния, които имали висок обществен статут и дори собствен бог покровител, Якатеуктли. В допълнение към почтека били назначени и официални бирници, наречени калпикске, които кръстосвали надлъж и шир империята, за да събират налози в натура за държавната администрация, чийто център се намирал в планинската долина на Теночтитлан.

Империята на ацтеките била от трибутарен тип — основавала се главно на събиране на натурални налози, като пазарите представлявали прост придатък на политическата структура, а вместо пари в процеса на търговия се разменяли определени видове стоки. Археолозите разполагат с няколко налогови списъка, оцелели от онази далечна епоха, в които са записани видовете и количествата на натуралните налози, събирани от различните провинции: царевица, амарант, боб, ватени ризници, ножове от обсидиан, медни звънци, нефрит, злато, сандали, щитове, качулки от птичи пера, какао, раковини и всякакви други хранителни стоки, битови и декоративни предмети. Огромната част от движението на стоките на територията на империята се извършвало под форма на събиране на натурални налози от периферията към центъра. В това отношение империята на ацтеките не се различавала от останалите велики империи, съществували преди

изобретяването и разпространението на парите. Египет, Перу, Персия и Китай били все трибутарни системи, основани на събирането на натурални налози, а не на пазарното движение на стоки и пари.

В тази система на натурално стопанство местните пазари играели съвсем периферна роля в стокообмена, но в рамките на ограничения пазар първостепенно място било отредено на какаовите зърна. Между всички видове разменни средства, използвани от аптеките, какаото се оказало най-достъпно и лесно за употреба. Какаовото дърво ражда едри жълто-зелени шушулки, донякъде прилични на малки катуни. Когато узрее, плодът има белезникаво месо, което е много вкусно, макар по нищо да не прилича на шоколад. Семките на този плод, изпечени или изсушени, могат да се съхранят във вид на какаови зърна в течение на дълги месеци, докато стане време да се смелят и направят на шоколад.

Какаото виреело най-вече в Южно Мексико, в днешните щати Оаксака, Киapas, Табаско и Веракрус, както и в някои централноамерикански държави. От тези земи навремето то било изпращано във вид на натурален налог до всички административни центрове на ацтекската империя, най-вече до столицата Теночтитлан, на територията на днешния Мексико Сити. Какаовите зърна се превърнали в такава ценна суровина и разменно средство, че започнали да ги фалшифицират — престъпниците разтваряли черупката и заменяли ядката с кал, след което залепвали черупката и размесвали подправените зърна с истински, за да прикрият измамата.

Стоковите пари като какаовите зърна се използвали в една система на търговия, основана повече на бартер, отколкото на покупко-продажба. Ацтеките разменяли например една игуана срещу наръч дърва или кош царевица срещу връзка люти чушки, а когато дадена размяна им се сторела неравностойна, те доплащали разликата в какаови зърна. Какаото станало средство за пресмятане стойността на стоката и за закръгляване при сделка, но никога не се използвало за цялостна размяна на стока срещу какао. Така например при размяната на един плод от кактус на стойност пет какаови зърна срещу мамул царевица на стойност шест зърна притежателят на кактуса трябвало да добави едно зърно, за да стане сделката.

При по-големи сделки търговците изчислявали стойността на стоката в торби какао, като една торба се равнявала приблизително на

24 000 зърна. Разбира се, такива огромни количества какаови зърна се оказали твърде неудобни за ежедневна търговия. Подобно на всички примитивни системи, при които търговията се ограничава до определени важни стоки, аптеките прибъгвали до повече от една мерна единица за стандартизиране на размяната. В допълнение към какаовите зърна те въвели така наречените качтли, или тъкани памучни наметала, които по стойност варирали между 60 и 300 какаови зърна. Тези качтли се използвали за по-крупни финансови трансакции като например при покупка на роби или на човешки материал за жертвоприношенията, където използването на какао би било твърде неудобно. Списъкът на стандартизираните стоки с точно определена стойност включвал мъниста, раковини и медни звънци, които се използвали в стокообмена на север чак до територията на днешна Аризона.

Стоковите пари имали едно безспорно предимство: освен средство за размяна те представлявали и предмет на пряко потребление. Ацтеките винаги можели да смелят какаовите си пари на шоколад. За разлика от книжните пари и евтините монети, които лесно губят номиналната си стойност в зависимост от пазарната конюнктура или просто от физическо изхабяване, натуралните пари имат стойност сами по себе си, доколкото винаги могат да се използват по основното си предназначение, независимо от състоянието на пазара.

Подобно на другите видове пари обаче шоколадът няма собствена стойност извън точно определен културен контекст. За да има такава стойност, хората би трябвало да го оценяват като стока, т.е. да искат и да знаят как да го използват по предназначение. Култът към шоколада в Централна Америка като храна и разменно средство рязко контрастира с отношението на първите европейски пирати, пленили кораби, натоварени с какао — те помислили какаовите зърна за заешки изпращания и просто изхвърлили целия товар в морето.

Ацтекската империя е една илюстрация за това колко сложни могат да бъдат икономическите и политическите отношения, дори при отсъствието на пари. Системата за разпределение на ацтеките може да се оцени като доста сложна за едно протопазарно стопанство в рамките на централизирана империя, основана на натурални налози и примитивни стокови пари. Чрез използване на определени стоки като разменно средство ацтеките съумели да достигнат ниво на развитие, от

което до създаването на истински пари ги деляла една крачка. За съжаление те така и не направили тази крачка.

СТОКОВИ ПАРИ

Навсякъде по света стоки като сол и тютюн, дървесни трупи и сушена риба, ориз и платове са използвани като разменно средство в различни исторически епохи. В някои части на индийския субконтинент местните жители използвали бадеми; местното население на Гватемала — царевични мамули; древните асировавилонски племена — ечемик. За жителите на островите Никобар разменно средство били кокосовите орехи, за монголците — пресовани калъпи чай, а за народите на Филипините, Япония, Бирма и други части на Югоизточна Азия — стандартната мярка за тегло на ориза.

Норвежците заплащали покупките си в масло, а през средните векове — и в сушена риба, която лесно се съхранявала и превръщала в други стоки или се разменяла срещу пари с търговците на Ханзата в Берген. Последните от своя страна препродавали рибата в Южна Европа, където много се търсела в петък, по време на Велики пости и в различни други случаи, когато католическата църква забранявала консумацията на месо.

В Китай, Северна Африка и Средиземноморието като разменно средство се използвала солта. С риск за живота си древните племена, населяващи Централна Сахара, добивали в солните мини големи количества сол, която оформяли на блокове с дължина близо метър и дебелина една педя. Тъй като в Сахара се намират най-чистите залежи на сол в света, керваните на търговците, пренасящи тези блокове, отдалеч изглеждали така, сякаш камилите били натоварени с мраморни плочи. Тъкмо поради своята изключителна чистота солта лесно можела да се нарязва на парчета с точно определен, стандартизиран размер. Търговците обикновено увивали в папирус по-малките блокчета сол, тези с по-ниска номинална стойност, за да ги предпазят от случайно изронване или от съзнателна „фалшификация“, т.е. изстъргване на част от дебелината от недобросъвестни потребители.

Съвременната английска дума salary — т.е. заплата, както и думата salario, която е обща за италианския, испанския и португалския език, произхождат от латинското sal — сол, и по-точно от неговата производна salarius, или солен. Смята се, че тази деривация идва от

практиката на римските войници да се заплаща със сол или пък че с получените пари те си купували главно сол като подправка към безвкусната гарнизонна храна.

Занимаващите се със скотовъдство племена често използвали като разменно средство живи животни, в които пресмятали стойността на всичко останало. За сибирските племена такава животно бил еленът, за жителите на Борнео — биволът, за древните хитити — овцата, а за гърците от епохата на Омир — волът. Всички по-заможни хора, притежаващи някакъв вид добитък, използвали животните като разменни единици. Те пресмятали и заплащали стойността на всяка придобивка — било робини или съпруги, или на всеки вид санкция — било присъди за убийство или глоби за по-дребни престъпления — в глави добитък.

Добитъкът играе не по-малко важна роля в икономиката на много древни европейски племена от Ирландия до Гърция и по-нататък, чак до индийския субконтинент. Крави и други домашни животни се употребяват като разменно средство до ден-днешен от отделни народи, населяващи Източна и Южна Африка: племената масаи, самбуру, динка и нуер.

Традиционното значение на добитъка е отразено в корените на думи, оцелели до ден-днешен в някои модерни европейски езици. Така например английската дума *pecuniary* — паричен — произлиза от латинското *pecuniarius*, която означава — ни повече, ни по-малко — богатство, изчислено в глави добитък. Римската монета ас се равнявала по стойност на една стотна от една крава.

Ролята на добитъка в европейския културен идиом може да се илюстрира с още примери. От един и същ латински корен произлизат английските думи *cattle*, което означава говеда, и *capital*. От същия корен идва и понятието *chattel*, с което се обозначава всякакъв вид движима собственост — както мебели и добитък, така и роби. Етимологията на названията на два от ключовите периоди в европейската история — феодализъм и капитализъм — може да се проследи до корени на думи, имащи отношение към различни практики, свързани с отглеждането на добитък.

Дори човешки същества са били използвани като парични единици. В древна Ирландия традиционна разменна монета при търгуване с предмети от първа необходимост, като крави, лодки, къщи

и земя, били младите робини. Викингите — пирати и търговци — продавали млади ирландски момичета на прекупвачите на роби в Средиземноморието, където северната женска хубост, особено русата или червеникавата коса, се ценяла твърде високо. От друга страна, ирландските мъже не били кой знае колко желани като човешка стока.

За разлика от Европа, в някои части на Екваториална Африка мъжете имали много по-висока стойност от жените и децата като разменна монета — един мъж се разменял за няколко жени. Хубаво е да се знае, че от всички форми на стокови пари робите са били смятани за една от най-ненадеждните главно поради високата смъртност и постоянната им склонност към бягство.

СТОКОВИТЕ ПАРИ В СЪВРЕМЕННАТА ЕПОХА

Употребата на стокови пари продължава и до ден-днешен, като особено се засилва в периоди на смущения в нормалния търговски стокообмен и икономическия живот. В края на Втората световна война, на фона на острия недостиг на пари в Европа, обичайни разплащателни средства са цигарите, дъвката и шоколадът. С разполагането на американските части на стария континент шоколадът достига покупателна способност, невиджана по света след падането на империята на ацтеките.

По време на тираничния режим на диктатора Чаушеску Румъния е задръстена с книжни пари и алуминиеви монети, които нямат практически никаква стойност. Обезценяването на румънската национална валута се дължи на пълната липса на потребителски стоки, тъй като семейство Чаушеску изнесли на Запад всичко, което можело да се продаде за марки или долари. През последните години на режима дори храната е с купони, като дневната дажба на възрастен индивид не достига и 2000 калории, а в централно отопляваните жилища не се допуска температурата да надвиши 12 градуса. На фона на този ужасяващ недоимък единственото надеждно разменно средство остават цигарите, особено американските „Кент“. Срецу цигари се продават всякакви стоки и услуги: храна, битова електроника, алкохол или секс. Един кашон цигари има безспорното предимство, че се дели на десет пакета, а всеки пакет — на двацет отделни къса.

Първични потребителски стоки като тютюн или шоколад се използват доста успешно за разменно средство, но не могат напълно да

изместят парите. Една от причините е, че те трудно запазват стойността си. Ако някой се опита да натрупа цялото си богатство във вид на огромни количества пшеница или тютюн, той скоро ще открие, че пшеницата лесно загнива или я нападат мравки, гризачи и т.н. докато тютюнят постепенно губи аромата си, изсъхва и започва да се рони. Препатилите могат да се опитат да вложат богатството си в по-трайни неща — платове, кожи, птичи пера, китови балени, глигански бивни или раковини. Всички тези предмети имат много по-дълъг живот от всякакъв вид храна; въпреки това и те един ден остаряват и губят стойността си. Хранителните стоки вършат работа при простата ежедневна размяна, но не представляват дълготраен стойностен еквивалент.

Освен това животинските кожи, сурови или щавени, може да са играли важна роля в търговския обмен на Русия, Сибир или Канада, но те са практически неприложими в условията на тропическите пазари на Африка, Карибския басейн, Южна Америка, Югоизточна Азия. Канадските индианци използвали вместо пари гъстите пухкави боброви кожи, с които била богатата страната им и които толкова се харесвали на европейските шапкари и кожухари. Малко по-на юг британските колонисти използвали за същата цел кожата на северноамериканския елен, които постепенно придобили голямо търговско значение. Една обработена еленова кожа, предназначена като средство за размяна, се наричала *busk*, което и до днес е едно от разговорните названия на щатския долар.

През всички исторически периоди различни стоки и ценни предмети са лежали в основата на икономически системи, на пръв поглед наподобяващи паричното стопанство. Примитивните пари са най-ефективни в условията на една племенна общност със стриктно регулиран пазар. В единия край на икономическия и политическия спектър империи като тази на инките в Перу организират цялостния си живот без парично-пазарни отношения. На другия край на същия спектър трябва да се търси империята на ацтеките със столица Теночтитлан, която по същество представлява трибутарна империя, основана на събиране на натурални налози, но позволяваща ограничената употреба на пари в рамките на една протопазарна система, до голяма степен контролирана от управляващата военна класа.

Китовите балени били ценна стока в архипелага Фиджи и на някои съседни острови, където продължават да играят и до днес важна роля в церемониалния живот и скалата на престижа. За съжаление те така и не успели да се наложат като разменно средство с други племена, които просто не проявили интерес към тях. По подобен начин жителите на Адмиралтейските острови ценели кучешките зъби — едно разменно средство с местно значение, от което обаче много приходящи търговци се гнусели и категорично отказвали да продават стоките си срещу него.

Стремежът към притежание на редки и ценни вещи често подтиквал предприемчиви хора да се впуснат в рисковани експедиции из недостъпните планини, в дебрите на джунглата или през морета и океани. Донесените от тези пътешественици куриозни предмети служели за подаръци, особено в ключови моменти от човешкия жизнен цикъл — раждане, пубертет, женитба или смърт. Постепенно те се наложили и като дарове между близки приятели, символизиращи скрепването на съюзи и сключването на договори за побратимяване между села, групи от хора и отделни влиятелни индивиди.

Предмети с голяма трайност като раковини, полускъпоценни камъни и животински зъби запазват стойността си дълго време, но доколкото те се образуват по естествен начин в природата, често техният размер, цвят или форма варира в широки граници, поради което е твърде трудно да бъдат унифицирани като взаимозаменяеми стойностни еквиваленти. Ето защо е практически невъзможно да се създаде система на търговия, основана само на кучешки или китови зъби като универсално разменно средство. Други предмети, като морските раковини например, се срещат в естествено изобилие по крайбрежието, поради което не притежават никаква реална стойност, а, от друга страна, в планинските райони са твърде редки, за да имат практическо приложение.

Дори раковината на морския охлюв каури, която някога придобила огромна популярност като украшение и разменно средство в по-голямата част на Източна Африка и крайбрежните зони на Индийския океан, била недооценена в останалите части на света. Просто хората не разбирали какво толкова ѝ е ценното, поради което зоната ѝ на обръщение останала сравнително ограничена. За много племенни общности обаче именно такива раковини играели роля,

възможно най-близка до тази на истинските пари, като поставили основата на полупарични стопанства. Веднъж надхвърлили функцията на чисто културен феномен, раковините бързо се превърнали в стойностен еквивалент, в средство за натрупване и съхраняване на богатство, за размяна и търговия.

Парите не съществуват в условия на културен или социален вакуум. Те не са никакъв безличен, бездушен предмет, а общопризната социална институция. За да играе пълноценно ролята на пари, даден материал трябва да съществува като нещо повече от предмет; той има нужда от точно определена социална и културна система. Едва след като такава система бъде изградена и започне да функционира, най-различни предмети могат да служат като пари. Понякога тяхната употреба зависи повече от политическото устройство и скалата на ценностите и престижа на дадена общност, а не толкова от икономическата сфера и конкретния поминък. С наречените за разменно средство ценни предмети хората купуват титли, отбелязват раждания и смърт, договарят женитби, присвояват магьоснически права или обредно значими ритуални песни. По-рядко с тях се придобиват земи, добитък и други крупни обекти с практическа стойност, но дори тези размени най-често се явяват част от политически или брачни договори, а не същински търговски трансакции.

ЛЮБОВТА КЪМ ЗЛАТОТО

Наред с храната човекът винаги е ценял метала като една от най-популярните стоки, служещи за обмяна. От всички вещества, използвани за изработка на пари, металът е с най-голяма практическа приложимост, тъй като запазва стойността си по-дълго време и на по-голямо разстояние от мястото, където е пуснат в обръщение. Металът, така да се каже, представлява траен стойностен еквивалент. Тъй като може да се насече на по-големи или по-дребни късове, той е удобно средство за размяна. Не е обемист като дървесните трупи, използвани от древните жители на Хондурас, нито неудобен за носене като торбите с царевица в някогашна Гватемала. За разлика от хранителните стоки, които, веднъж употребени по предназначение, просто изчезват, металът може във всеки момент да се превърне в нещо полезно, при

което не губи стойността си. Един ден парче метал може да бъде накит или връх на копие, на следващия ден — разменна монета.

Хора от най-различни географски ширини — от Скандинавия до Екваториална Африка — са използвали като пари определени предмети със стандартна форма и големина, изработени от метал. Племената в Судан например изработвали мотиките си от желязо, докато мотиките на китайците били от бронз — метал, който се използвал в древен Китай и за изработка на миниатюрни ножове. Древните египтяни правели своите сечива от мед, докато бронзът бил предпочитаният материал и на жителите на Южна Европа. В Бирма за същите цели се ползвало олово, а в Малайзия — калай, какъвто се намира в изобилие по онези места.

В Западна Африка съществувал особен вид валута, наречена манила, състояща се от медни халки. В Либерия и други части на африканския континент се използвали дълги железни ленти, сплеснати от двете страни и познати като „пенитата на киси“ по името на племето, което ги изработвало. Племената в днешно Конго използвали месингови пръчки, докато в Източна Африка много племена изработвали метални предмети с различна форма, които се употребявали само в рамките на тяхната общност. Членовете на дадено племе се разпознавали по формата на металните си пари също така сигурно, както и по езика, на който говорели.

С развитието на техниката се усложнявала формата на предметите, използвани като разменно средство; появили се и нови метали и сплави. Най-голяма стойност от всички познати метали придобило златото. Дори днес, когато златото има сравнително тясно поле на практическо приложение, освен за украса или като специален материал в някои високи технологии, то запазва притегателната си сила за хората по цял свят. Макар да му липсва практическа приложимост, през цялата история на цивилизацията златото представлява желан обект за докосване, носене като накит, игра, талисман — най-общо казано, за притежание. За разлика от медта, която позеленява с времето, от желязото, което ръждясва, или от среброто, което се патинира, чистото злато запазва цвета и блясъка си за вечни времена.

Много общества по света придават на среброто и златото магическа или божествена сила. За някои народи списъкът на

веществата с божествен произход включва и други скъпоценности — копиринени платове за индусите, вълна от лама за жителите на Перу, зехтин за племената на Юдея, масло за народите на Тибет. Едно е безспорно: за почти всички народи през почти цялата история на цивилизацията златото и среброто са притежавали магически свойства, били са свещени. В почти всички езически култури боговете се радват повече на жертвоприношения в злато и сребро, отколкото на цветя, храна, животни, дори хора.

Маите на полуостров Юкатан принасяли в жертва на боговете си предмети от злато, сребро и нефрит, каквито са открити в големи количества в басейните със светена вода на храмовете, издълбани в мекия варовик, от който е изграден полуостровът. В една от планинските общности в Колумбия, още преди пристигането на европейците, индианци от племето чибча извършвали ежегоден ритуал, при който покривали вожда си със златен прах. След като той се потопял в свещеното езеро, пращецът се отлепвал от тялото му и се разпръсвал във водата като дар към боговете. На испански въпросният вожд станал известен като Ел Дорадо — Позлатения, а приказното му богатство се превърнало в едно от най-големите предизвикателства за търсачите на съкровища в историята.

В сравнение с останалите скъпоценни вещества на златото най-често се придават божествени свойства. Много древни племена отбелязвали приликата между неговия блясък и този на слънцето — едно съвпадение, на което бил приписван много по-дълбок смисъл. Древните египтяни вярвали, че златото е свещеният метал на бога на слънцето Ра, поради което погребвали огромни количества злато в саркофазите на своите божествени фараони. За инките в Южна Америка златото и среброто представлявали потта на слънцето и луната; с тези благородни метали били покрити стените на техните храмове. След испанското нашествие, когато конквистадорите отнесли всичкото злато и сребро в Европа, местните хора продължили да облицоват храмовете си с бял и жълт варак, като вместо златен и сребърен прах хвърляли във въздуха цветни конфети. Древните индуси виждали в златото свещената сперма на бога на огъня Агни; за всякакви богослужения те носели дарове в злато на жреците на бога.

ПРОТОПАРИ

Още в края на третото хилядолетие преди новата ера народите на Месопотамия използвали слитъци от благородни метали като разменно средство при покупката на стоки. В клинописни глинени плочки от 2500 г. пр.н.е. се споменава и за използването на сребро като платежно средство. Тези стандартизирани слитъци от злато и сребро с точно определена стойност се наричали мини, шекели или таланти. Стойността на цял склад зехтин, бира или пшеница се свеждала до парче злато или сребро, което всеки можел да си сложи в джоба и да пренася от място на място. Тази система се оказала особено удобна за търговците, свикнали да боравят с големи количества стока — цели кораби, складове или кервани, докато за обикновения човек, опитващ се да продаде кош пшеница или да си купи мях вино, златото било прекалено скъпо. Като платежно средство златните и сребърните слитъци останали недостъпни за простолюдието.

След като веднъж става технически възможно да се произвеждат стандартизирани слитъци от благородни метали, е въпрос на време тези слитъци да се смалят до размер, който да позволява по-голяма степен на гъвкавост в ежедневния стокообмен. Появяват се монетите. Технологичният и културният скок от използването на безформени късове — метал до отсичането на първите монети представлява първата парична революция в човешката история и доколкото е известно на археолозите, този скок се извършва само веднъж. Това става в Западна Азия, на територията на днешна Турция, откъдето монетите се разпространяват по целия свят, превръщайки се в световна парична система, предшественик на днешните пари.

Парите не се срещат в природата. Те нямат аналог сред представителите на животинското царство. Парите, както и езиковата комуникация, са чисто човешко изобретение. Те отразяват един качествено нов начин на мислене и действие, довел до невиджани промени в целия свят. Едва сега, след близо три хиляди години, си даваме сметка за пълната сила на парите, за тяхното влияние в човешките дела. Парите заместват или изменят до неузнаваемост традиционните връзки в обществото, основани на отношенията в семейството, племето, общността и националната държава.

2

ПЕТИЯТ ЕЛЕМЕНТ

*Парите са един от основните материали,
от които човечеството строи своята
цивилизация.*

Луис Лапъм

Най-старата известна дума в европейската литература е тази, с която започва Омировата „Илиада“. В оригиналната гръцка версия това е думата „гняв“. Общоприетият превод на първия стих на „Илиада“ гласи: „Музо, възпей оня гибелен гняв на Ахила Пелеев...“, но оригиналният текст започва с гръцката дума за „гняв“ или „ярост“. С това именно чувство е просмукан епичният Омиров разказ за Троянската война — онзи десетгодишен въоръжен конфликт, при който гърците се принасяли в жертва, убивали, изтезавали, изнасилвали и осакатявали помежду си. Всички тези разгневени мъже населявали една историческа епоха, която днешните учени наричат века на Омир, или епохата на героите — един отрязък от време на границата на две велики древни империи. Този свят и до ден-днешен щеше да тъне в мрака на историята, ако не бяха двата велики Омирови епоса — „Илиада“ и „Одисея“, които представляват първият опит на една цивилизация да остави за поколенията летописа на своите дела. Омировите гърци са преди всичко воители, а не търговци. Омир описва в най-малки подробности мечовете и копията на своите герои, техните доспехи, шарките върху щитовете им, всяко оръдие на битката. Той възпява вдъхновено красотата и достолепието на военните кораби, поели в бой, но не ни спестява и картината на копието, пронизало черепа на воина, кръвта, бликнала от раната, погребалния плач на неговата майка и съпругата му. В епичните поеми на Омир не се говори за пари; те нямат място в живота на неговите герои. По думите на Волтер:

„Агамемнон може да е имал богатство, но със сигурност е нямал пари“.

Търговията не присъства в Омировата поезия, в която мъжете търсят слава, а не пари; победителят налагал волята си над победения, без да мисли за цената. Омировите герои не преговарят, не правят компромиси, не спорят за стойността на светските неща. Силният просто взема от слабия това, което му е нужно за поредния поход; той няма време да се пазари с някакъв си търговец.

Средище на обществения живот в Омирова Гърция е укрепеният дворец на владетеля — на Агамемнон в Микена или на Приам в Троя; докато пазарният площад изобщо не се споменава като обществен фактор. Целта на всеки град е да произведе колкото е възможно повече от това, което е нужно на жителите му, за да не се налага да търгуват със съседния град. В свободното си време Омировите герои се развличат с лов, пирове и ритуални военизирани игри.

Омир не прави и най-малкия намек за някаква склонност на неговите герои към размисъл и самопреценка. Техните идеали и импулси произтичат или от дълбоко вкоренен стремеж към увеличаване на личното им достойнство, или от някакво свръхестествено вдъхновение, подшушнато им от съответното божество. Героите на Омир са все мъже, мотивирани от бурни страсти и емоции — толкова различни от разума и умереността, издигнати на почит в антична Елада. Фразата „Познай себе си“, станала мотото на елините доста по-късно, през Златния век на Атина, не би означавала нещо за Ахил, Одисей, Парис, Хектор, Агамемнон, Приам и останалите Омирови герои, които до един са все мъже на действието, а не на мисълта.

Можем ли да си представим един Одисей, завърнал се у дома след десетгодишно странстване, да отвори грънчарска работилничка, да оре земята, да гледа животни или да продава вино на пазара? Само това не! Подобно на останалите Омирови персонажи Одисей лудува из гората с разни нимфи, побеждава змейове и чудовища, пие юнашки, прелъстява жени (и смъртни, и богини) — изобщо живее като всички гръцки герои в един непрестанен цикъл на уголемяване и защитаване

на личното си достойнство. Търговията не значи нищо за Одисей и неговите другари, населявали един свят, непознаващ парите.

Древните троянци може да не са познавали парите, ала самите пари се появяват недалеч от стените на Троя. Това става в почти неизвестното царство Лидия, където за пръв път са изсечени монети и откъдето започва световната парична революция. Тази революция ще изиграе много по-голяма роля в световната история от всичките битки на героите на Троя.

БОГАТ КАТО КРЕЗ

По йонийското крайбрежие на днешна Гърция и прилежащите към него острови през хилядолетията възникват, достигат своя разцвет и изчезват поредица малки царства. Всяко от тях оставя в наследство на съседите си по нещичко, което те възприемат и прилагат в собствената си култура. Измежду множеството велики цивилизации, развили се и отмрели на територията на Мала Азия, лидийската далеч не е най-славната. Лидийците са племе, говорило на европейски език и обитавало земите на днешен Анадол около двайсет века преди Христа. През седми век пр.н.е. те основали малко царство, което в своя апогей представлявало град-държава, състояща се от столицата Сардес и непосредствено заобикалящите я земи. Лидийците така и не влезли в анализите на историята с някакви особени умения като воители, завоеватели, строители или дори любовници.

Имената на лидийските династии и царе са достигнали до нас чрез глинените плочки на хититите и трудовете на гръцкия историк Херодот. От тях широка известност е придобило едно-единствено име — това на цар Крез. „Богат като Крез“ е популярен израз в съвременния английски, турски и други езици по света.

Самият Крез се възкачил на лидийския престол през 560 г. пр.н.е. като цар на една вече доста богата държава; предшествениците му съумели да положат върху здрави основи икономиката на царството. Лидийците произвеждали едни от най-добрите парфюми и козметични продукти в древния свят, но това само по себе си едва ли би било достатъчно основание за митовете, заобикалящи неговата личност. Цар Крез се превърнал в нарицателно име благодарение на едно наистина епохално постижение на своите предшественици на трона — изобретяването на парите.

Нещо подобно на пари и нещо, наподобяващо пазари, се наблюдава в Месопотамия, в древен Китай, Египет и много други части на света. За разлика от Лидия обаче, където първите известни на човечеството монети били отсечени някъде между 640 и 630 г. пр.н.е. в нито една от тези страни не се боравело с истински пари. За гениалността на лидийските царе може да се съди по това, че първи видели нуждата от изработване на малки, лесно преносими слитъци метал, равняващи се по стойност на няколкодневния труд или на малка част от реколтата на един земеделец. Изработвайки тези слитъци в стандартна, предварително зададена форма и големина и щамповайки върху тях условен образ, който да доказва стойността им и пред неграмотните, лидийските царе увеличили в безпрецедентна степен ефективността на всички търговски операции.

Първите лидийски монети били изработени от електрон — естествена сплав на злато и сребро, която се среща в природата. Металът се оформял във вид на продълговати плочки, няколко пъти подебели от модерна монета, на големина колкото крайната фаланга на мъжки палец. За да се гарантира тяхната автентичност, върху всяка отливка по заповед на царя се щамповала лъвска глава. Поради натиска при щамповането се изменяла и формата на отливките — от овална плочка в кръгла и плоска монета.

Целта била парите да се секат с точно определена форма и приблизително еднаква дебелина, за да се отмени една от най-досадните и отнемачи време операции в търговията — претеглянето на златото или съответния благороден метал при всяка сделка. С въвеждането на новото разменно средство било достатъчно търговецът да отброи съответния брой монети, за да се сключи сделката. По този начин рязко се намалили и измамите в количествата злато и сребро, предмет на всяка отделна трансакция. Продавачите и купувачите вече не били длъжни да боравят с везни или да внимават, образно казано, да не бъдат „ударени в кантара“. От търговците не се изисквало да познават на око чистотата на метала, който получавали при всяка продажба на чифт сандали, кош пшеница или амфора зехтин. Използването на пари с предварително определено тегло и съдържание на метал, отсечени и щамповани в царската монетна работилница, позволило всяка сделка да протича много по-бързо и честно и за двете страни, като вече не било нужно хората да си носят везни за злато, ако

ще ходят на пазар. Търговията станала достъпно занимание за много по-широки слоеве от населението.

Приказното богатство на Крез и неговите предшественици на лидийския престол било натрупано не от завоевания, а от търговия. През време на царуването си (560—546 г. пр.н.е.) Крез пуснал в обръщение нови монети от чисто злато или сребро вместо от електрон. Използвайки тези нови монети със стандартно съдържание на метал като универсално разменно средство, лидийските търговци развили оживена търговия със стоки от ежедневна необходимост — зърно, зехтин, бира, вино, кожени изделия, грънци и дървен материал, както и с предмети на лукса — парфюми и козметика, накити, музикални инструменти, декоративна керамика, бронзови статуетки, мохерна вълна, скъпи платове, мрамор и слонова кост.

Това изобилие и разнообразие на стоки бързо довело до още едно революционно изобретение — пазара на дребно. Наместо купувачът да издирва къде живее онзи, който продава зехтин или накити, за да ги купи от дома му, царете на Сардес създали една качествено нова система на търговия, при която всеки, който имал нещо за Продам, излагал стоката си на централния пазарен площад. Около сергиите за плодове и зеленчуци се появили цели редици малки магазинчета, като всеки търговец продавал определен вид стока. Имало продавач на месо и продавач на зърно; търговец на накити и търговец на платове; магазинче за музикални инструменти и друго за грънци. Този първообраз на пазара възникнал през седми век пр.н.е., а негови проявления през вековете са гръцката агора, средновековните пазарни площади на Северна Европа, както и модерните търговски комплекси в американските предградия.

Пазарът и търговията придобили такова значение в живота и общественото устройство на лидийците, че в трудовете си Херодот ги нарича събирателно с думата *kapeloi*, която означава търговци, продавачи, но също и търгаши или мошеници. Според Херодот лидийците се превърнали в народ от търговци — първият в историята, заменил натуралната и разменна търговия с истинска парично-пазарна система.

Търговската революция в лидийската столица Сардес предизвикала всеобхватни промени във всички сфери на обществения живот. Херодот пише с нескрито удивление за нововъзникналия

обичай лидийските жени сами да си избират съпрузи. Събрала достатъчно количество монети, младата девойка можела сама да си приготви зестра и по този начин имала по-голямо право на глас при избора на жених.

Бързо се появили нови видове търговски услуги. Едва изникнали първите магазинчета на площада, когато някакъв предприемчив човек се сетил да открие в съседство дом за сексуално обслужване на множеството търговци и техните клиенти. Най-ранните известни в историята публични домове функционирали около пазарния площад на Сардес. Смята се, че много неомъжени лидийски жени спечелили именно в тези заведения нужните им пари за зестра.

Не след дълго последвал хазартът, като на лидийската цивилизация се приписва изобретяването не само на парите, но и на заровете. При археологически разкопки са открити веществени доказателства, че зарове и други хазартни игри, като например ашици, са се играели непрестанно около пазарния площад.

Търговията била основният фактор, на който цар Крез дължал несметното си богатство. Само че и той, както и останалите знатни фамилии прахосали всичко. Те бързо развили вкус към луксозните стоки и охолния живот, към ескалиращата спирала на показното потребление. Така например лидийските фамилии се надпреварвали коя ще изгради по-голяма семейна гробница от останалите. Тези гробници били богато украсени с мрамор и слонова кост, а мъртвите се погребвали с пищни церемонии, натруфени със златни диадеми, гривни и пръстени. По този начин, вместо да генерират все по-голямо богатство, знатните лидийци пръснали натрупаното от техните предци. Нововъзникналият елит на Сардес бързо изхарчил за потребление парите на предишните поколения, вместо да ги вложи в градивни начинания.

В крайна сметка Крез исипал цялата хазна в двете бездънни ями на прахосничеството, погубили толкова много царе преди и след него — строителството и войската. С огромното си богатство той покорил почти всички гръцки градове в Мала Азия, включително и великия Ефес, който разрушил и построил наново, в още по-грандиозен вид. Макар сам да не бил грък, Крез изпитвал голямо уважение към гръцката цивилизация, език и религия. Тъкмо поради тази своя слабост

той управлявал покорените гръцки градове по един доста либерален начин.

Според известната гръцка легенда Крез се допитал до Делфийския оракул дали би могъл да се надява на победа в евентуална война срещу Персия. Оракулът отвърнал, че ако нападне Персия, това ще доведе до падането на една велика империя. Крез взел това за благоприятен знак, вдигнал войските си и нападнал персите. В последвалата кървава война (547—546 г. пр.н.е.) обаче паднала не персийската, а лидийската империя, която се основавала не на военна мощ, а на търговско умение. Персийският цар Кир разгромил без усилие наемната войска на Крез, след което тръгнал по петите на оцелелите и превзел лидийската столица Сардес.

Докато персийските войски, замаяни от победата, подложили приказно богатия Сардес на грабежи, огън и меч, Кир се присмял на Крез:

„Виж какво правят моите войници с твоя град!“

На което Крез отвърнал:

„Вече не е мой. В момента те плякосват и опустошават твоя град и отнасят богатството ти.“

Персийската победа сложила край на царуването на Крез, с което лидийското царство изчезнало от анализите на историята. Но макар славната Лидия вече да не съществувала на нито една карта, нейният отпечатък върху развитието на цивилизацията си остава епохален. Много от заобикалящите я царства бързо възприели практиката на сечене на монети, поставяйки началото на една революция в търговията, която се разпространила в целия средиземноморски свят и на първо място в най-близкия съсед на лидийското царство — древна Гърция.

ПАЗАРНАТА РЕВОЛЮЦИЯ

Макар могъщата персийска армия да превзела с лекота Лидия и много от гръцките градове-държави, централизираната персийска държавна система не можела да се мери с ефективността на пазара, с новата система на търговия на основата на парите. След време пазарните стопанства се разпрострели из цялото Средиземноморие, като навсякъде по пътя си влизали в сблъсък с традиционните трибутарни държави, основаващи се на натурална данъчна система.

Голямата битка между пазарните градове на Гърция и Персийската империя се свеждала до конфликта между старата и новата система на генериране на богатство. Това бил сблъсък между системата на пазара, основана на демократични принципи, и системата на натуралното стопанство, основана на автократична власт — един сблъсък, който в различни форми се повтаря до ден-днешен по целия свят.

С богатството от новосъздадените пазари гърците бързо изместили по-консервативните финикийци като водеща търговска сила по Източното Средиземноморие. Паричната революция, предизвикана от лидийските царе, прекъснала героическия период в гръцката история и поставила начало на развитието на гърците като народ от търговци. С разпространението на монетите и на йонийската азбука на гръцките острови и прилежащите части от материка възникнала една нова цивилизация.

Производството на монети дало силен тласък на търговията, като ѝ осигурило онази стабилност, която ѝ липсва през предишните епохи. Металните пари се превърнали в аршин за измерване и определяне стойността на всички останали стоки и услуги. Парите предоставили на древните земеделци, търговци и потребители едно неизменно универсално средство за размяна, едновременно преносимо и лесно за съхранение. Тази лекота на употребата, унификацията на номиналната стойност и дълготрайността като стойностен еталон привличали все повече хора към новото разменно средство.

Древните елини имали едно естествено предимство: в областта Лауриум, на около петдесет километра южно от Атина, се намирили значителни сребърни залежи. От тях се добивало сребро в течение на четири века — от шести до втори век пр.н.е. Сребърните находища били на дълбочина от 25 до 60 метра под земята, като отделни жили достигали до 120 метра.

Уникалността на елинската култура — за разлика от тази на Персия и Египет — е в това, че тя не се основава на брутално налагане на държавната власт, подкрепена от огромна и лоялна армия. Древните елини така и не успяват да се обединят дори в държава, а остават разделени на множество градове-държавици, всяка от които споделя отчасти и в различна степен икономическия и културния разцвет на цялото. Силата и могъществото на Елада никога не са зависили от военна мощ. До самия апогей на античната елинска цивилизация, преди цар Филип от съседна Македония да покори гръцките градове-държави, а синът му Александър да се впусне в поредица от бляскави завоевания през Леванта чак до индийския субконтинент, територията, населена с гърци, така и не се обединява под единно управление. Величието на Елада е продукт на паричната и търговската революция, започнала в малкото лидийско царство, пряк резултат от въвеждането на парите, създаването на пазара, развитието на търговията на едро и дребно.

Парите правят възможна една организация на обществото, далеч надхвърляща всичко, което би могло да се постигне с родова лоялност или груба сила. Родовите общности са твърде малки — групи от шейсетина, максимум стотина души, всичките роднини помежду си, свързани чрез женитба и сватовство със своите съседи от други, подобни на тях групи. Много по-ефективна е системата на централизираната трибутарна държава, принуждаваща с груба сила поданиците си да плащат налози в натура на върховната власт. Една трибутарна империя е в състояние да обхване милиони човешки същества, разделени на провинции и класи и управлявани от многобройна бюрокрация с добре развита система за водене на административни и счетоводни книжа.

Паричното стопанство не предполага преки човешки контакти и изграждане на дългогодишни връзки на доверие и лоялност както при родовата система, нито пък поддържане на голяма по обем държавна администрация и военна машина както при трибутарната империя. Парите се превръщат в онази социална спойка, обединяваща отделните човешки същества в сложна система на обществени взаимоотношения, често пъти далечни и преходни, но абсолютно невъзможни преди тяхното създаване. Парите свързват хората много по-ефективно от всякакъв друг посредник. Те създават нови видове обществени

отношения, но доколкото тези нови отношения се изграждат и разграждат много по-бързо и са преходни по своя характер, парите подкопават традиционните видове лоялност, основани на родствена общност или политическа власт.

Парите представляват също така изразно средство за много различни стойности; с тяхното въвеждане се извършва качествен скок, при който ролята на остойностител се разпростира от сферата на предметите и стоките до абстрактни понятия като работа и труд. Парите позволяват на даден индивид — мъж или жена — да се заплати за изчистване на обора, за един работен ден на стана или чекръка, за оказана помощ при нацепване на дърва или нахранване на добитъка, или за сексуална услуга. Самият човешки труд се превръща в стока, която се продава и купува и която се остойносттава в зависимост от своята важност, обществена потребност, нужните за извършването ѝ сили и умения, както и времето, което поглъща. Доколкото парите стават универсален стойностен еквивалент за труда, те се превръщат в мерило и за самото време.

Древните хора бързо открили, че парите се явяват удобен заместител на различни услуги и налози, дължими на политическата или религиозната власт. Вместо да дава на господаря част от реколтата си, селянинът просто плащал съответния данък. Вместо да носят чували с храна в храма, богомолците започнали да правят парични дарения. Дори богослужението започнало да се пресмята в парично изражение. Боговете вече не искали първите класове от нивата или първото грозде от лозата, или първото агне, родено напролет. Боговете — или по-точно жреците — се задоволявали с пари.

Стойността на едно произведение на изкуството или музикално изпълнение можела да се пресметне също толкова лесно в пари, колкото и стойността на една коза или ябълка. Дори правосъдието се превърнало в парична дейност. Вместо да се заплащат око за око и зъб за зъб, хората започнали да понасят парични наказания — глоби — за престъпленията си. Парите проникнали в семейния живот и в наследствените отношения посредством зестри, откупуване на девойки за женене, парични компенсации при развод и парични завещания при смърт на родител или брачен партньор.

Чрез бързата монетаризация на стойността почти всичко можело да се изчисли в паричен еквивалент. Парите се превърнали в

универсално мерило за стойност. По този начин възникнала една система споделени стойности, по която се изчислявала продажната цена на всичко — от самун хляб до поема, от едночасова сексуална услуга до едногодишни данъци, от агнешки бут до едномесечен наем. С въвеждането на една опростена система на остойносттаване всяко нещо си отишло на мястото.

ГРЪЦКИЯТ ГЕНИЙ

Въвеждането на металните пари имало незабавен и огромен по мащабите си ефект върху политическата система и разделението на властта. Някои дълго стаявали напрежения в древногръцкото общество ясно проличали при промените в законодателството, направени през 594—593 г. пр.н.е. от великия законотворец Солон. По негово време в различни слоеве на обществото били натрупани такива огромни дългове, че Солон премахнал продаването в робство на неизправни длъжници, като при това отменил всички текущи задължения, за да може икономическата и финансовата система да започне начисто. През изминалите оттогава хилядолетия множество политици се опитват да приложат същата стратегия, но отмяната на дълговете носи само краткосрочно облекчение на политическата ситуация, а проблемът със задължнялостта много скоро се възвръща с пълна сила.

Най-радикалната от Солоновите реформи обаче се изразява в премахване на традиционното изискване само мъже от благороден произход да могат да се кандидатира за изборни длъжности. По този начин парите довели до политическата либерализация на Атина, при която на мястото на благородния произход като задължително условие за участие в управлението на държавата бил въведен имотен ценз. За времето си това била извънредно демократична реформа, при която парите спомогнали за демократизирането на самия политически процес чрез премахване на старата аристокрация, основаваща се на наследствени права, кланови връзки и унаследяеми постове.

Демокрацията като практика възниква в онези градове-държави като древна Атина, където има силно пазарно стопанство, основано на стабилна местна валута. От всички елински градове Спарта била тази, която най-силно се съпротивлявала на въвеждането на парите и пазара, респективно на демокрацията. Според легендата управниците на Спарта позволявали употребата единствено на железни пръчки и

върхове на стрели като разменно средство; това давало възможност за известна форма на вътрешна търговия, която по никакъв начин не надхвърляла рамките на града-държава. Спарта започнала да произвежда свои монети едва през трети век пр.н.е.

С разцвета и бурното разпространение на търговията елините изградили множество нови храмове, обществени сгради, академии, стадиони и театри, като успоредно с това създали великолепно изкуство, философия, драма, поезия и наука. Центърът на античния гръцки град бил не дворецът на царя, нито крепостта на армейския гарнизон, нито дори храмът на бога покровител. Общественият живот в Елада бил съсредоточен в агората — пазарния площад. Елинската цивилизация била по същество търговска.

След хиляди години на централизирани трибутарни империи възникването на пазарния площад по време на елинската цивилизация променя завинаги историята на света. Всяка велика цивилизация преди елинската се основава на политически съюз и власт, подкрепена от военна мощ. За разлика от тези цивилизации обединена Елада се ражда от пазара и търговията. Елинската цивилизация е цивилизация от качествено нов вид.

Богатството, генерирано от търговия, води до увеличаване на свободното време на атинския елит, създавайки предпоставки за разнообразен градски живот, за стремеж към смислени и обогатяващи личността занимания като политика, философия и спорт, за развитие на изкуствата и организиране на празници и пирове. Никога преди в историята такова огромно богатство не било притежание на толкова много хора; при това атиняните не обръщали голямо внимание на луксозните стоки, а предпочитали да насочват парите и вниманието си към осмисляне на свободното си време. Модерните учени и днес проучват и черпят от богатото интелектуално наследство на думи, мисли и идеи, завещано ни от елинската цивилизация, от чиято епоха датират основни академични дисциплини като история, природни науки, философия и математика.

Появата на паричната система и на нейния брат — публичния пазар, налага нов вид умствена дисциплина на човешките същества. Много преди човек да изпита потребност от азбука и грамотност, пазарът го принуждава да се научи да брои и смята. Хората се видели принудени да сравняват величини, които никога преди не били

сравнявани. Днес ни е трудно да си представим как е разсъждавал човекът в допаричната епоха, тъй като ние сме привикнали поначало да мислим за нещата около нас в групи, количества и категории.

Броенето се появило много преди парите, но извън чертите на града то имало твърде ограничено приложение. Наистина, един добър пастир трябвало да може не само да преброи кравите или овцете си, но и да ги отличава една от друга по вида, характерното мучене и по отпечатъците от копитата им. Не било достатъчно да знае, че една крава липсва; нужно било да се досети коя точно. Познавайки конкретно липсващата крава, нейното развитие и навици, пастирът можел да предположи с доста голяма точност дали тя е изостанала назад, избързала напред, скрила се е в храстите да ражда или се е отбила до ручей за една последна глътка вода. Така знаел къде да я търси и можел да си я познае, ако случайно я види в чуждо стадо.

Използването на числа и броене, на прости аритметични действия и абстрактно пресмятане поставя началото на една тенденция към рационално мислене, каквато не съществува в нито една човешка общност, непознаваща парите. Това не значи, че парите са направили хората по-умни; те просто ги накарали да мислят по нов начин, в числа и количествени еквиваленти. Мисленето става много по-малко образно и много по-абстрактно.

През голяма част от човешката история религията прибегва до легенди и ритуали, за да въздейства на човешките емоции: страх от неизвестното, желание да се контролира невидимото, стремеж към вечен живот или към някакво друго благо, недостижимо на този свят. Политическите институции също търсят начин да въздействат на човешките емоции чрез насаждане на подозрителност към непознатите, към чужденците или към собствените управници. За разлика от всичко това парите и институциите, изградени върху тях, въздействат главно върху интелекта, а не толкова върху емоциите. Парите и паричната култура възпитават у хората един определено логичен и рационален мисловен процес, какъвто не се наблюдава в резултат на други човешки творения. Както заявява германският философ Георг Зимел в своя труд „Философията на парите“:

„Самата идея, че животът се основава принципно на интелекта и че интелектът се приема в практическия свят като най-ценната от нашите умствени енергии, върви ръка за ръка с развитието на паричната икономика.“

С развитието на една икономика, основана на парите, древните елини променят самия начин на мислене на хората, тяхното отношение към света. Този нов мироглед поражда качествено нови видове интелектуални занимания. Зимел пише:

„Професионални класи, чиято сфера на продуктивност се намира извън същинската икономика и които са съставени от хора, занимаващи се с определен род умствена дейност — учители, писатели, художници, лекари, учени и държавни служители, — могат да възникнат единствено в условията на паричното стопанство.“

ПЪРВИТЕ ИКОНОМИСТИ

Според древните гърци въздухът, водата, огънят и земята са четирите природни елемента, от които са изградени всички вещества в мирозданието. За мнозина от тях обаче парите представляват един пети елемент — макар и културен, а не природен. Това схващане се отразява в гръцката пословица „Парите — това е самият човек“.

Запазените до днес древногръцки текстове отразяват безброй гледни точки; много свободни граждани, а също и роби са писали пиеси, поеми и философски диалози. Елините стръвно записвали и най-делничните случки и аспекти от всекидневието си — вкъщи, на площада или на лозето, както и разсъжденията си по всякакви въпроси на битието — от зараждането на живота до флукуациите в цената на житото.

Философската триада Сократ, Платон и Аристотел олицетворява за нас ерата на класическата елинска цивилизация, но доколкото тези

трима мислители дават реална представа за заобикалящия ги дух и култура? В края на краищата не осъдиха ли самите атиняни Сократ на смърт? По принцип древногръцките философи представляват една донякъде деформирана, нетипична част от гръцката душевност, която по същество е много по-практична, отколкото може би изглежда, ако се съди по великите философски трактати. Тази природа на античната елинска култура може би най-добре се олицетворява от Ксенофонт. През дългата си кариера на политик, учител, генерал и писател Ксенофонт изпробвал интелекта си в много различни области, но най-добре може да бъде определен като практически философ. По време на поредната военна експедиция в Персия той и неговите другари по оръжие от наемната гръцка войска победили враговете си, но техният предводител Кир Млади загинал в битката. Така гръцките наемници изведнъж се озовали без командир на вражеска територия, на стотици километри от дома. Тогава гръцките сили — известни в историята като Армията на десетте хиляди — доверили живота си на Ксенофонт, който ги повел в успешен тримесечен преход през неприятелските земи, докато се върнат обратно в родината. Подобно на много други прославени генерали, и той по-късно описал приключенията си в книга, която се радвала на голям успех.

В своята книга „Анабазис“^[1] Ксенофонт описва в най-големи подробности продължителната военна кампания, но за разлика от Омир той не се опитва да представи себе си или своите събратя офицери като някакви изключителни герои, подобни на описаните във великите епоси. Като практичен човек Ксенофонт си дава сметка, че в центъра на повествованието трябва да бъдат поставени самите войници. Съзнателно лишена от помпозни фрази и героическа реторика, „Анабазис“ представлява може би най-блестящият пример за класическа елинска проза от областта Атика. В някои отношения практичният Ксенофонт, който се чувства еднакво добре сред прости работници, земеделци или учени, се проявява като очевиден предшественик на много по-модерните мислители Мишел дьо Монтен, Йохан Волфганг Гьоте и Бенджамин Франклин.

Наред с гражданските си функции и търговска дейност Ксенофонт написва още една книга — „Икономика“, в която пресъздава до най-малки подробности управлението на едно домакинство. В тази книга за пръв път се въвежда самото понятие

oikonomikos — икономика, под което първоначално се разбира „човек, умеещ да управлява домакинство или имот“. Управлението на домакинството, което в елинската епоха е било чисто женско задължение, едва ли би представлявало и най-бегъл интерес за някой като Омир. Та за Омир и подобните нему жената не представлявала нещо повече от военен трофей, служещ за умножаване на славата и достойнството на героя победител, понякога за жертвоприношение, или в типичния случай — за домакински реквизит, способен най-много да тъче платно в очакване на завръщането от бойното поле на съпруга, бащата или брата.

Макар Ксенофонт да не е феминист в съвременния смисъл на думата, той показва много сериозно отношение към практическата страна на управлението на едно домакинство. Според неговото описание жената домакиня е нещо като пчелата майка в кошера. Цялата книга е изпълнена с най-проста практическа информация за това как трябва да се подреди един дом, как да се обучават слугите, да се съхранява вино и храна, да се внася ред в домашната икономика.

Докато жената в древна Елада отговаряла за домакинството, мъжът се занимавал със селскостопанска работа, с частен бизнес или с държавните дела на пописа — грададържава. Подобно на много други книги от онази епоха „Икономика“ протича във вид на диалог, в случая между Сократ и Исхомах, един от най-заможните атински търговци от онова време. В книгата на Ксенофонт обаче философът Сократ далеч не изглежда толкова мъдър и всезнаещ, както в много по-известните диалози на Платон. Тъкмо обратното — Исхомах, простият бизнесмен, има много повече какво да каже на читателя и се оформя като истинския „герой“ на произведението. Исхомах не се е ползвал приживе с особено висок престиж в един свят на философи, мислители и артисти; както признава самият той, въпреки значителното си богатство не е бил много популярен сред сънародниците си. По чисто литературни достойнства книгите на Ксенофонт не могат да се сравняват с епосите на Омир; във всеки случай като образ Исхомах е доста далеч от Ахил или Агамемнон. Ала именно обикновените практични люде като Исхомах извеждат античната елинска цивилизация на върха на търговския и културния Олимп.

Повечето елински мислители и писатели не притежават големия опит на Ксенофонт в светските и военните дела, нито интереса му към финансовите дейности. Отношението на голяма част от елинските учени, включително на Платон и неговия ученик Аристотел, към парите и пазара издава явно неразбиране на тази материя и поради това известен страх и враждебност към нея.

Платон — този неуморен блюстител на морала — си поставял за цел пълното премахване на златото и среброто, както и на чуждестранните пари. Според неговия труд „Законите“ истинските пари, изработени от благороден метал, трябвало да се заменят с някакви монети без собствена стойност, нещо като жетони или държавни знаци, с които търговците просто да си водят сметка за сключените сделки. Всеки завърнал се от задгранично пътешествие трябвало да предава още при слизането си от кораба всякакви чуждестранни пари на граничните власти. Според Платон честният човек никога не може да бъде богат, доколкото с безчестие винаги се забогатява по-лесно, отколкото с добродетелност. Оттук следва, че колкото по-богат е един индивид, толкова по-малко честен и добродетелен може да се очаква да е. Освен това Платон призовавал към наказание за всеки, дръзнал да продаде за печалба земята или дома, който притежава.

Предложенията на Платон за регулиране на пазара може да ни изглеждат доста крайни дори в един век на строго икономическо планиране. В Книга VIII на „Законите“ например той пише, че пазарът трябва да се наблюдава от стражи, готови да накажат всеки, нарушил правилата на търговията — а правила според него имало предостатъчно. В допълнение към определен брой квартални търговци на дребно Платон бил склонен да разреши да се провеждат три пазара месечно — по веднъж за всеки основен вид стоки, така че на всеки десет дни хората да се запасяват с нужните им количества от дадена стока до следващия пазар. Първият пазар щял да бъде за зърно, вторият, след десет дни — за напитки, третият за роби, добитък и промишлени стоки като щавени кожи, тъкани и облекло.

Макар да не споделял тоталитарните наклонности на Платон, Аристотел също имал някои неконвенционални идеи по отношение на пазарните механизми. Той например не приемал, че всички купувачи на пазара трябва да плащат еднаква цена за едни и същи стоки.

Струвало му се напълно в реда на нещата от богатите да се вземат повече пари, отколкото от бедните. Според Аристотел пазарът не почивал на безлични обективни принципи, а на лични взаимоотношения между продавач и купувач. Изходът от сделката трябвало да се определя от относителния статут на участниците в нея, а не от стойността на стоката. Аристотел смятал, че целта на пазара не е само в обмена на стоки, а в задоволяване на човешката алчност. Ето защо пазарът, който удовлетворявал първични и по същество погрешни човешки инстинкти, трябвало да се наблюдава от властите. Действието на икономическите механизми трябвало да протича по начин, направляван от волята на личността, а не от стихийните пазарни сили. Макар Аристотел да бил напълно способен на абстрактно мислене, трудовете му издават вътрешната борба на човек, опитващ се да вникне в новите и тайнствени за него явления на пазара и парите.

Преди изобретяването на парите във вид на монети историята изобилства с примери на цивилизации в различни краища на земята, говорещи на различни езици и почитащи различни богове, при които се проявява практически един и същ механизъм. Независимо дали става въпрос за древните египтяни или ацтеки, за хититите или вавилонците, за жителите на Крит или за тайнствените племена на Мохенджо-Даро, може да се каже, че всички те достигат приблизително едно и също равнище на цивилизованост. Сякаш всеки един от тези народи по пътя на развитието си се сблъсква с някаква невидима стена, в която се спира, без да може да я пробие. Всички те развиват своя самобитна архитектура и религия, наука и търговия, поезия и музика до определена степен — до момента, в който развитието им спира и оттам нататък настъпва упадък.

Първи елините успяват да пробият тази невидима бариера. В резултат от това тяхната архитектура, философия, наука, литература, всички останали изкуства, познания и занаяти претърпяват невидан дотогава възход. Някои учени се опитват да ни убедят, че този безпрецедентен успех се дължи на някакво превъзходство на гръцкия ум, душевност, раса или култура, на някаква по-изтънчена чувствителност относно връзката на човека с природата. Само че историята не предлага никакви доказателства, че гърците наистина заемат някакво специално място сред останалите народи на древния

свят. Единственото им предимство произтича от факта, че техни съседи са лидийците — народът, изобретил парите. За разлика от другите си съседи — финикийците и персите, които до този момент вече притежават сложни обществени системи, непознаващи парите — гърците по времето на лидийското царство са все още недооформена цивилизация, а възприемането на парите им дава мощен тласък напред, с което далеч изпреварват останалите народи в региона. Гърция е първата цивилизация, преобразена от парите, но не след дълго е последвана и от други, които претърпяват подобни исторически трансформации.

Човекът е изнамерил много различни начини да внесе ред във феноменологичния поток на битието, но парите са един от най-важните. Парите са чисто човешко изобретение, доколкото представляват една метафора — нещо, което се използва вместо нещо друго. Това метафорично свойство позволява на човешките индивиди да устроят живота си по невероятно сложни начини, недостъпни преди изобретяването на парите. То придава на парите ролята на фокус в организацията на смисъла на живота. Парите представляват един безкрайно разширяем начин на структуриране на стойности и обществени отношения — лични, политически, религиозни, а също така търговски и икономически.

Навсякъде, където са достигнали парите, са се създали пазарни отношения. Парите носят със себе си една нова градска среда, при която център на града, на населеното място се явява пазарният площад, а не дворецът на владетеля. Обменът на стоки предполага нови търговски пътища по суша и море от един център до друг; постепенно Гърция била оплетена в цяла мрежа търговски артерии, свързващи нейните градове-държави с населените места на съседните земи.

Тази нова обществена тъкан, основана на търговията и парите, породила нова политическа система. Филип Македонски видял в нея възможност да обедини всички тези взаимно свързани точки в една единна държава под своя власт. Неговият син Александър разширил границите на тази държава, завладявайки части от света, все още невключени в зоната на новата търговска култура. По пътя на своите завоевания Александър основал нови търговски градове, често носещи неговото име, чрез които покорените земи трябвало да се присъединят към все по-разширяващия се свят на неговата империя. В Египет той

основал град Александрия на средиземноморското крайбрежие, който трябвало да служи като предмостие на гръцките търговци към ревниво пазените богатства по поречието на Нил.

Благодарение на Александър гръцкият станал световен език на търговията. В делтата на Нил, на остров Сицилия, по крайбрежието на Тунис, в древните градове на територията на днешен Израел — навсякъде търговците проговорили на гръцки.

Гръцкият, говорен по пазарищата на Иберийския полуостров и Палестина, не приличал твърде на класическия гръцки на Платон и Аристотел, а още по-малко на езика на Омир. Търговците използвали силно опростена, разговорна форма на „пазарен гръцки“, но дори този осакатен език се оказал способен да изрази идеи, далеч надхвърлящи потребностите на търговския обмен. Пазарните градове по Средиземноморието се превърнали в средища на нови идеи, във форум на религиозни проповеди и дискусии. Последователите на Исус използвали опростения пазарен гръцки, за да разпространяват учението му от едно пазарище на друго. Негови ученици проповядвали на пазарните площади в световни градове като Ефес, Йерусалим, Дамаск, Александрия и Рим. Записани на същия простионароден пазарен гръцки език — наричан от някои „Божия гръцки“, техните притчи се превърнали в Новия завет.

Гръцкият, говорен по пазарищата на Иберийския полуостров и Палестина, не приличал твърде на класическия гръцки на Платон и Аристотел, а още по-малко на езика на Омир. Търговците използвали силно опростена, разговорна форма на „пазарен гръцки“, но дори този осакатен език се оказал способен да изрази идеи, далеч надхвърлящи потребностите на търговския обмен. Пазарните градове по Средиземноморието се превърнали в средища на нови идеи, във форум на религиозни проповеди и дискусии. Последователите на Исус използвали опростения пазарен гръцки, за да разпространяват учението му от едно пазарище на друго. Негови ученици проповядвали на пазарните площади в световни градове като Ефес, Йерусалим, Дамаск, Александрия и Рим. Записани на същия простионароден пазарен гръцки език — наричан от някои „Божия гръцки“, техните притчи се превърнали в Новия завет.

Преди развитието на гръцката система на търговия всяка отделна страна почитала своите собствени богове. Боговете на египтяните се

различавали от тези на гърците, на персите и на евреите. Общата търговска култура обаче създава възможност за появата на една нова религия, отворена за всички хора. Светлината на християнството озарила градовете на Средиземноморието като една напълно нова, революционна концепция за вяра. Това била по същество една напълно градска религия, нямаща нищо общо с най-разнообразните богове на плодородието, бурите, слънцето и дъжда, почитани от земеделците. Християнството е първата религия, поставила си за цел да заличи социалните и културните различия между хората и да ги обедини в единна световна вяра. Нейните последователи съзнателно се стремели да я превърнат в универсална религия за всички вярващи; нейното разпространение се извършвало успоредно с разпространението на парите, създали универсалната световна икономика.

Отсичането на първите монети в Лидия полага началото на една световна революция, започнала в търговията, но обхванала почти едновременно градоустройството, политиката, религията и сферите на интелекта. Парите стават основа на качествено нова организация на човешкия живот. След близо петстотин години на бурни обществени промени всички тези сили се проявяват като във фокус във възникването на един нов тип империя със столица Рим. Тази единствена по рода си империя представлява най-висшата степен на проявление на античната цивилизация, създадена от парите, но тя бележи и началото на края на паричната система, основана единствено на металните монети. Рим се превръща едновременно във венец на класическия свят и в негов гробокопач.

[1] Военна експедиция (гр.). — Б.пр. ↑

3

ПРЕЖДЕВРЕМЕННАТА СМЪРТ НА ПАРИТЕ

Среброто ти да погине заедно с тебе.

Деяния на светите
апостоли, 8:20

Древните руини на Римската империя са пръснати из центъра на днешния град Рим като кости на кит, изхвърлени от прибоя и оглозгали от птиците и гризачите, които живеят на скалистия бряг. Най-голямата от тези славни руини е Колизеят — символичен фокус на римската цивилизация, блестящ образец на нейната архитектура и отвратителен пример за пълния ѝ морален упадък. Според нуждите на поредния кървав спектакъл римските инженери са можели да превърнат арената в изкуствено езеро, където са се водели истински морски битки, леела се е кръв, загивали са хора. Сложна система от клетки и подземни коридори пускала срещу гладиаторите диви животни, за да ги разкъсат, а специални трамплини изхвърляли изпод земята нови и нови човешки същества на ритуално заколение под радостните възгласи на прехласнатата публика.

Римските императори внасяли от чужбина лъвове, тигри, слонове, носорози, щрауси, крокодили, мечки и всякакви други екзотични зверове, за да се бият един с друг или с човешки противник. Джуджета се сражавали с мечки; африкански пигмеи с норвежки великани. На арената били изпращани и невъоръжени християни, за да бъдат посечени от гладиаторите или разкъсани от изгладнелите зверове.

Строителството на Колизея, официално наречен Римски амфитеатър, започнало през 69 г. при управлението на Веспасиан и завършило десет години по-късно, когато император бил вече Тит. Съоръжението било открито със стодневен цикъл от религиозни процесии, гладиаторски битки и зрелища. Името Колизей — на латински Colosseum, с което амфитеатърът е известен по света още от

времето на империята, произлиза вероятно от латинската дума *colossus*, по гигантската статуя на Нерон, издигала се някога в близост до арената.

Колизеят бил построен да побира 45 до 50 хиляди седящи зрители, а отгоре било спъвано огромно платнище, за да ги пази от палещото лятно слънце. По време на първите петстотин години от съществуването си Колизеят бил обновяван и преустройван седем пъти, но след падането на Рим се превърнал в каменна кариера, от която поколения жители на града вадели висококачествен камък за строеж на жилища и павиране на улици. Днес е останала не повече от една трета от първоначалната маса на съоръжението.

Въпреки кървавата слава на Колизея и символичното му присъствие в християнския свят като лобно място на неизброими светци и мъченици, съществуването му е много повече симптом, отколкото причина за загниването на Римската империя. Зад реките кръв се крие една съвсем различна история — историята на налудничавата икономическа политика на Рим, направила подобни варварски зрелища и самото преследване на християните не просто възможни, а дори нормални и приемливи. За да бъдат разбрани историята на парите и начинът на функциониране на римската икономика, както и същинските причини за рухване на империята, ние трябва да насочим поглед отвъд Колизея, към Капитолийския хълм, където се намира храмът на Юпитер Капитолинус — бога покровител на гладиаторските игри.

Макар и най-малък от седемте хълма, върху които е построен Рим, Капитолийският хълм е с най-голямо значение за историята на града. Върху него са се издигали Римската цитадела и Капитолият — главният храм на империята. Капитолият е служил за дом на царя на боговете, Юпитер Оптимус Максимус, който заемал центъра на храмовия комплекс; в страничните крила се намирали храмовете на Минерва — богинята на мъдростта, и на Юнона — сестра и съпруга на Юпитер и майка на бога Марс. Юпитер, Минерва и Юнона съставлявали така наречената Капитолийска триада, като всяко от тези божества се явявало в няколко отделни качества и под различни прозвища.

В много римски храмове се отделяло специално внимание на парите, но това особено важало за храма на Юнона Регина — най-

висшата римска богиня, царица на небето по подобие на богинята Хера, жената на Зевс в гръцката митология. В това си качество Юнона представлявала гения на женствеността и била покровителка на жените, женитбата и майчинството. В друго свое качество — като Юнона Пронуба — тя бдяла над брачния договор; като Юнона Луцина била закрилница на бременните; а като Юнона Соспита подпомагала жените в родилните мъки и акта на майчинство.

Като продължение на нейната роля на закрилница на жените и пазителка на семейното огнище Юнона била богинята покровителка на Римската империя. Според древните историци уплашеното крякане на стадо свещени гъски, живели на Капитолийския хълм, предупредило римските стражи през четвърти век пр.н.е. за подготвяното нападение на галите, които под прикритието на нощта се опитвали да изкачат стените на цитаделата. След това знаменателно събитие богинята придобила още едно прозвище — Юнона Монета (предупреждавам).

Като покровителка на империята Юнона участвала в ръководенето на държавните дела, включително в основната държавна дейност на издаване на пари. През 269 г. пр.н.е. римляните пуснали в обръщение нови сребърни пари, наречени римски денарии, които се изработвали в монетната работилница при храма на Юнона Монета. Парите били щамповани с лика на богинята покровителка на Рим и с нейното прозвище — Монета. Името на богинята е достигнало до наши дни в две широко използвани думи в европейските езици. От първото ѝ име Юнона произлиза названието на месец юни, смятан за особено подходящ за сключване на брак и зачеване на деца. А от Монета идва самото понятие за метална пара — монета; думите *money* и *argent*, означаващи пари съответно на английски и френски; както и английската дума *tint*, или монетен двор.

Любопитно е да се проследи тясната връзка между парите, от една страна, и божественото и женственото начало, от друга. Тази връзка, възникнала по времето на великите антични империи, се проявява в няколко модерни европейски езика, използващи думи от женски род за понятия, обозначаващи пари или тясно свързани с парите. Така например испанската дума за монета е *la moneda*, а германската е *die Minze*; нещо повече, германската национална валута също е от женски род — *die Mark*.

Честото претопяване и преиздаване на различни деноминации пари е създавало доста работа на монетната работилница в храма на Юнона Монета. Новоотсечените монети сякаш изтичали от храма като метален поток; оттам коренът на латинската дума *currere* — тичам или тека, може лесно да се разпознае в модерните английски думи *currency* — валута, и *courier* — куриер, пратеник.

Днес на мястото на храма на Юнона Монета, извор на буйния някога поток на римската имперска валута, се издига неугледна тухлена черква. Руините на древния храм са използвани за основи на черквата; за съжаление при толкова много други римски забележителности, пръснати из целия град, туристите не се интересуват много от останките на древния монетен двор.

ИМПЕРИЯ, ФИНАНСИРАНА ОТ ЗАВОЕВАНИЯ

Рим успял да развие най-сложната и усъвършенствана икономика от всички антични империи. Само няколко века след отсичането на първите метални монети в Лидия гърците разпространили паричната икономика из цялото Средиземноморие. От своя страна римляните я пренесли до най-отдалечените краища на Южна и Западна Европа. Както никой друг преди тях, римляните завладели необятни територии, които организирали в една качествено нова икономическа система, основаваща се на богатите традиции на древни империи, но усъвършенствана с революционните елементи на паричното и пазарното стопанство.

Рим представлявал първата световна империя, основаваща се изцяло на парите. Докато традиционните империи като Египет и Персия отхвърляли парите в полза на държавната власт като основен организиращ принцип, Рим не само насърчавал използването на пари, но и организирал всичките си дела около този нов вид стока.

Римската империя достигнала икономическия си апогей някъде около управлението на Марк Аврелий. За пръв път в историята цялото Средиземноморие и големи части от прилежащите три континента се намирали под единното управление на римския император. Обединението означавало политическа закрила и безопасност, а оттам и оживление в търговията. Обединението означавало също така и стандартизация на стоките, мерките и теглилките, както и увеличаване на видовете и качеството на парите в обръщение на пазара.

До голяма степен икономическият възход на Рим се осъществил през републиканската ера, преди възкачването на Юлий Цезар на престола начело на дългата династия римски императори. Както Цезар, така и ранните му приемници си давали ясна сметка за решаващата важност на търговията и пазарите за укрепване на тяхната власт; въоръжени с това знание, те съумели да запазят и дори да доразвият някои от постиженията на републиката. Въпреки търговските успехи през ранния период на Империята по-късните императори не проявявали почти никакъв интерес към развитие на търговията, сякаш не разбирали напълно нейното значение. За тях източници на слава били военните завоевания; богатството си дължали повече на бруталността на своите военачалници, отколкото на уменията на римските търговци. Доколкото империята продължавала да се разширява, императорът присвоявал цялото богатство на новозавладените земи, с които издържал армията, изплащал заплатите на държавните служители и финансирал всякакви начинания, каквито му идвали наум. След всеки успешен военен поход в столицата пристигали нови товари злато и сребро, плячкосани от покореното население, както и върволици роби за Продан по пазарищата. От завоеванията империята се снабдявала и с нови войници, които бивали набързо обучавани и хвърляни в бой срещу поредния враг.

За разлика от Атина и Сардес, Рим не произвеждал почти нищо, нито пък играл роля на важно търговско средище. Рим просто внасял богатство; веднъж влязла в столицата, една стока повече не я напускала. Както пише Хърбърт Уелс в „Контурите на историята“, Рим представлявал „политическа и финансова столица... един град от нов тип. Рим получавал печалби и налози, а не давал нищо в замяна“.

Рим открил едно ново приложение на парите — не само във вид на данъци и богатство, към каквото се стремели и предишните цивилизации, а като средство за спекулативна търговия, за купуване и препредаване на земи, с което се издържала новата военна класа, основен съперник и дразнител на традиционните патриции. Както пише Уелс: „Парите бяха нещо ново в човешкия опит, нещо диво и необузвано. Стойността им се движеше в непредвидимо широки граници. Периоди на изобилие се редуваха с периоди на недостиг на пари. Хората предприемаха лукави и недодялани мерки за обуздаване

на парите чрез презапаяване, за повишаване на цените чрез внезапно пускане в обръщение на големи количества метал...“

Римските императори не съставяли държавен бюджет; някои от тях били спестовни, но повечето похарчвали моментално всичко, което им попаднало в ръцете. Със завладяването на всяка поредна провинция или царство настъпвал временен скок в приходите на империята, а оттам и в разходите. С покоряването на Пергамското царство през 130 г. пр.н.е. държавните разходи се удвоили — от 100 милиона на 200 милиона сестерции (една сестерция се равнявала на четвърт денарий). Към 63 г. пр.н.е. след разграбването на Сирия, бюджетните разходи нараснали до 340 милиона сестерции; същата тенденция се проявявала и след завладяването последователно на Египет, Юдея, Галия, Испания, Асирия, Месопотамия и на много други земи по Средиземноморието. Интересно е да се знае, че самата издръжка на държавния апарат за пръв път надхвърлила един милион сестерции по време на управлението на Август, когато Рим достигнал своя зенит. След смъртта на Август е практически невъзможно да бъдат изчислени сумите, прарасани от неговите приемници Калигула, Клавдий и Нерон за безсмислени военни походи, показно строителство или просто за задоволяване на личните им прищевки.

Завоевателните войни и разграбването на покорените територии не можели да служат вечно като средство за попълване на хазната. Дошло време, когато римските легиони вече били оплячкосали всичко в известния тогава античен свят. По времето на император Траян (98—117) цената на една бъдеща завоевателна война вече надхвърляла стойността на евентуалната плячка. За нови завоевания императорите били принудени да обръщат поглед към не особено примамливи цели като Британските острови и Месопотамия, където природните ресурси и произвежданите стоки не оправдавали присъствието и издръжката на римски гарнизони.

Самият Рим не произвеждал почти нищо ценно, а след като оплячкосал всички земи наоколо, в империята се зародил огромен търговски дисбаланс при продължаващия внос на стоки от Азия. Тъй като нямал какво да предложи в замяна, Рим заплащал целия внос в злато и сребро — практика, която предизвикала такова изтичане на скъпоценни метали от империята, че Траян се видял принуден да възкликне:

„Националното ни богатство преминава в ръцете на чужди, дори вражески държави!“

През 77 г. Плиний Стари се оплакал, че само за внос на луксозни стоки от Индия се прарасват около 550 милиона сестерции годишно.

Най-голямото разходно перо за Римската империя обаче било издръжката на нейната многобройна войска, разпръсната върху огромна територия. С разрастването на империята ставало все по-трудно да се поддържат в изправност и без това прекалено дългите и усукани транспортни и съобщителни артерии. Все по-трудно ставало за императора да разчита на лоялността на своите бойци, набирани от най-различни нации и говорещи десетки езици, повечето от които служели в отдалечени гарнизони и никога не били стъпвали в столицата Рим. Дори преустановяването на териториалната експанзия не отменяло необходимостта от отбрана на вече завзетите земи чрез поддържане на огромна по численост армия. При това до тази армия често се прибъгвало за потушаване на въстания и за отблъскване на набезите на съседни племена, решени да пробват готовността на Рим да охранява границите си.

Въпреки намаляващата ѝ способност да носи приходи на държавата армията не спирала да нараства. Само през трети и четвърти век, когато територията на Рим вече за почвала да се свива, броят на войниците нараснал повече от двойно — от 300 на 650 хиляди души. Същевременно самите оръжия и бойна техника ставали все по-сложни и скъпи. С развитието на по-модерно военно оборудване и обсадни машини и със засилената роля, която военната наука отрежда на конницата за сметка на традиционната римска пехота, се увеличавала нуждата от коне за войската. Новото оборудване и конете, необходими за пренасянето му на големи разстояния, довели до по-нататъшно увеличаване на военните разходи и натежали до краен предел върху изпразнената хазна.

НЕНАСИТНОСТТА НА ДЪРЖАВАТА

Макар значително по-малобройна от имперската войска, римската бюрокрация продължавала да се увеличава със същата

скорост, докато самата империя вече се смалявала. Още при управлението на Август хазната започнала да изплаща заплати на чиновниците, които по времето на републикански Рим служели на държавата безплатно. От този момент нататък, чак до падането на империята броят на платените държавни служители непрекъснато се увеличавал.

Неспособни да спрат упадъка на империята с помощта на войската, императорите се захванали с непрестанни реорганизации на държавната администрация в отчаяно търсене на решение на заплашващите да ги затрупат проблеми. Империята била разделена на все по-голям брой все по-малки административни единици — области и провинции. Прерогативите на владетеля били поделени между императора и двама или повече цезари, които служели като негови помощници, или нещо като областни императори, отговарящи за определени територии. Всяка промяна за съжаление прибавяла нови и нови слоеве към и без това сложната йерархия на държавната администрация, като успоредно с това създавала местни и регионални центрове на властта с всичките му там дворци, придворни, храмове, жреци, стражи и всякакви атрибути на държавата, към каквито по право се стремяла дори най-малката административна единица. Въпреки несекващите реформи броят на платените държавни служители никога не намалявал; напротив, той показвал трайна склонност към увеличение. Съществуват исторически доказателства, че само при управлението на Диоклециан държавната бюрокрация нараснала над два пъти.

Исправени пред това главоломно нарастване на държавните разходи, императорите трескаво търсели нови източници на приходи в хазната, като същевременно прибегвали до всевъзможни хитрости, за да постигнат повече с наличните средства. Логичен завършек на този процес поставил Нерон, като започнал да фалшифицира самите пари. През 64 г. в наивен опит да измами населението той иззел от обръщение всички златни и сребърни монети и издал нови, със своя образ и с по-малко тегло, като при това сребърниците имали намалено съдържание на сребро. По този начин Нерон постигнал временен излишък на злато и сребро в монетния двор: докато преди от един фунт (454 грама) сребро се изработвали 84 денария, сега от същото количество се отсичали 96, или близо 15% „печалба“. По същия начин

от един фунт злато вместо 40 се произвеждали вече 45 жълтици, които обаче имали с 11% по-малко златно съдържание.

Притиснати по същия начин от нуждата от повече средства, приемниците на Перон продължили неговата стратегия на „обезценяване“ на парите. Използвайки наличните количества злато и сребро за пускане в обръщение на все повече монети, императорът увеличавал броя им, без да прибъгва до увеличаване на данъците. Увеличеният брой монети обаче не означавал наличие на повече пари.

През своето управление Нерон намалил сребърното съдържание на римския денарий на 90%; при Марк Аврелий денарият съдържал вече 75% сребро; до края на втори век Комод намалил още повече среброто в монетите — на 67%. По-късно, когато император Луций Септимий Север увеличил заплатите на военнослужещите, той се видял принуден да издаде нови денарий с под 50% съдържание на сребро. После император Каракала пуснал в обръщение нова монета, наречена антониан, с още по-малко сребърно съдържа ние, но затова пък с номинал два денария. При управлението на император Гален (260—268), самият антониан не съдържал и 5% сребро. Така в течение на двеста години сребърното покритие на римската валута било сведено от 100% до малко повече от нищо. С количеството сребро, влагано някога в изработването на един денарий, вече се отсичали 150 денария; разбира се, цените се вдигали в обратна пропорция на обезценяването на парите. Това, което някога струвало половин денарий, след сто години вече струвало 100 денария — едно увеличение от двеста пъти.

Доколкото императорите все пак можели да разчитат на подкрепата на войската, в Рим нямало сила, която да им се опълчи. С огромната си политическа власт императорът се оставял алчността му да го тегли към все по-голямо лично обогатяване. Римските владетели вече не се задоволявали да грабят съседните народи със силата на оръжието; вместо това те все по-често обръщали поглед към богатствата, натрупани от селско стопанство и търговия в собствената им империя, и търсели начини да сложат ръка и на тях.

Още при управлението на Август, ако не и преди това данъчните приходи на империята се генерирали от два основни източника. Така нареченият *tributum capitis* представлявал годишен поголовен данък, с който се облагали всички граждани на възраст между дванайсет и

шейсет и пет години, докато *tributum soli* бил имуществен данък върху всички видове земи — от гори до селскостопански имоти, както и върху цялото движимо имущество — кораби, роби, животни и всякакъв друг инвентар. Имущественият данък се равнявал приблизително на 1% от стойността на имота. Доколкото тежестта му се поемала най-вече от земеделците, той имал за цел да насърчава търговската дейност.

По-голямата част от постъпленията в резултат от тези данъци отивали направо в държавната хазна в Рим, така че областните центрове и провинциите били принудени да събират свои собствени данъци, за да финансират общественото строителство и да изплащат заплати на чиновниците. В допълнение към това те въвели градски и областни мита за всички стоки, преминаващи през тяхна територия.

Тези два основни вида данъци стигали за попълване на хазната дотогава, докато армията продължавала да завладява нови територии и да се връща натоварена с плячка. С увеличаване на държавната издръжка и на военните разходи обаче те се оказали недостатъчни. Императорите се видели принудени да наложат нови данъци. За начало те вдигнали поземления данък, но в отговор земеделците изоставили по-малко плодородните земи и селскостопанската продукция като цяло намаляла. Тогава императорите насочили вниманието си към търговците и наследниците на имоти, а в един момент въвели дори и данък върху продажбите на дребно. В търсене на нови източници на приходи за хазната император Тиберий задължил всички мъже в империята да отведат жените и децата си на мястото, където са се родили, за да бъдат преброени за целите на пресмятане на поголовния данък.

Според Евангелието тъкмо поради това императорско разпореждане Йосиф Назаретянинът се върнал в родния си град Витлеем с бременната си съпруга Мария, която родила Исус в една ясла. Римската данъчна система не само изиграла косвена роля в раждането на Христос, но в Новия завет се споменават многократно различните римски данъци и отношението на поданиците към тях, неприязънта на местното население към бирниците на империята, дори се обсъжда дали последователите на Христос следва да плащат данъци, или не. Самият Христос отговаря положително на този въпрос,

като показва на учениците си една монета с образа на императора и ги призовава:

„Отдайте прочее кесаревото кесарю, а Божието Богу.“
(Лука, 20:25)

Християнството се създава в самото начало на икономическия упадък на Римската империя и макар малцина по онова време да можели да предположат това, като религия му било писано след няколко века да играе значителна роля в борбата ѝ за оцеляване.

През трети век императорът постановил извънреден и както се твърдяло, временен налог в натура — в зехтин, вино, пшеница, месо, щавени кожи и платове — за издръжка на войската. Този налог скоро се превърнал в постоянен придатък към данъчната система, силно напомнящ натуралните налози в традиционните трибутарни империи.

Дребните занаятчии и търговци поемали на плещите си все по-тежко данъчно бреме в резултат на един особено несправедлив данък върху манифактурното производство и търговията на дребно, който, макар да не носел почти никакви приходи в хазната, причинил големи щети на занаятите и търговията в рамките на империята. Данъкът бил прогресивен — т.е. колкото повече произвеждали занаятчиите, толкова повече нараствали дължимите суми. По времето на Диоклециан голяма част от поданиците на империята не съумявали да изкарат достатъчно, за да си плащат данъците. За да покрият задълженията си, те се виждали принудени да продадат селскостопанските си животни и сечива, а понякога и земята си. Все по-често дребните занаятчии и търговци, непритежаващи собствена земя, продавали децата си или дори себе си в робство, за да се издължат на бирника. Така все повече семейства били докарани до разорение и мизерия. С намаляване на външните източници на плячка и грабеж държавната администрация измисляла все по-уродливи начини, за да граби собствените си поданици. Най-простият начин бил чрез възобновяване на древната практика да се конфискува имуществото на хора, обвинени в държавна измяна — или по-точно в измяна на императора. Скоро императорите започнали да обвиняват в лична измяна всеки по-знатен гражданин, достатъчно заможен, за да хвърлят око на богатството му, а

същевременно не толкова приближен до двореца, че да прибегват често до неговите услуги. Така например, за да си осигури подкрепата на генералите, Каракала повишил заплатите във войската с 50%, като набавил нужните средства чрез конфискация на имуществото на голям брой заможни граждани, които обвинил в нелоялност и измяна.

Към края на четвърти век римският военачалник и учен Амиан Марцелин написва една от първите истории на Римската империя. Осъзнал, че империята вече отдавна е преминала зенита си, той отдава упадъка ѝ на големите данъци и раздутата бюрокрация. Дори самият император Валентиниан признава проблема, като пише, че „ако поискаме земевладелецът да покрие тези разноси в допълнение на онова, което вече плаща във вид на данъци, така ще пречупим и без това намаляващата му сила; ако изискаме тези средства от търговците, те без съмнение ще затънат под тежестта на такова бреме“. Веднъж направил това разумно и съчувствено наблюдение обаче, самият Валентиниан не се поколебал да наложи нов данък върху продажбите на дребно.

При цялото това главоломно увеличаване на данъчната тежест императорът и свитата му от фаворити били освободени от данъци и се радвали на все по-охолен живот, докато в същото време земеделците, търговците и занаятчиите, които създавали изобилието от блага, тънели в мизерия. Цялата икономика била подчинена на издръжката на държавната машина. В Римската империя човек не можел да се изтръгне от бедността и да натрупа състояние с упорит труд, чрез търговия или земеделие, дори не и с благороден произход. Това се постигало само чрез получаване на важен държавен пост поради лична лоялност и сляпо подчинение на прищевките на императора; постът позволявал на индивида да си осигури спокоен живот и да си краде на воля.

Вкусът на елита към лукс и охолство нараствал с всяка изминала година. Висшите сановници не се задоволявали с прости ленени или вълнени дрехи — те искали коприна, която тогава се внасяла от хиляди километри, чак от Китай, и струвала неимоверно скъпо. Тези хора се обливали щедро с парфюми от Арабия, кичели се със злато, сребро и скъпоценни камъни от всички краища на империята; много обичали кехлибар и редки кожи от далечна Прибалтика; използвали козметични продукти от Анадола. Да се доставят всички тези луксозни стоки с

кервани от далечни краища на империята струвало много пари — и това били пари, които напускали завинаги римската хазна, за да пълнят джобовете на китайски, индийски, африкански и балтийски търговци. Неутолимият апетит за охолство и луксозен живот на римския елит се предал и на по-късни поколения европейци, като предизвикал изтичане на злато и сребро от Европа за Азия, продължило почти до деветнайсети век.

Този апетит на римляните за луксозни азиатски стоки предизвикал първия в историята глобален търговски дефицит. Понеже Рим не произвеждал почти никакви занаятчийски стоки, той нямал какво да предложи в замяна на световния пазар освен запасите си от злато и сребро. Това довело до обогатяването на управляващите династии Андхра в Южна Индия и Хан в Китай. За размера на търговския обмен между Римската империя и Азия може да се съди по откритите в последните десетилетия огромни количества златни римски монети от древността, заровени на различни места в Ориента чак до Южна Индия.

ПЪРВАТА СОЦИАЛНА ДЪРЖАВА

Приближените на императора измежду римския елит далеч не били единствените облагодетелствани от успехите на Рим. Още в дните на републиката, далеч преди възникването на империята, римските политици открили, че най-лесно могат да увеличат влиянието си, като зальгват масите с хляб и зрелища. В допълнение към безплатните народни увеселения, устройвани в Колизея, те освободили от данъци всички свободни граждани на Рим и раздавали субсидирана, дори напълно безплатна пшеница, разходите за която се покривали от данъци и налози, събирани от по-отдалечените части на империята. Тази практика бързо се институционализираща като един вид социална помощ за народа.

При възкачването на престола на Юлий Цезар близо една трета от жителите на Рим, или около 320 хиляди души, получавали безплатна пшеница като социална помощ; с поредица ловки маневри той успял да намали броя на „правоимащите“ повече от два пъти — на 150 хиляди, което също никак не било малко. След убийството на Цезар обаче броят на получателите на социална помощ отново започнал да се увеличава, а заедно с него нараснал и размерът на

самата помощ. Освен пшеница Луций Септимий Север раздавал на гражданите зехтин; от време на време към натуралните помощи се добавяли и малки суми пари. Император Аврелиан, който получил титлата Възстановител на империята, заменил дажбата пшеница с готов хляб, за да спести на народните маси разноските по печенето му. Освен това той субсидирал цените на виното, солта и свинското за гражданите на Рим.

Като всички хора по света, след като решили, че данъчното бреме е прекалено голямо в сравнение с ползата от държавата, поданиците на Римската империя намерили начин да избегнат плащането на данъци. Търговията замряла. Хората произвеждали само най-необходимото за собственото си изхранване и се въздържаха от излизане на пазара. Докато бедните изнемогвали от тежките имуществени данъци, заможните земевладелци, собствениците на латифундии — особено онези, които поради своя привилегирован статут не плащали налози — увеличавали богатството си. Високите данъци прогонили повечето селяни от земите им към освободените от данъци латифундии, където поне можели да си осигурят насъщната храна и най-необходимите вещи, произвеждани на място.

Докато малките стопанства и населени места се обезлюдявали, едрите имения и латифундиите нараствали; накрая, поради спада в търговията, настъпил всеобщ упадък и в големите градове, които станали лесна плячка на скитащи банди мародери. Макар по онова време никой да не мислел в подобни икономически категории, днес може да се каже, че Рим станал жертва на продължително натрупване на дълбоко погрешни практики от страна на управниците, довели до задушаване на икономиката. Заедно с него от тази гибелна политика пострадали големи части от Европа и Средиземноморието. Забелязали ранните признаци на икономически колапс, императорите предприели стъпки, които смятали за оздравителни. За съжаление тези стъпки само влошили още повече ситуацията.

В известен смисъл император Диоклециан (284—305) е първият модерен държавник, опитал се да регулира и дискретно да направлява икономиката; с това той приел факта, че именно тя е двигателят на империята. В опит да запази системата през 301 г. Диоклециан издал Декрет за цените, с който наредил едновременното замразяване на всички цени и заплати. На практика обаче, вместо да замрази цените,

декретът подтикнал търговците и земеделците да изтеглят стоката си от пазара. Настъпил рязък спад в производството.

Тогава Диоклециан заповядал на всички граждани от мъжки пол да продължат занятията на своите бащи. Така синът на търговеца трябвало да стане търговец; синът на земеделеца — земеделец; синът на държавния служител — държавен служител. По тази логика синовете на военнослужещите също трябвало да станат военнослужещи, с което се създава наследствената военна класа. Дори синовете на работещите в монетния двор трябвало да унаследят професията на бащите си — да секат монети.

Декретът на Диоклециан забранявал на обременените от тежки данъци земеделци да продават земята си, с което ги привързал за вечни времена към един и същ участък — практика, която за много историци се явява предвестник на феодализма. Империята все повече придобивала чертите на едно статично кастово общество — тенденция, която продължала да се засилва в средновековна Европа.

През последните векове на Римската империя владетелите вече не разполагали с никаква използваема валута; подобно на древните империи преди него Рим се видял принуден да въведе трудова повинност, за да набира нужната му работна ръка.

Държавата дори не позволявала на поданиците си да плащат данъци в обезценените пари, които продължавала да пуска в обръщение; наместо това тя изисквала натурални налози в храна, стоки или човешки труд.

Данъчната политика на държавата продължавала да потиска частната инициатива в производството и търговията. Поради това императорите все по-трудно съумявали да набавят за войската и държавната бюрокралична машина количествата материали и оборудване, необходими за ефективното управление на една разпръсната на голяма територия, но все по-отслабваща империя. Пазарите пресъхнали; дори самият император не можел повече да разчита на свободния пазар за снабдяване на собствената си гвардия със сандали, доспехи, оръжие, седла, палатки и всичко необходимо. В отчаянието си Диоклециан създава система от държавни работилници, които да изработват нужните количества оръжия и снаряжение. Докато частното корабоплаване и други форми на транспорт все повече

западали, Диоклециан основал и държавни транспортни компании, с които да се извозва продукцията на тези работилници.

Доста преди края на трети век, в резултат от реорганизациите в икономиката, освен най-едър собственик на земи, рудници и кариери в империята императорският двор изведнъж се оказал и най-крупният производител на стоки. Малко по малко императорът и неговите сановници извели всички управленски функции в икономиката, като изтласкали дребните независими търговци, земевладелци, производители и предприемачи.

Държавните работилници и транспортни мрежи изобщо не успели да достигнат степента на ефективност на предишните частни стопански субекти, които се основавали на система от тесни връзки, доверие и сътрудничество между множество отделни търговци и производители. Създаването на държавен сектор в икономиката напълно задушило търговията, като довело частниците или до разорение, или до пълна зависимост от държавните поръчки. Стопанският живот преминавал все повече под прекия контрол на държавната бюрокрация, която от своя страна потребявала все по-голяма част от селскостопанското и занаятчийското производство. В последните десетилетия от съществуването си Рим функционирал като една чиста командна икономика; той се превърнал в трибутарна империя без парични и пазарни отношения, в нещо много по-близко до древния Египет или до имперски Китай, отколкото до рационалното стопанство на републиката, от която произлизал.

ПЕЧАЛБА ЧРЕЗ ТЕРОР

Докато икономиката на Римската империя продължавала да загнива, в отчаянието си императорите измисляли все по-радикални решения за запазване на държавата с извъникономически средства. За да си осигури подкрепата на поданиците на империята, Диоклециан създал божествен култ към самия себе си и разпоредил всички граждани да го почитат като бог. По-късно, през 303 г. той предприел ужасяващи по жестокостта си гонения на християните, които продължили цяло десетилетие. Тези гонения преследвали двойка цел — да се набавят пари за изпразнената хазна и нов човешки материал за кланетата в Колизея.

За кратко време мерките на Диоклециан и тези на неговия приемник Константин влели пари в хазната, но на цената на още по-пълно задушаване на стопанската инициатива. Усилията на Константин (306—337) за запазване на империята били още по-драстични; изпаднал в икономическа безизходица, той се обърнал към религията като средство за решаване на имперските проблеми.

Според легендата в навечерието на една важна битка на Константин се явило видение — кръст с надпис *In hoc signo vinces* (С този знак ще победиш). От този момент нататък императорът прекратил унаследената от своя предшественик политика на гонения на християните, като през 313 г. издал декрет, с който на новата религия се давали пълни права, а на изповядващите я се възвръщали всички иззети имоти. Този акт променил хода на историята. Макар самият Константин да останал непокръстен езичник почти до края на живота си, през 325 г. той оглавил Никейския събор, който приел обща теология за всички християни, формулирана в Символа на вярата — набор от схващания и догми, споделяни от всички християни до ден-днешен.

Константин си давал сметка, че гоненията на християни не носят полза никому. Наистина държавата била иззела имотите на християните, както постъпвала с всички изменници, но тази все още малобройна секта не притежавала кой знае какво за изземване. Тогава императорът решил да се възползва от религиозните гонения — едно само по себе си доста извратено нововъведение на държавната репресивна машина — за нови цели.

След като се убедил, че няма какво да изцеди от бедните християни, той обърнал това оръжие към езическите храмове на територията на империята. Изправен пред невъзможност да финансира държавната администрация от данъци или от грабежи на нови територии, Константин сложил ръка върху несметните богатства на тези храмове. Със златото и среброто, обрано от тях, той финансирал изграждането на своята нова столица — Константинопол. Това отклоняване на средства в гигантски мащаб още повече допринесло за икономическия колапс на Рим.

Макар да не е леко от дистанцията на изминалите векове да се отгатнат действителните мотиви на Константин, може да се предполага, че със своето посегателство върху богатството на

храмовете на великите римски богове — продиктувано от чисто икономически съображения — той си спечелил благоразположението на християнската общност, което вероятно допринесло за решението му да се покръсти малко преди смъртта си през 337 г. Каквато и да е истината, Константин без съмнение извлякъл голяма полза за себе си от конфискацията на храмовите имоти. Спечелило и християнството, което се превърнало в официална религия на Римската империя, с което още повече се заздравила императорската власт.

С официалното преместване на империята на изток Западното Средиземноморие и цяла Западна Европа изпаднали в състояние на хаос, макар тези земи да продължили повече от век също да се наричат с името Римска империя. Изнемогващите под бремето на непосилните данъци селяни с радост посрещнали като освободители варварските племена, постепенно завладели западните земи на империята. Те преминали на страната на завоевателите, като с настървение се впуснали да колят довчерашните си господари и да рушат малкото оцелели градове на империята, включително и гордата някога столица Рим.

През четвърти век, с всеобщия упадък в западните провинции на империята, римският монетен двор преустановил веднъж завинаги емисията на и без това лишените от стойност пари. Завзели почти цяла Италия, остготите преместили столицата в Равена, като използвали тамошната монетна работилница за сечене на своите пари. Когато византийският владетел Юстиниан I превзел Италия, той използвал римската монетна работилница за сечене на пари за Византийската империя, но само като филиал на официалния монетен двор в Константинопол. Настъпил краят на сеченето на пари в Рим, а заедно с него — и на античната римска икономика.

До 476 г. — годината на втората обсада на Рим и официално приетата дата на окончателното падане на империята — се сринало също и класическото парично стопанство, оцеляло в продължение на 1000 години. Римската икономика била толкова прогнила отвътре, че за възстановяване на това парично стопанство щели да бъдат нужни още близо 1000 години. През целия този дълъг период, известен като средните векове, парите запазили само някакво бледо подобие на някогашната си роля от времето на антична Гърция и Рим в периода на неговия апогей. След близо хиляда години на парично стопанство и

градска култура хората се върнали назад в една примитивна, аграрна и на практика лишена от пари икономическа среда.

ПЪТЯТ КЪМ ФЕОДАЛИЗМА

Навсякъде из някогашните европейски земи на Римската империя, от Англия до Италия, и до днес са запазени множество великолепни провинциални имения — благороднически замъци, дворци и манастири. В продължение на почти цяло хилядолетие, от падането на Рим през 476 г. до началото на Ренесанса около средата на четиринайсети век, тези имения представлявали средища на производство и центрове на икономическа власт, послужили за основа на една от най-великите аграрни цивилизации в историята.

Епохата на средновековието — която със същия успех може да се нарече и епоха на провинциалното имение поради ключовата роля на тази икономическа и политическа единица — е исторически антипод на класическата средиземноморска култура. Докато античната култура има за свой център големия град, средновековната култура се фокусира в провинциалното имение. Докато античната култура поставя ударението върху търговския обмен, средновековната култура се основава върху икономическата самодостатъчност; докато античната икономика се движи от парите, средновековната икономика се основава на наследствени функции и заплащане в натура. Може да се каже, че със средновековието настъпва поврат в историческото развитие спрямо античната епоха, като този поврат се изразява най-вече в почти пълния отказ от парите. Вместо да налагат данъци в пари, земевладелците събирали от селяните налози в натура — в селскостопанска продукция или трудова повинност. Вместо да произвежда реализуеми на пазара стоки, всяко имение се стремяло към пълна самодостатъчност и самозадоволяване с храни, облекло, дори със селскостопански сечива. След като вече не били в състояние да продават труда си, селяните се оказали закрепостени към земята. Доколкото робите също представлявали обект на покупко-продажба, дори робството било практически отменено; като роби останали да функционират само някои осъдени престъпници, езичници и пленници от мюсюлманските страни.

Поради всеобщия упадък в образованието все по-малко хора можели да четат и да смятат, в резултат от което още повече

нараствало недоверието към парите като платежно средство. През целия период на средновековието продължили да се секат монети, но те много се различавали по качество в зависимост от монетната работилница и годината на издаване.

Често монетите се изработвали по образци от античността, но избилствали с неточности и дори правописни грешки, а освен това лесно се фалшифицирали. Като цяло качеството на металните пари в обръщение било толкова ниско, че търговците и селяните трябвало да проявяват голямо внимание, за да не бъдат измамани.

Борбата между трибутарната империя и пазарното стопанство изглеждала спечелена от империята, сякаш хегемонията на Рим успяла да разруши самата идея за пазара. Без да искат, римляните постигнали това, което древните перси се опитвали безуспешно да сторят по отношение на Елада — да разрушат великите търговски градове.

Независимо от практическата смърт на паричното стопанство в Западна Европа в Източното Средиземноморие се запазила една забележително динамична система на издаване и обръщение на пари под егидата на византийския императорски двор в Константинопол. Парите не се развили в някакви по-сложни финансови институции, но поне се запазили. След векове на летаргия системата започнала да се възражда през време на кръстоносните походи, когато западноевропейски рицари били изпратени да завладеят населените с мюсюлмани земи на Изтока. Парите придобили нова важност във финансирането на възродените търговски пътища и обмен между Изтока и Запада, както и на военните походи, организирани на големи разстояния за продължителни периоди от време.

4

РИЦАРИТЕ НА ТЪРГОВИЯТА

Във вярата има печалба.

Сайкаку Ихара

На 12 май 1310 г., вторник, френски войници натоварили на каруци петдесет и четирима завързани мъже и ги откарали в полето край Париж, където свалили дрехите им и ги привързали към стълбове, в подножието на които имало натрупани купчини дърва. Без да обръщат внимание на виковете на мъжете, които отчаяно се кълнели в своята невинност, стражите запалили кладите под краката им. Пламъците запълзели нагоре, като опърлили космите по телата им и заблизали плътта. Скоро мехурите по кожата на жертвите започнали да се пукат, а пламтящата човешка мазнина се стичала на огнени струйки по краката. Письците на горящите мъже скоро заглъхнали, удавени в тътена на кладите.

С тази масова екзекуция на Рицарите на Храма сред пасторалния пейзаж в близост до манастира „Сент Антоан“ било поставено началото на разпада на първата банкова система в Европа. Макар повечето от жертвите, изгорени на кладата на този ден, да не били от висшето ръководство на финансовата институция, системата така и не могла да се възстанови от удара на екзекуцията и публичното унижение. След още четири години някога могъщите предводители на тези мъже също намерили смъртта си сред пламъците на един остров на Сена, с което цялата банкова система последвала гибелта на техния рицарски орден.

ДЕВСТВЕНИТЕ БАНКЕРИ

Първата значима банкова институция се зародила не между някаква общност на търговци, а сред членовете на малко известния и на пръв поглед странен орден на религиозните рицари, наречени тамплиери (temple = храм). Основан в Йерусалим от кръстоносците

през 1118 г., Военният орден на Рицарите на Храма на Соломон бил посветен в служба на църквата и по-конкретно на опазването на Светите земи от неверниците. По-късно тамплиерите се превърнали в бизнесмени, управлявали в продължение на двеста години най-голямата банкова корпорация в тогавашната история. През това време те положили основите на съвременното банково дело, за което заплатили ужасна цена. Успехът им довел не само до заличаване на техния орден, но и до изтезания и публично изгаряне на клада на предводителите им.

Рицарите на Ордена на тамплиерите, набирани най-вече измежду по-младите синове на аристокрацията, които поради своята непървородност били лишени от титли и наследство, посветили живота си на предана служба на църквата. В Йерусалим те живеели в съседство с руините на Храма на Соломон, откъдето получили името си. Техен специален дълг била охраната на пътищата, по които прииждали богомолци на поклонение по Светите места.

Рицарите тамплиери, поне в ранния период на съществуването на ордена, не се стремели към лек живот. Макар често да участвали в битки, те се хранели само по два пъти на ден — при това мълчаливо, докато слушали как един от тях чете Светото писание. Месо консумирали само три пъти в седмицата. В знак на целомъдрие се обличали с бели роби, върху които бил избродиран голям червен кръст; косата си носели късо подстригана, а темето — обръснато като на истински монаси.

В ордена се допускали и женени мъже, които първо трябвало да се откажат от семействата си; въпреки това те не могли да носят бели роби, на каквито имали право само техните братя, дали обет за вечно целомъдрие. Рицарите нямали право да се докосват до жени, дори да целуват собствените си майки и сестри. Като гаранция срещу евентуални неприлични контакти орденът бил само за мъже и нямал женски клон; освен това, за разлика от други рицарски или монашески ордени, в него не се приемали млади момчета. Като последна предохранителна мярка тамплиерите спели по риза и панталони, като около кръста постоянно били препасани с въже, за да ги подсеца за дадения обет за целомъдрие. В спалните им помещения през цялата нощ горяла свещ, за да се пресичат всякакви мисли за неморални действия по време на почивка, сами или по двойки.

През дванайсети век, по свидетелства на очевидци, братята встъпвали в бой мълчаливо, но по време на атаката започвали гръмогласно да пеят псалми. Моралният им кодекс и правилата за водене на бой не допускали предаване в плен или отстъпление на бойното поле. Поради готовността си може да се каже, дори желанието си — да умрат в бой тамплиерите вдъхвали ужас у своите противници. Техните подвизи послужили за модел при написването през деветнайсети дек на романтичната опера „Парсифал“ от Рихард Вагнер. Дори и най-стриктният морален кодекс обаче съдържа в себе си пукнатини, които с вековете се разширяват, докато Първоначалният замисъл се измени до неузнаваемост. Макар Орденът на тамплиерите да бил основан при крайна бедност, с течение на времето по силата на няколко папски вули те получили правото да задържат за себе си цялата плячка, пленена от победените при кръстоносните походи мюсюлмански противници. Както всички религиозни ордени, те също получавали дарения и завещания от вярващи в Европа.

Печална известност придобило едно крупно дарение, направено лично от английския крал Хенри II след убийството през 1170 г. на Томас Бекет, архиепископа на Кентърбъри, от четирима рицари, приближени на краля. За изкупление на греховете си кралят дарил на Ордена на тамплиерите достатъчно средства, за да се издържат всяка година по двеста рицари в Светите земи, като в допълнение към това оставил завещание от 15 000 марки, което трябвало да бъде поделено между тях и хоспиталиерите — друг подобен рицарски орден.

През годините тамплиерите придобивали все повече земи и скъпоценности, като всичко отивало за подпомагане дейността на ордена в Палестина. Рицарите най-редовно прехвърляли приходите от европейските си имоти в седалището си в Йерусалим.

Понеже тамплиерите притежавали някои от най-непристъпните крепости в света, а също и поради факта, че самите те били изключително храбри воители, техните замъци били превъзходно място за съхранение на пари и ценни предмети. Свирепите и безстрашни тамплиери разполагали и с идеални условия за пренасяне на скъпоценности на големи разстояния, дори през Средиземно море, тъй като именно те контролирали и охранявали сухоземните и морските пътища.

Така един френски рицар можел да вложи пари или да получи одобрение за ипотечен заем чрез представителството на тамплиерите в Париж, но при нужда да изтегли парите си в златни монети в Йерусалим. Разбира се, тамплиерите получавали определена такса за извършване на услугата и доколкото сумите се превеждали в различна валута, реализирали малка печалба и чрез разликите в обменните курсове.

В допълнение към функциите си на спестовна каса и служба за парични преводи тамплиерите управлявали сумите, набирани от религиозни и светски дарители за финансиране на кръстоносните походи. Те също така отпусkali заеми на кралете, включително на френския Луи VII, както и на онези рицари, които се нуждаели от пари за издръжка на свитите си при поредния поход към Йерусалим. Много рицари, които сами не били членове на ордена, често прибегвали до услугите на някоя от крепостите на тамплиерите за съхранение на парите и скъпоценностите си; нещо повече, те депозирали при тях и завещанията си, като в случай на смърт на рицаря на бойното поле или при други обстоятелства по време на поход тамплиерите се явявали изпълнители на неговото завещание. Орденът често одобрявал и наблюдавал отпускането на ипотечни заеми и управлявал останалите финансови дела на кралете в тяхно отсъствие; така например през 1190 г. френският крал Филип II им възложил да прибират приходите от земите му, докато самият той отишъл на кръстоносен поход.

Скоро замъците на тамплиерите заработили като пълноправни банки, които предлагали пълен набор финансови услуги на благородниците. Центърът им в Париж се превърнал в една от съкровищниците на Европа. За да гарантира абсолютната честност на своите служители, орденът забранявал използването на пари от самите тях. Тази забрана се съблюдавала толкова строго, че всеки рицар, загинал с неотчетени пари в джобовете си, се смятал за посмъртно отлъчен от ордена, като му се отказвало християнско погребение — наказание, което според тогавашните вярвания го обричало на вечно проклятие. Тези строги правила и схващания възпирали членовете на ордена от грабителство на бойното поле и предотвратявало дори съвсем дребни измами.

В течение на целия тринайсети век тези високообразовани и добродетелни рицари били придворните финансисти на папската

институция и на много от френските крале, като водели на практика и домакинските сметки на последните. В качеството си на банкиер на крале и папи Орденът на тамплиерите се разраснал в институция, много подобна на едно модерно министерство на финансите, с тази разлика, че не се занимавал със събиране на данъци. В зенита си орденът наброявал близо 7000 членове и притежавал 870 замъка и имения, разпръснати из цяла Европа и Средиземноморието, от Англия чак до Йерусалим.

Въпреки фанатичната вяроност на тамплиерите към техния орден и религиозна мисия те постепенно били победени в Палестина от египетските мамелюци — армия от кръвожадни еничари, повечето набирани от християнски фамилии и помохамеданчени още като деца. През 1291 г. тамплиерите били изтласкани от крепостния град Акр, тяхната последна твърдина на палестинския бряг, и потърсили убежище на остров Кипър. Въпреки това военно поражение обаче финансовите им начинания продължили да процъфтяват.

КЛОПКИТЕ НА УСПЕХА

Въпреки че отделните членове си оставали бедни както преди. Орденът на тамплиерите натрупал огромни богатства, формално неподвластни на който и да било монарх. Тези богатства се превърнали в лесна плячка за апетитите на всеки крал, достатъчно силен, за да сложи ръка на тях. Накрая се явил и кандидат в лицето на самонадеяния Филип IV — крал на Франция, който бил известен с прозвището Филип Хубави, тъй като се смятал за най-красивия мъж на света. През 1295 г. Филип иззел управлението на финансите на кралството от ръцете на тамплиерите, като преместил кралската хазна в двореца Лувър в Париж. Следващият му ход бил да поведе кампания за завладяване на всички несметни богатства на ордена и на многобройните му имоти.

Филип отчаяно се нуждаел от пари в резултат на една грешка, която самият Перон бил направил хиляда години преди него — той обезценил сребърната валута в кралството, като претопил съществуващите монети и отсякъл нови, с по-ниско съдържание на сребро. Този трик помогнал за кратко време, но проблемите възникнали, когато селяните започнали да плащат данъците си в същите обезценени монети. Подобно на Перон, Филип IV се видял

затрупан с повече монети, но с по-малко пари, тъй като всяка монета имала много по-малка покупателна способност. Решен да възстанови френската национална валута до първоначалната ѝ стойност, през 1306 г. кралят иззел обратно всички монети и ги претопил наново, със старото сребърно съдържание, определено от Луи IX през 1266 г. През следващите години той още няколко пъти изменял стойността на монетите в кралството, като с всяка промяна затъвал все повече; за да се закрепят разклатената валута, били нужни все по-големи количества злато и сребро.

В търсене на нови източници на пари Филип най-напред сложил ръка на стоките на ломбардските търговци, опитал се да обложи с данъци духовенството, след което се нахвърлил върху евреите, конфискувал цялото им имущество и през 1306 г. ги прогонил от кралството. Дори след всички тези мерки събраните средства се оказали недостатъчни, за да посрещнат нуждите на раздутия държавен апарат на властолюбивия Филип. Необходими били огромни количества пари.

Най-голямата концентрация на капитали в Европа по онова време се намирала току пред вратите на Париж, в укрепения замък, служил като главна съкровищница на тамплиерите. За да сложи ръка на това богатство обаче, Филип IV най-напред трябвало да разтури ордена — нещо, което бил напълно в състояние и готов да стори. През 1307 г. кралят издал таен декрет, с който се поставило началото на масирана кампания за оклеветяване на Ордена на тамплиерите.

„Нещо безобразие, нещо отблъскващо; нещо, което е твърде ужасно дори да си представим; твърде гнусно, за да го споменем; едно човеконенавистно престъпление, едно отвратително зло, едно скверно дело, едно позорно падение; нещо животинско и нечовешко, от което душата се свива от потрес и погнуса.“

Това били думите, с които Филип IV дал знак за началото на една ловка пропагандна операция, която му била нужна, за да подкопае основите и оплячкоса богатството на най-великата финансова институция в тогавашния свят.

Вместо да обявят направо война на тамплиерите, агентите на Филип предприели една координирана акция, при която арестували нищо неподозиращите ръководители на ордена в цяла Франция. Времето за акцията било подбрано така, че между първите арестувани да бъде великият магистър на ордена — Жак дьо Моле, който бил пристигнал във Франция от главната си квартира в Кипър, за да урежда някакви сделки между тамплиерите и папа Климент V. Съюзниците на Филип развихрили клеветническа кампания срещу тамплиерите, като ги обвинявали в най-долни престъпления, за да всеят сред обществото ужас и отвращение към представителите на ордена. Обвиненията довели до продължителни съдебни дирения, имащи за кулминация поредица от шумни публични процеси, при които водачите на тамплиерите били обвинени в ерес, отричане от Бога, поклонничество на дявола, сексуални перверзни и цял списък други простъпки срещу средновековния нравствен кодекс. След чудовищни изтезания висшите сановници на ордена били принудени да подпишат самопризнания, с които в най-големи подробности се инкриминирали като идолопоклонници, осквернители на свещени символи, участници в дяволски съзаклятия и извършители на сексуални извращения.

Сред обвиненията, представени срещу тамплиерите, били сексуални деяния с трупове на аристократки, идолопоклонничество на котки, канибализъм и кръвно побратимяване с мюсюлмани. Намерили се и свидетели, които да се закълнат, че тамплиерите се сношавали с девизи, като родените от тази връзка младенци били убивани заради подкожната им тлъстина, от която се правели свещени масла за помазване на техните идоли. Обвинителите на Филип твърдели, че рицарите на ордена практикували и насърчавали содомия в своите редици, като тъкмо по тази причина се стигнало до поражението при Йерусалим и загубването на Светите земи. Тук се правел ловък паралел с Божия гняв и падането на библейските Содом и Гомор заради нравствената разпуснатост на техните жители. За времето си такова обвинение в содомия било достатъчно обяснение за преднеуките маси на едно чисто историческо събитие като превземането на Йерусалим от мюсюлманите. Същевременно така се успокоявали вярващите, които цял живот се молели за освобождението на Светите

места от неверниците, че не по тяхна вина молитвите им са отишли нахалост.

Кралските обвинители използвали дори самото богатство на тамплиерите като доказателство за тяхната вина. Християнската религия приема, че Сатаната се явил пред Христос в пустинята и му предложил цялото богатство на света, за да се отрече от своя Бог и последва Сатаната. Христос отказал и прекарал живота си в бедност. За разлика от него тамплиерите били натрупали несметни богатства и живеели ако не охолно, то поне сносно. За обвинителите това само по себе си било доказателство, че тези хора са продали душите си на дявола.

След първоначалния шок от арестуването и изтезанията по-голямата част от тамплиерите се отрекли от налудничавите си самопризнания и защитили доброто име на ордена и собственото си достойнство със същата храброст, с която се отличавали и на бойното поле. Само че този път вместо мюсюлмански воители имали насреща си съдии, прокурори и мъчители, които говорили на техния език и твърдели, че почитат един и същ Бог. Нещо повече — в този час на изпитание тамплиерите не получили никакво съчувствие и съдействие от майката-църква, която били защитавали с цената на живота си през цялото си съществуване като орден. Изтезанията, на които били подложени ръководителите на ордена с цел изтръгване на самопризнания, продължили цяло десетилетие. Всеки път, когато били излагани на публично порицание обаче, тамплиерите шумно и категорично се отказвали от самопризнанията си, с което предизвиквали нови, още по-жестоки изтезания.

Под масирания натиск на френската монархия папа Климент V разтурил ордена с папска вула от 22 март 1312 г. Папата сметнал за по-безопасно да пожертва рицарите на църквата, отколкото да се опълчи срещу френския крал. Премахвайки ордена, той се надявал да запази под свой контрол поне част от тамплиерските имоти, които предал за управление на други религиозни организации, главно на хоспиталиерите — рицарско-монашески орден, подобен на този на тамплиерите.

Четири години след масовата екзекуция на тамплиерите край Париж, на 18 март 1314 г. техните ръководители — великият магистър Жак дьо Моле и Жофроа дьо Шарне — били изведени от

затворническата килия и изгорени на клада на един малък остров в река Сена. С този акт крал Филип IV ликвидирал веднъж завинаги най-великата и могъща финансова институция на своето време. След като не успяло да сложи ръка на цялото съкровище на тамплиерите в Париж, френското правителство изискало от техните приемници хоспиталиерите големи суми като компенсация за разносните по следствието и съдебните дела. Тъй като станали свидетели на съдбата, сполетяла техните братя, хоспиталиерите бързо се огънали пред заплахите на Филип.

Разприте между краля и папа Клемент V за наследството на тамплиерите не продължили дълго. И двамата починали още до края на същата година — 1314. За много наблюдатели в тяхната почти едновременна смърт следва да се търси Божието възмездие за съучастието на папата в разправата с доблестните рицари банкери.

Както и да стоели нещата на небето, на земята вече нямало значение кой е виновен, тъй като случилото се нямало как да бъде поправено. Пълната победа на крал Филип IV над ордена показала, че централизираната държавна власт нямала намерение да търпи повече съперничеството на една могъща международна финансова институция, каквато били тамплиерите. Въпреки смъртта на Филип IV и Клемент V категоричен победител в борбата помежду им се оказала държавата. За пръв път след падането на Рим едно правителство в Западна Европа взело в свои ръце контрола над финансовите институции, прекъсвайки монопола на църквата в търговските дела. Църквата така и не се съвзела от този удар, а нейните институции до голяма степен загубили финансовото си влияние в Западна Европа.

Разформироването на Ордена на тамплиерите обаче имало за резултат един финансов и търговски вакуум, който нито църквата — която не смеела или нямала сили, — нито държавата — която не била достатъчно укрепнала — били в състояние да запълнят.

ВЪЗНИКВАНЕТО НА ИТАЛИАНСКИТЕ БАНКЕРСКИ ФАМИЛИИ

В този съдбовен момент в европейската икономическа история, след като финансовата мощ на църквата била значително отслабена, а тази на държавата още не била достатъчно силна, на сцената се появила една нова група личности и институции, за да запълни вакуума. Същите услуги, в които бил специализиран разбитият Орден

на тамплиерите, започнали да се предлагат, макар и първоначално в по-малък мащаб, от група фамилии от северноиталианските градове-държави Пиза, Флоренция, Венеция, Верона и Генуа. Тези фамилии създали нов набор от финансови институции — встрани от непосредствения контрол на църквата и държавата, но достатъчно тясно свързани и с двете.

През първата половина на тринайсети век в Северна Италия се появила нова система от частни семейни банки. Тези банкерски фамилии не били подчинени на някаква религиозна мисия; те не били длъжни да се съобразяват със строгите ограничения при боравенето с пари, наложени някога на тамплиерския орден от църковната доктрина и християнския морал. Италианските банкерски фамилии работели с еднаква лекота с мюсюлмани, татари, евреи и езичници, както и с православни християни и католици. От Северна Италия мрежата от банки постепенно обхванала европейските земи от Англия до Каспийско море; банкерите финансирали търговски мисии из целия тогавашен свят — от Китай до Судан и от Индия до Скандинавия. Те на драго сърце отпусkali кредитни линии при по-ниска лихва от всички останали финансови институции; постепенно в ръцете им се съсредоточили огромни количества пари и те ги давали в заем на нуждаещи се при лихви, които, макар и невинаги толкова ниски, се запазили стабилни. Без да се самоограничават с моралните и религиозните принципи на тамплиерите, в своята дейност новите банкери си поставяли една-единствена цел — печалбата.

Италианските фамилии се различавали и по някои други признаци от рицарите на религиозния орден. Те не се нуждаели от укрепени замъци, нито от тежко въоръжени конвои за пренасяне на парите си. Вместо това те смело излизали на пазара, смесвали се с хората, със същата готовност обслужвали дребни земевладелци, търговци и улични продавачи, както и аристократи и висши сановници на църквата и държавата. Докато тамплиерите служели само на аристокрацията и висшите класи, италианските банкерски фамилии обслужвали всички.

В търсене на сделки италианските банкери обикаляли пазарните градове и панаирите на цяла Европа. Като същински амбулантни търговци те разпъвали сергии и шатри, от които не само продавали стоката си, но обменяли пари, давали заеми, приемали суми срещу

дълга на някой клиент от съседния град — изобщо предлагали богат набор финансови услуги. Съвременната дума „банка“, навлязла в почти всички европейски езици, произлиза от италианската дума за маса или пейка — буквално описание на начина, по който тези първи частни банкери осъществявали дейността си по пазарищата и панаириите на късното средновековие.

В една или друга форма лихварството е занятие, съпътствало цялата история на парите. Нововъзникналите банки обаче представлявали нещо повече от лихварски дюкян; банкерите боравели не пряко със злато и сребро, а с парчета хартия, обозначаващи съответните количества злато и сребро. В своята дейност тамплиерите били ограничени от официалната църковна забрана върху лихварството, което се основава на начисляване на лихва върху всеки заем; така един от основните проблеми за функционирането на италианските банки бил преодоляването на това препятствие.

Християнската забрана върху лихварството се основава на два цитата от Библията:

„Не вземай му лихва и печалба, и бой се от твоя Бог... Не давай му среброто си с лихва, нито храната си му давай за печалба“

(Левит, 25:36—37);

и

„[Но ако някому се е родил син, който] дава под лихва и взима лихва, ще бъде ли той жив? Не, той не ще бъде жив. Който върши всички такива гнусотии, той бездруго ще умре, кръвта му ще бъде върху него“

(Йезекиил, 18:13).

Макар официалното библейско предписание да не успяло напълно да изкорени лихварството, то поне в голяма степен го ограничавало. Лихварите често били евреи, доколкото от гледна точка

на църквата този народ вече бил осъден на вечно проклятие, но когато християни давали пари с лихва, католическата църква начаса ги отлъчвала. Законът гласял съвършено ясно, че *quidquid sorti accedit, usura est* — всичко, що надвишава главницата, съставлява лихва. Италианските банкери обаче намерили вратичка в предписанията на закона, като съумели да работят за своето обогатяване, без да излагат на опасност душите си.

Понятието лихва се отнася само до заеми, следователно чрез една техническа разлика между банков заем и финансов договор италианските банкери изградили цяла система на вземане и даване на пари, при която формално нямало начисляване на лихва. Стриктно избягвайки понятието заем, те търгували с менителници. Менителницата е писмен документ, с който се разпорежда изплащането на определена сума пари на определено място и време.

Латинското название на този документ е *catbium per letras*, което означава „обмен на банкноти чрез писмен документ“. Явно става дума за трансакция, при която един вид пари се разменя срещу друг, срещу сума, която да бъде изплатена в друг вид валута в уречен ден и на уречено място.

Така един търговец, който имал нужда от пари, отивал при банкера в Италия. Банкерът му давал необходимата сума в брой във флорентински флорини или венециански дукати, като търговецът се съгласявал да заплати малко по-голяма сума в друга валута на следващия годишен панаир в Лион или Шампан, Франция. При това длъжникът не бил задължен да се яви лично на панаира, за да заплати сумата. И двете страни знаели, че ако търговецът или негов представител не върнат парите, флорентинският клон на банката ще си ги вземе принудително.

Менителницата не била изобретение на италианците, но те я използвали за нови, много по-доходни цели. За всяка обмяна на валута банкерите получавали комисиона, с което официално се причислявали към гилдията на сарафите, т.нар. *Arte del cambio*, т.е. стоели на много по-високо обществено стъпало от презрените лихвари и съдържатели на заложни къщи. На практика италианските банкери отпусkali заеми на богатите, докато лихварите и собствениците на заложни къщи продължили да обслужват простолюдието.

Менителниците вършели добра работа в християнските страни, но били неприложими в мюсюлманския свят. Лихварството се забранява от Корана още по-строга, отколкото от Библията. Самият Мохамед е казал:

„Не продавай злато срещу злато, освен в равни количества... нито сребро срещу сребро, освен в равни количества.“

Освен това Коранът изрично забранява използването на менителници, осъждайки размяната на „нещо, което го има, срещу нещо, което го няма“.

МАГИЯТА НА БАНКОВИТЕ ПАРИ

Използването на менителници имало още един важен принос за развитието на търговията — с тях бил преодолян факторът време, както и неудобството при боравене с монети, особено в големи количества. Монетите са тежки и обемисти, трудно се пренасят, лесно се крадат, подлежат на фалшифициране, а притежаването им представлява значителен риск по неохраняваните пътища, в земите на корумпирани благородници или в хаоса на средновековните пазарни градове и панаири — новите търговски средища на Европа.

Новите „банкови пари“, изобретени от италианските банки, стимулирали търговията, като спомагали за много по-бързото ѝ извършване. През 1338 г. един керван, натоварен с монети, пътувал цели три седмици от Руан в Северна Франция до Авиньон в Южна — едно разстояние от около 650 километра; при това товарът можел лесно да бъде изгубен по пътя, ограбен от разбойници или отмъкнат от самите водачи на кервана. От друга страна, една менителница изминавала същия маршрут само за осем дни, като в случай на изгубване, кражба и т.н. новият собственик не можел да я осребри. С други думи, менителниците представлявали много по-бързо и надеждно средство за всички страни по една търговска операция. Въпреки комисионата в размер на 8 до 12% работата с новите банкови нареждания излизала по-евтино, особено в сравнение с таксата за

въоръжена стража при пренасяне на златни или сребърни монети или на благородни метали в насипно състояние.

Менителницата, първообраз на съвременните банкноти, освободила парите от ограниченията на пространството и времето. Тя освободила парите и от нещо друго — от ограниченията на точно определена национална валута, както и от често възникващия дефицит на злато и сребро в отделни държави, където се сечели съответните монети. Всяко писмено нареждане можело да бъде деноминирано във венециански дукати, саксонски талери, флорентински флорини, милански тестени, френски екю и в още дузина различни валути. Броят на менителниците, които можели да се издадат в дадена валута, вече не зависел от наличните количества злато и сребро в съответната държава; той зависел единствено от доверието на търговците в конкретната валута. Ако загубели доверие в някоя валута, те веднага започвали да издават своите менителници в друга.

Менителницата положила основата на новите пари, като премахнала физическите ограничения при употребата на метални монети. Самите писмени нареждания циркулирали между търговците като един вид книжни пари. Макар от дейността на банките и банковите услуги да се възползвали ограничен брой хора — те изобщо не достигали до средния селянин или градски жител, — банките намерили практически начин да пуснат повече пари в обръщение.

При новата система една торба със сто флорина, която в миналото можела да престои с години в касата на някой благородник, се предавала на съхранение в италианска банка с клонове по целия континент. Банката давала парите в заем на клиент, като пускала менителница във вид на книжни пари. Стоте флорина на благородника си стояли непокътнати в трезора на банката, а банката разполагала със сто флорина, заведени в сметководните ѝ книжа. Търговецът, взел парите в заем, също имал сто флорина, както и приносителят на менителницата. Макар в банката да били постъпили само сто флорина в злато, те били трансформирани от магията на банковите депозити и заеми в много пъти по сто флорина, които можели да се използват от различни индивиди в различни градове по едно и също време. Тези нови банкови пари разкрили невиджани възможности за търговци, производители и инвеститори. Изведнъж се оказало, че всички имат пари — истинска магия!

Банковото дело в Италия било изцяло частно начинание, чиито корени водели началото си от фамилиите Перуци, Барди и Ачияуоли във Флоренция. В клоновете на банките им от Кипър до Англия работели само техни роднини. Банкерските фамилии на Италия съвместно финансирали английската монархия под управлението на Едуард I и Едуард II при походите за завладяване на Уелс и Шотландия. С подкрепата си за английския кралски двор италианските банки реализирали много по-големи печалби, отколкото биха получили само от лихвите на тези рисковани заеми. Като кредитори на английските крале те се ползвали с неограничен достъп до пазарите на острова, а специалните взаимоотношения с монархията им осигурили практически монопол при износа на английска вълна за континента.

По силата на два договора, сключени на 9 юни 1317 г. между папата и банките „Перуци“ и „Барда“, папските данъци, събирани от английската католическа църква, се депозирали в клоновете на тези две банки в Лондон. Така самите пари си оставали в Лондон, но клоновете на банките изпращали менителниците в Рим, където централите им превеждали сумите на папата. После представителите на „Перуци“ и „Барда“ в Лондон купували с депозирани при тях пари английска вълна и платове, които изнасяли за континента. Постъпленията от продажбите се насочвали към банките в Италия. По този начин парите се движели напред-назад между Англия и Италия, както и по пазарите на континента. Те преминавали от държавната хазна в касите на църквата, връщали се при банкерите и оттам отивали при търговците, откъдето се изплащали във вид на данъци, предавайки да започне отново. Целият този процес протичал, без който и да било от участниците да докосне с ръка дори и една монета; единственото движение се извършвало между колонките с числа в сметководните книжа на банката. Банките представлявали нововъведение, което стимулирало търговията във всичките ѝ фази и от което имали полза всички — от краля до последния селянин и от енорийския свещеник до папата — навсякъде, където bankerските фамилии откриели клон.

Менителниците предизвикали истински бум на европейските пазари, като спомогнали за преодоляване на огромния дефицит на златни и сребърни монети. Спомагайки за много по-бързото и ефективно действие на системата, те увеличили количеството пари в

обръщение. Самите писмени нареждания се превърнали в книжни пари, като преминавали от първоначалните си приносители у трети, четвърти и т.н. лица, по подобие на модерните банкноти. Те обикаляли цяла Европа като особен вид книжна валута, приемана като платежно средство от търговците в основните центрове на търговия.

С разпространението на италианската банкова система из цяла Европа парите на Флоренция и Венеция станали двете основни валути на континента. Флорентинският флорин бил пуснат в обръщение през 1252 г.; на едната му страна бил щампован релеф на Йоан Кръстител, а на другата — лилия. Монетата се правела от злато и сребро, като златната била с десетократно по-висока номинална стойност от сребърната. По онова време, когато всеки град с претенции за важност имал своя монетна работилница и сякъл монети, носещи неговото име, флорентинският флорин и венецианският дукат били двете парични единици, които внасяли стабилност на средновековните пазари.

Въведен през 1284 г. от венецианския дож Джовани Дандоло, златният дукат останал в обръщение цели шест века. Популярното му название било „зекино“, от двореца Ла Зека, където се намирал монетният двор. Самото име дукат идва от латинския надпис върху монетата; титлата дож — която в някои западноевропейски езици е лук — произлиза от латинския корен *ducere*, който означава „вода“. Венецианският дукат запазил неизменни формата и размера си чак до падането на Венецианската република през 1797 г.

Новата форма на банкови пари, които се намирали в обръщение из цяла Европа, изисквала нови счетоводни методи, с които да се следи тяхното движение между отделни държави и в различни валути. Изобретателността на флорентинските банкери родила някои революционни идеи: двойното счетоводство; една ранна, опростена форма на застраховка за морското корабоплаване; и — най-важното от всички нововъведения — чековете. При най-ранните форми на банкова организация депозитите и тегленията се извършвали само лично. Писмените нареждания за теглене се смятали за твърде рисковани, тъй като подлежали на фалшифициране; налагало се клиентът да се яви лично пред касиера, за да може последният да свидетелства в случай на нужда. Най-ранните тегления на суми с писмено платежно нареждане са регистрирани в книгата на банка „Медичи“ едва в края

на четиринайсети век. Тези първи чекове допълнително улеснили и повишили ефективността на банковите услуги.

Италианските банкери процъфтявали наистина, но подобно на тамплиерите преди тях, и те станали жертва на собствения си успех, особено при взаимоотношенията си с държавата. Няколко измежду водещите италиански банкерски фамилии взели страната на Едуард III при избухването на Стогодишната война между Англия и Франция, но когато през 1343 г. Едуард спрял изплащането на дълговете си, неговата несъстоятелност предизвикала банкрута на основните банки на Флоренция и масови разорения сред вносителите им. Цялата банкова система, основана на менителници, в крайна сметка почивала на честността и добрата воля на участниците; когато държавата затъвала в дългове, тя имала властта да спре плащанията, с което системата рухвала изведнъж. Състоянията на италианските банкери се стопили като пясъчни замъци, пометени от прибоя. Банковата система на Флоренция била окончателно погребана с идването на Черната смърт — чумната епидемия, опустошила до 1348 г. цяла Северна Италия.

Независимо че първите банкерски фамилии в Италия донесли финансова катастрофа на Флоренция, банковото дело оцеляло. Изобретените от тези фамилии нововъведения се разпространили и в други градове, като благотворният им ефект бил твърде значителен, за да допуснат самите търговци тяхното отмиране. Градовете Генуа и Венеция бързо поели факела от флорентинските банки, а към края на четиринайсети век самата Флоренция се съвзела достатъчно, за да възкръсне като международна банкова сила. Въпреки големите загуби в течение на този съдбовен век банковото дело се възродило с нова сила през следващото столетие под ръководството на могъщата флорентинска банкерска фамилия Медичи, навлязла на банковия пазар сравнително късно — през последните десетилетия на четиринайсети век.

Макар появянето на банките да съвпада с Италианския ренесанс, първоначално те не се ползвали с обществено уважение. Дейността им като обменни бюра и едва прикрити лихварски дюкяни отреждала на банкерите място в обществената стълбица съвсем малко над обикновените сводници, комарджии и други дребни мошеници. В европейската аристократична система, основаваща се на наследствени

земи и титли, притежанието на богатство носело практическа полза, но не и престиж. В края на шестнайсети век, през 1581 г., холандски църковен декрет отнел правото на свето причастие на банкери и представители на други срамни професии; декретът останал в сила до 1658 г. Много духовни лица продължили да заклеймяват начисляването на лихва като противоречащо на библейските предписания.

За да си спечелят обществено уважение наред с богатството, мнозина банкери се оставили да бъдат подмамани от изкушенията на късното средновековие. Те се впуснали в придобиване на земи и имения, на аристократични титли и дворци в градовете, на високи църковни санове. Именно тези техни усилия да подражават на традиционната аристокрация сложили началото на Ренесанса, като нито една от европейските bankerски фамилии не успяла толкова много в това начинание, колкото включилата се последна в познанието — фамилията Медичи.

РЕНЕСАНСЪТ — НОВИ ПАРИ ЗА СТАРО ИЗКУСТВО

Банкерите са хора като всички други, само че по-богати.

Огдън Наш

Някои градове непрестанно променят образа си през вековете, пресъздават се в нови архитектурни стилове, заменят една религия или форма на управление с друга, понякога дори променят името си; други остават неизменни, впили корени дълбоко в историята, културата и духа на една определена епоха. Нито един град не е така упорито отъждествяван с конкретен исторически период, както Флоренция, разположена сред живописните хълмове на областта Тоскана в Северна Италия. В колективното съзнание на света Флоренция ще остане завинаги градът на Ренесанса, на Бернини и Микеланджело, на фамилиите Медичи и Савонарола. Макар да е основана векове преди Ренесанса и да е продължила съществуването си векове след него като голям и важен град на съвременна Италия, сърцето и лицето на Флоренция си остават чисто ренесансови. Основните ѝ сгради и културни паметници датират от онази епоха, време на небивал разцвет на живописата, скулптурата, архитектурата, поезията и литературата.

ТВЪРДЕ МНОГО ИСТОРИЯ ЗА ЕДИН ГРАД

За жителите на Флоренция техният град е културната столица на Италия, независимо че главните политически, търговски и религиозни средища отдавна са преминали в други големи градове. Макар градът да е възникнал сравнително късно в средиземноморската история като военизирано селище за охрана на пътищата към Рим, населението му толкова се гордее със своето минало, че за тях Флоренция не отстъпва по историческа важност на никой друг град в света, а още по-малко в тесните граници на страната. Флорентинците могат да се похвалят с несравними постижения в изкуството, с изумителна архитектура, с

най-чистия литературен език в Италия, с най-славната история. При тях дори безвкусната местна кухня е много по-изискана от прочутите ястия на юга, където пикантният вкус се постига с шепи остри подправки, зехтин и доматиен сос.

За кратко време — от 1865 до 1871 г. — Флоренция е била столица на обединена Италия, след което правителството решило да премести седалището си в древния имперски и религиозен център Рим. Като цяло градът е произвел много повече история, изкуство и мечти, отколкото е препоръчително за едно населено място.

Днес хора от целия свят се стичат във Флоренция, за да окажат почит на историята на Ренесанса. Студенти идват за по един семестър или цяла учебна година; туристи — за по ден-два или седмица. Всички тези хора обхождат едни и същи места: катедралата, галерията „Уфици“, Академията на изкуствата, Микеланджеловия Давид. Спират за дълъг обяд в някой от многобройните ресторанти, или посядат на чаша еспreso в улично кафене; после се отправят към магазините за сувенири, предлагащи всякаква стока — от стойка за термометър във вид на светец пластмасов Давид до кожени чанти със златен обков и старинни мебели, инкрустирани със скъпоценни камъни.

Между музеите и кафенетата, църквите и ресторантите се гушат стотици сарафски магазинчета. Това не са истински банки, което не им пречи да рекламират услугите си на много езици: Geldwechsel, Cambio, Money Exchange. Всички тези заведения обменят валута в брой или пътнически чекове — долари, марки, йени, лири стерлинги, франкове — срещу привидно огромни суми в италиански лирети. Понеже работното време на официалните банки е прекалено кратко, след затварянето им обменните бюра начисляват тлъста комисиона за своите услуги. Освен с обмен на валута те се занимават с продажба на различни видове златни монети: южноафрикански крюгерранд, китайски панда, канадски долари с кленов лист, мексикански песос, както и възпоменателни сребърни монети в чест на всевъзможни събития — олимпийски игри, коронации, мероприятия за опазване на дивите животни и природната среда.

Обменните бюра най-често представляват малки магазинчета или дори улични будки, построени от стоманобетон и армирано стъкло. Те не се помещават в импозантни ренесансови сгради като големите банки; нямат пищни фойета с парадни стълбища, мраморен

под и позлатени балюстради. Повечето служители не носят костюми и вратовръзки или дори ливреи като охраната в най-престижните банкови институции. Хората, които се занимават с обмяна на валута, се държат подчертано като плебеи.

Обмяната на валута е занаят, стар като самите пари. Сарафски дюкяни са изниквали около всеки пазар, на който са се събирали търговци от различни земи; през последните десетилетия те присъстват неизменно край всички по-важни туристически забележителности по света. Колкото и скучни, неромантични, дори презрени да са техните услуги, истината е, че най-могъщите bankerски фамилии на Флоренция са започнали дейността си именно като сарафи; по-късно тези фамилии и основаните от тях институции са довели до безпрецедентно развитие не само на световните финанси, но и на изкуството, науката и архитектурата.

ПРЪВ МЕЖДУ РАВНИ

Към 1422 г., когато Флоренция вече била достигнала своя апогей като банково средище, в нея се намирили седалищата на седемдесет и две „международни банки“. От всички тези bankerски фамилии обаче нито една не останала в анализите на историята с такава слава, както фамилията Медичи. Семейно име Медичи се среща в градските регистри на Флоренция още от дванайсети век, но Медичите се изявили като банкери сравнително по-късно от останалите фамилии. Основоположник на банковото дело във фамилията бил търговецът Джовани ди Бичи де Медичи (1360—1429). От двамата му синове, известни като Козимо Стари и Лоренцо Стари, тръгнали два клона на рода, които практически поставили началото на Ренесанса, като дали на историята най-важните търговци и банкери на тази епоха; някои от тях станали градоначалници на Флоренция, а други се издигнали до кардинали и папи. Дъщерите на Медичите се омъжили за крале и благородници, а две от тях — Мария и Катерина — станали кралици на Франция и майки на френски крале.

След като консолидирали влиянието си, Медичите пуснали в обръщение легендата, че родът им произхождал от рицаря Аверадо, който според тях бил тръгнал на поклонение в Рим, но по пътя спрял в Тоскана, за да победи в бой злия великан, тероризирал от незапомнени времена селяните по онези места. В знак на признание за подвига му

Карл Велики, император на Свещената римска империя, го възнаградил с благороднически герб, върху който били нарисувани три златни кръга — символ на трите удара, които великанът нанесъл с меч си по щита на героя. Източници извън фамилията оспорват това тълкование; твърди се, че трите кръга символизирали кълбата, с които някога се обозначавали зложните къщи; според друго обяснение това са просто три златни монети.

Фамилното име Медичи означава, че някой от предците на рода се е занимавал с медицина или фармация — през, средновековието все професии, които на стълбицата на обществения престиж почти не се отличавали от зложната търговия или бръснарството. Може да се предположи следователно, че трите кръга на фамилния герб представляват хапове или вендузи, с каквито средновековните лекари изтегляли „лошата кръв“ на повърхността на кожата.

Какъвто и да е произходът на фамилното име и герб, Медичите натрупали богатството си именно като банкери, с което увеличили политическото си влияние и придобили слава като покровители на изкуствата. Печалбите им били резултат на банкови операции и процедури, разработени през предходното столетие, но за разлика от своите предшественици в банковото дело фамилията се отличавала с голяма предпазливост. Въпреки това Медичите не се въздържаха от намеса в кървавите политически интриги и нестабилните финанси на английския кралски двор. По време на Войната на розите те предоставили необичайно големи заеми на Едуард IV, а когато дворът обявил несъстоятелност по изплащането на заемите, това довело до фалита на лондонския клон на банката. Клоновете в Брюж и Милано банкрутирали по подобни причини, но Медичите съумели да си извлекат поука от опита на предишни поколения флорентински банкери с английските крале и централата на банката във Флоренция не повторила техните грешки.

При своя апогей под управлението на Козимо де Медичи банката била най-могъщото частно търговско предприятие в цяла Европа. Извън Флоренция фамилията поддържала клонове в Авиньон, Анкона, Антверпен, Базел, Болоня, Брюж, Венеция, Женева, Лион, Лондон, Любек, Милано, Неапол, Пиза и Рим. Макар персоналът на всеки от тези клонове да не наброявал повече от дузина служители, банката предлагала набор от разнообразни услуги, някои от които не съвсем

типични за една финансова институция. Освен банкери Медичите били и търговци; те доставяли на европейските си клиенти подправки от Изтока, зехтин от Средиземноморието, кожи от Прибалтика, вълна от Англия, платове от Италия. Каталогът им включвал и доста необичайни стоки — свещени реликви и роби за домашна прислуга, както и някои съвсем екзотични артикули, като живи жирафи и кастрати за църковните хора.

Въпреки обхвата на притежаваните от тях предприятия и асортимента на предлаганите услуги Медичите не завоювали монополни позиции както някога тамплиерите, нито пък съумели да поставят под контрол достатъчно голям дял от банковия пазар като своите предшественици, флорентинските банкери от предходното столетие. По времето на техния възход в Генуа, Венеция и други италиански градове, както и извън Италия вече действали голям брой банки, които не оставяли достатъчно поле за силно пазарно присъствие. Може да се каже обаче, че тъкмо липсата на монополни позиции помогнала на Медичите да оцелеят в една конкурентна среда. Те се намирали в центъра на мрежа от взаимно свързани търговски и аристократични фамилии; благодарение на тези свои позиции банкерската фамилия Медичи се наложила като първа между равни.

Банката на Медичите достигнала зенита си в периода между 1429 и 1464 г. при управлението на Козимо де Медичи — изключително ловък бизнесмен, успял едновременно да ръководи централата във Флоренция и клоновете в Рим, Милано и Пиза, както и по-далечните представителства в Женева, Брюж, Лондон и Авиньон. В допълнение към банки и земи фамилията притежавала дялово участие и в няколко текстилни предприятия, между които две работилници за обработка на вълна и една на коприна.

Банката „Медичи“ просъществувала до 17 ноември 1494 г., когато френският крал Шарл VIII превзел Флоренция. Няколко дни преди френското нашествие Медичите били изгонени от града, а с пристигането си французите конфискували цялото им имущество и оставили банката в състояние на пълно разорение. Фамилията се върнала в родния си град през 1530 г., след падането на Флорентинската република, но славното време на банка „Медичи“ вече било отминало.

Състоянието си Медичите дължали на това, което днес е прието да се нарича частен сектор — нещо, което в по-ранни времена не е представлявало сериозен икономически фактор. Семейството Медичи, натрупала богатство, власт и слава в света на финансите, отделно от църква и държава, започнала да губи позициите си на клан от банкери и търговци, но вместо това успяла да трансформира влиянието си чрез придобиване на църковни и светски санове.

Геният на Медичите — нещо, по което те нямали равни сред останалите банкерски семейства на Флоренция — се проявил в способността им да инвестират богатството и търговския си успех за придобиване на политическа власт и благороднически титли. Чрез серия от изгодни женитби, ловки политически назначения и добре премерени подкупи в течение на няколко поколения Медичите се превърнали в една от най-могъщите семейства в структурите на светската и религиозната власт.

МИСТЕРИЯТА НА ЧИСЛАТА

Медичите, както и останалите богати семейства във Флоренция, финансирали великия подем в науката, а по-късно и в живописата, скулптурата и архитектурата, който лежал в основата на Ренесанса. Днес тази епоха е останала в историческата памет главно с гениални произведения на изкуството като множеството скулптури на Давид, които могат да се видят в музеите и по площадите на града. Разцветът на изкуствата във Флоренция обаче води началото си от традиционната привързаност на нейните жители към знанието и образованието, под което се разбирало не само наизустяване на класиците, но също така и усвояване на онези полезни знания и умения, необходими на всеки търговец и банкер — математиката и боравенето с числа. Ренесансът е възникнал не като течение в изкуството и литературата, а именно като практическо възраждане на математиката, от която се нуждаели банкери и търговци за своите всекидневни дейности: обмяна на пари, начисляване на лихва, пресмятане на загуба или печалба.

През 1202 г. Леонардо Фибоначи, наричан още Леонардо Пизано по името на родния си град Пиза, публикувал своя труд *Liber Abaci* — приблизително: „Освободен от сметалото“, с който за пръв път в Европа се представяла системата от цифри, познати до днес като арабски (макар самите араби да ги били заели от Индия). Тази

опростена система представлявала значителен напредък в сравнение с извънредно сложните и неудобни римски цифри, които трудно се поддавали на събиране и изваждане и били практически непригодни за умножение и деление.

С въвеждането на арабските цифри се премахнала нуждата от сметало, тъй като търговците вече можели да пресмятат наум или на парче хартия. Първоначално новите цифри били посрещнати с нескрито подозрение от университетите, от държавата и църквата, тъй като били дело на „неверници“, като при това позволявали да се заобиколи сметалото, смятано дотогава за единствено надеждно средство за математически изчисления. В упоритостта си да отричат така наречените „бакалски“ числа много европейски университети продължили да преподават математика с римски цифри чак до седемнайсети век. Повечето правителства също отказали да въведат арабските цифри за официални документи с мотивировката, че те подлежат на лесно фалшифициране дори от лица с ниско образование. И днес, осем века след появата на арабските цифри в Европа, римските се смятат за по-престижни при изписване например на дати и други важни числа по фасадите на университети и правителствени сгради.

Разбира се, търговците нямали никакво намерение да чакат официална благословия от професорите и духовенството. Понеже се нуждаели от проста и надеждна система за водене на сметки, те с готовност усвоили арабските цифри, макар да не били толкова престижни, колкото римските. Когато им попаднела стока с тегло, малко по-високо или малко по-ниско от стандартното, те я отбелязвали с плюс или минус. Тези знаци скоро се превърнали в общоприети символи за събиране и изваждане, а впоследствие — и за положителни и отрицателни числа.

Новите цифри се оказали лесни и практични за ползване, с тях се смятало бързо и употребата им се разпространила навсякъде в търговския сектор. По думите на историка Дж. Бернал въвеждането на арабските цифри „имало почти същия ефект върху аритметиката, както изобретяването на азбуката върху писането“. С тези цифри математиката изведнъж се оказала „по силите и на последния складажия; превърнала се в демократична наука“.

През тринайсети и четиринайсети век се извършила истинска революция в математиката; от мистика и магия пресмятанията с числа

се превърнали в ежедневна дейност, навлезли в магазините и пазарищата на Европа. Поради развитата си банкова система Италия станала естествено средище на новата математическа наука. Революцията в математиката се изразявала не толкова в създаване на нови идеи, колкото в разпространението на принципи, съществували столетия, сред широките маси; не на последно място това разпространение било подпомогнато и от изобретяването на печатарската преса.

През 1478 г. се появил анонимният учебник Treviso Arithmetic, съдържащ практически знания по математика за търговци и бакали. Авторът бил включил уроци не само по събиране и изваждане — действия, които се владеели от все повече хора, но и по умножение и деление, дроби, аритметични и геометрични прогресии; всички те били необходими при изчисляването на сложна лихва. По онова време само малцина измежду най-образованите учени имали някаква представа от подобни абстрактни математически действия.

За много хора — както студенти по математика, така и чираци в магазините — нулата се оказала напълно неразбираемо понятие, а когато зад дадено число се слагали по няколко нули, резултатът бил пълно объркване. Повечето хора по онова време много по-лесно различавали римската буква М, отколкото цифрата 1000, като обозначение на числото хиляда; освен това те по никой начин не могли да разберат с какво 1000 е различно от 10 000 или 100 000. През 1484 г. парижкият лекар Никола Шуке открил начин за по-лесно разбиране на нулите при големите числа — като се групират по три, със специален знак между всяка тройка. Шуке дори предложил имена за отделните тройки нули. В европейските езици вече се съдържаха названия за числата от втори ред — стотици, и от трети — хиляди, но при наименованото на по-големи числа възниквали проблеми. Така например след разряда на „стотиците хиляди“ идвали „хиляда хиляди“, „хиляда хиляди хиляди“ и пр. Шуке въвел понятията „милион“, „билион“ (т.е. милиард), „трилион“, „квадрилион“ и т.н., до „нонилион“. С използване на системата на групиране на нулите по тройки числото нонилион може да се изпише — и най-важното, да се прочете — по следния начин: 1 000 000 000 000 000 000 000 000 000 000; само дето на местата, където в повечето страни днес се поставят запетайки или просто интервал, Шуке поставял точки.

През 1487 г. францисканският монах Лука Пачоли публикувал своя шедьовър от 600 страници *Summa de arithmetica geometria proportioni et proportionalita*, в който наред с познатите вече математически действия се разяснявали правилата на двойното счетоводство. С такова помагало бакалинът вече нямал нужда от университетска диплома, за да управлява успешен и печеливш бизнес.

Науката алгебра като средство за боравене с неизвестни величини била изобретена от арабски математици. Самото понятие алгебра произлиза от думата „ал-джабр“, част от названието на книгата „Хисаб ал-джабр уал-мукабала“ — наука на възстановяване и редукция — от арабския математик Мухамад ибн-Муса ал-Хуаризми. Ученият заел думата „ал-джабр“ от арабската медицина, където тя означавала зарастване (възстановяване) на счупени кости — процес, който той оприличил на събиране на частите в цялото. Ал-Хуаризми, който живял и творил в Багдад през девети век, използвал в книгата си много понятия от индийския епос „Брамагупта“; неговият собствен труд се разпространил в Европа в латинския превод на Жерар от Кремена.

Ал-Хуаризми спомогнал за облекчаване на някои затруднения при работа с дроби, които за средния търговец трудно се поддавали на събиране и изваждане и още по-малко на умножение и деление. На мястото на простите дроби арабските математици изобретили изтънчената система на десетичните дроби. Самите десетични дроби се наричани „алгоризми“, което не е нищо друго освен адаптация на името Ал-Хуаризми — корен, залегнал в съвременното понятие алгоритъм, с което се обозначава всеки механичен или повтарящ се процес на пресмятане.

Арабските открития в математиката били въведени в Европа към средата на четиринайсети век от еврейски учени като Имануел бен Якоб Бонфилс от Тараскон; с течение на времето те били използвани и доразвити от други еврейски математици — Реджомонтан (1463) и Елиас Мизра хи (1532). Изчисления с десетични дроби се въвеждат в Европа за пръв път от Симон Стевин (1548—1620) — холандски учен от Брюж, започнал кариерата си като касиер в търговска къща в Антверпен, който си поставил за цел да разпространи италианската система на счетоводство в Северна Европа. Стевин съставил първите стандартни таблици за начисляване на лихва, с които онагледил една

математическа операция, позната дотогава само на лихвари, банкери и кредитори. Най-ранният немски учебник по алгебра бил публикуван през 1525 г. от Кристоф Рудолф; в него се среща за пръв път знакът за квадратен корен.

Огромният напредък в математиката по време на Ренесанса не останал незабелязан от университетите, които някак постфактум започнали да търсят теоретични обяснения на новата система от числа и операциите с тях. С това те поставили началото на една нова наука — обективна дисциплина, основаваща се на привидната магия на математиката. Философската основа на математическия метод в науката била положена от Рене Декарт, който през 1637 г. издал своя труд „Дискурс върху метода“. Декарт бил яростен противник на изучаването на математиката като самоцел; според него тя имала смисъл единствено като средство за разбиране на света и практическо овладяване на природата. Тази идея получила нов тласък с излизането през 1686 г. на *Principia Mathematica* на Исак Нютон.

Развитието на паричната икономика довело до утвърждаване на нов начин на мислене. По думите на философа от дваисети век Георг Зимел „по своята природа парите се превръщат в идеален пример за когнитивната тенденция в модерната наука като цяло — свеждането на качествени определения до количествени“. Парите променили системите на познание, мислене, изкуство и ценности.

РОЛЯТА НА РЕНЕСАНСА

Развитието на банковото дело, започнало през тринайсети век, довело между другите си последици и до значително увеличаване на обществения интерес към нови науки като математиката, както и към други класическите форми на познание, до възраждане на класическия интелектуален климат и в крайна сметка на класическия стил в изкуството. Колкото повече богатства натрупвали могъщите банкерски фамилии като Медичите, толкова повече били склонни да постъпват като всички новобогаташи, обръщайки поглед към миналото, към славата на античния свят, с която се опитвали да се отъждествяват, пълнейки резиденциите си с богати колекции от произведения на античното изкуство и библиотеки от произведения на класиците — главно преводи от гръцки, латински или арабски. Когато се свършили

старите дворци на пазара за имоти, те започнали да си поръчват нови, които външно да приличат на стари.

Тези заможни фамилии на търговци и банкери могли да си позволят да финансират нова наука и ново изкуство, освободени от задушавачата прегръдка на църквата и манастирите. Появил се хуманизмът — качествено ново течение в изкуството, при което ударението се поставяло върху човешкото тяло — така както е достигнало до нас в произведенията на Микеланджело и Леонардо да Винчи. Последният пише в един от трактатите си:

„Добрият художник трябва да рисува основно две неща — човека и идеите, които се зараждат в човешкото съзнание.“

Човешкото тяло станало фокус на хуманизма в изкуството.

Медичите и останалите богати банкерски фамилии използвали класическото образование и като средство за разграничаване от религиозните теми, доминирали почти изцяло европейската култура през средните векове. Тези фамилии натрупали цялото си богатство и влияние с печалбите от своите търговски начинания; на църквата те не дължали нищо. Техните домове, мебелировката им, колекциите им от произведения на изкуството били замислени изцяло по антични, класически образци от предхристиянската епоха, от епохата на Елада и Рим. Макар да не бил по същество антихристиянски или антиклерикален, този нов интелектуален климат бил наречен хуманизъм, тъй като той поставял ударението върху човека, а не върху богове, светци и ангели.

Също като банковата система, от която се финансирал, Ренесансът възникнал във Флоренция. Когато Медичите (придобили достатъчно влияние в Рим, а неколцина представители на фамилията дори се изредили на папския престол, те пренесли своите идеи за новите изисквания към мисълта и изкуството във Ватикана, откъдето ги разпространили в цялата католическа църква. По тяхна поръчка Микеланджело нарисувал на тавана на Сикстинската капела сцената на сътворението на Адам така, че първият човек да прилича изцяло на

своя създател — една революционна промяна спрямо религиозното изкуство на по-ранни епохи.

В литературата хуманизмът пренесъл ударението от използването и разработването на библейски сюжети към ежедневните проблеми на човека. Примери за това ново течение в литературата са „Декамерон“ на Бокачо (1353), светски исторически книги като „История на Флоренция“ на Леонардо Бруни (1429), както и произведения в прослава на човека като „Възхвала на човешкото достойнство“ на Джовани Пико дела Мирандола (1486). Интересите на всички тези автори били насочени изцяло към обкръжаващия ги свят, който вдъхновявал техния гений в много по-голяма степен от разни абстрактни понятия за рая и задгробния живот в някакво паралелно измерение на действителността. Есето на Пико дела Мирандола разработва темата, че „няма по-прекрасно творение от човека“. Сравнявайки човека с животните и ангелите, авторът посочва, че „от момента, в който се роди, звярът донася със себе си... всичко, от което се нуждае“, докато „каквито семена посее човек, това ще изникне и даде плод в него. Ако семената са от растение, той ще прилича на растение; ако са от чувства и емоции, ще израсне като животно; ако са рационални, ще се развие като небесно създание; ако са интелектуални, ще бъде ангел и син Божи“.

Художниците, писателите, търговците и аристократите на четиринайсети и петнайсети век едва ли са съзнавали, че тяхната епоха би трябвало да се нарича Ренесанс. Самото понятие дошло на мода едва през деветнайсети век; то било въведено в употреба за обозначаване на възраждането на интелектуалния интерес към миналото за пръв път през 1855 г., с излизането на книгата „Ренесансът“ на Жюл Мишле. Може да се каже, че понятието Ренесанс е един модерен опит за назоваване на времето, през което са живели въпросните художници, писатели, търговци и т.н.

С настъпването на Ренесанса историята навлязла в един нов златен век, през който погледите били обърнати в много по-голяма степен напред, отколкото назад. Макар Флоренция и областта Тоскана да станали известни с възраждането на античната мисъл и познание от времето на Елада и Рим, на това място се родил и модерният италиански език, ясно отграничен от класическия латински. „Божествена комедия“ на Данте се смята за първото литературно

произведение, написано на модерен италиански. В съчиненията на Данте, Бокачо и Петрарка тосканският диалект се издига до статута на установена литературна норма на италианския език.

Със своя разцвет Ренесансът станал източник на нови идеи не само в изкуството, но и в търговията — идеи, които достигнали до Франция, Германия, Холандия, Англия и чак до Скандинавия. В трудовете на френския мислител и есеист от шестнайсети век Мишел дьо Монтен се виждат ясни белези на един нов начин на мислене. В своите „Есета“, започнати през 1571 г. и смятани за първообраз на съвременния есеистичен жанр, Монтен разсъждава надълго и нашироко върху ролята на пазара в живота на човека. Думата „есе“ произлиза от френския корен на глагола за претегляне и оценяване на монети и благородни метали на пазара. Сам Монтен описва творбите си като издържани в свободния разговорен стил на „пазарния площад“.

В краткото му есе „Печалбата за един е загуба за друг“ се долавя зараждането на икономическо съзнание. Монтен представя печалбата като нещо естествено, поставяйки я в контекста на живота, смъртта и разпада. Авторът заключава, че печалбата често е продиктувана от мотиви, които сами по себе си не са благородни — също както новият живот възниква от продуктите на гниенето и разпада. Макар рядко да споменава в трудовете си самите пари, от тях се долавя зараждането на модерната система на стойност, цена и печалба.

Подобни тенденции се наблюдават в развитието на литературата и изкуствата. Парите присъстват като основна тема в произведенията на Шекспир — много негови герои се борят не само за чест и достойнство, власт и любов, но също така и за пари и богатство. За един средновековен бард или трубадур би било немислимо да пее за пари, докато парите са централна тема на една цяла пиеса като „Венецианският търговец“. Повечето Шекспирови драми разработват традиционните теми за властта и морала, но същевременно той разпознава парите като основен фактор в зараждащия се модерен свят, като също такава изпитание за силата на човешкия характер, каквито са любовта или войната.

Парите проникват и в изобразителното изкуство, особено в произведенията на холандските и други северноевропейски художници. На платната им виждаме как банкер брои парите си или кутийка с монети се появява сред останалите елементи на някой

натюрморт, вдъхващ усещането за домашен уют и спокойствие. Хората по принцип са склонни да описват в своите художествени произведения сюжети, заемащи особено място в живота им; с развитието на търговията ударението в изкуството постепенно се премества от познатите религиозни и митологически сцени на герои, яздещи коне и заобиколени от кучета, към портрети на хора, любуваци се на своите вещи — пари и скъпи предмети, купени с тях.

Наред с банките и Ренесанса богатото културно наследство на Флоренция се свързва и с името на Америка. По странен обрат на съдбата собственото име на един флорентински пътешественик и самохвалко — Америго Веспучи (1451—1512) е обезсмъртено в названията на двата континента, съставляващи Новия свят.

Въпросният Веспучи бил един от многото флорентински търговци, пътували по света. Наскоро след като Христофор Колумб пресякъл Атлантика към новите земи, Веспучи се присъединил към една експедиция, за която се смята, че достигнала до бреговете на днешна Бразилия. В пътеписите му се съдържат налудничави описания на всевъзможни земи и чудеса, които по всяка вероятност са плод на богатата му фантазия. Тези писания и съставените от него карти обаче получили такова широко разпространение, че един немски картограф нарекъл на негово име новооткрития южен континент, за който тогава се смятало, че не е свързан по суша със земите, на които бил стъпил Колумб. Не след дълго името започнало да се използва и за двата континента, които били наречени съответно Южна и Северна Америка. Така единственият човек в света, който може да се похвали, че на негово име са кръстени не един, а цели два континента, е флорентинският търговец Америго Веспучи.

С развитието на италианските банки и настъпването на Ренесанса възникнала една цивилизация от нов вид, характеризираща се с нови начини на мислене и с нова система на организация на търговската дейност. Сами по себе си bankerите и тяхната парична система едва ли биха били в състояние да създадат цяла нова цивилизация, но въведените от тях промени били последвани от едно уникално събитие в световната история. С разширяването на европейската хегемония върху двете Америки европейците натрупали по-големи богатства от всяка друга предходна цивилизация. Тези нови богатства, съчетани с новите финансови институции, създали

уникалната банкова система, доминирала в целия свят в продължение на петстотин години, чак до Първата световна война.

6

ЗЛАТНОТО ПРОКЛЯТИЕ

*Правете пари с честни средства, ако
можете, а ако не можете с честни — с всякакви.*
Хорацій

Индианците кечуа, които копаят в мините и извличат подземните богатства на боливийските Анди, се трудят под земята в един мъждукащ полумрак, където пълновластни господари са Дяволът и неговата съпруга. Сам Дяволът решава дали да им даде или откаже търсения успех, пари и богатство. Горе, на светло, миньорите се молят на Дева Мария и вси светии да им помогнат да решат своите проблеми, свързани с живота, смъртта и любовта, но в подземния мрак единственият олтар е олтарът на Дявола. Дева Мария и светиите властват над водата, земята, реколтата, домашните животни и раждането на деца, но понеже парите се добиват от злато и сребро, а златото и среброто лежат в земните недра, които са под властта на Дявола, само Дяволът и неговата съпруга могат да дарят хората с тях. В някои отношения Дяволът в боливийските рудници напомня гръцкия бог Плутон, властелин на подземния свят, който единствено имал силата да раздава на смъртните драгоценния метал, скрит в него, поради което се смятал за покровител на богатите.

Дълбоко в подземните галерии миньорите издигнали олтари на Дявола, когото наричали El Tio — „чичото“, и на неговата съпруга Чина Супаи. Статуите изобразяват Дявола с големи извити рога и с изпъкнали кървясали очи, които сякаш заплашват да изхвъркнат от орбитите. Ушите му са като на муле, а от долната му челюст стърчат дълги черни бивни. Останалите му зъби са остри като ножове и обикновено се изобразяват с парчета огледало, които отразяват оскъдната светлина в галерията, придавайки на усмивката му смразяваща жестокост. На главата си Дяволът има корона, увенчана с надигаща се змия или с гуцер, изправен на задните си крака, с

отворена уста, която сякаш яростно крещи. До статуята на Дявола обикновено е тази на съпругата му — невзрачна особа с широко, лунообразно червендалесто лице, наподобяваща боливийска селянка.

Всяка сутрин миньорите принасят дарове пред олтара на Чичото и Чина Супай. Освен традиционните свещи всеки миньор носи по една цигара, глътка алкохол и стиска листа кока за Дявола и бучка захар за съпругата. При земетресения и пропадания на галериите в мината се провеждат специални ритуали за умилостивяване на злите сили и тогава се принасят по-крупни жертви — ламы или овце. По време на жертвоприношението кръвта на животното се разлива по олтара, а шаманът изтръгва още пулсиращото сърце и от него разпръсква кръв по четирите свещени посоки според традиционната космология на инките. С този акт се сключва договор между поклонника и божествата; срещу направената жертва миньорът получава обещание за закрила на живота си. Подобни жертвоприношения се извършват и през август — месеца на Дявола, когато миньорите обикновено купуват нови инструменти и се запасяват с инвентар за следващата година, а също и през сезона преди Велики пости, когато има много народни увеселения и хората могат да се поотпуснат и да харчат пари.

Според местните схващания някои поклонници са по-алчни от другите; те се стремят не просто към насъщния хляб, с който да преживеят от ден за ден, а към истинско богатство — към пари. За да постигне такова богатство, поклонникът трябва да принесе особено голяма жертва — човешко същество, което се убива на олтара по същия начин като овца или лама. Всеки път, когато местните хора открият в околността на мините труп на млад мъж, особено ако по тялото има необичайни белези и следи от насилие, се знае, че той е бил принесен в жертва на Дявола и Чина Супай. Такъв договор с Дявола се сключва само за пари. В продължение на близо пет века индианците от Боливия добиват сребро от най-големите залежи в света; през цялото това време те си остават един от най-бедните народи на земята. Това никак не е чудно, след като за тези хора добиването на сребро, сеченето на монети и издаването на пари са все дейности, върху които тегне проклетие. Накъдето и да се обърнат, индианците виждат нови и нови доказателства за пагубното действие на това проклетие и на сделките с Дявола. Те припомнят трагични исторически събития като убийството на последния император на инките Атахуалпа от

Франсиско Писаро и последвалото падане на тяхната империя под испанско господство. Разказват за свои сънародници, натрупали стотици милиони долари от търговия с кокаин — постижение, което би било невъзможно без договор с Дявола и неговата съпруга. Как иначе тези неуки мъже биха могли непрестанно да се изплъзват от боливийската армия, съоръжена с най-съвременни американски технологии? Бедните миньори знаят и друго: че докато те всеки ден рискуват живота си в мините, без всякаква надежда да се изтръгнат от блатото на бедността, много хора, които никога не са цапали ръцете си с физически труд, живеят в охолство и трупат милиони. Според боливийските индианци подобна несправедливост в разпределението на богатата може да е резултат само на магия, на договор с Дявола.

СЪКРОВИЩАТА НА ДВЕТЕ АМЕРИКИ

След откриването на Америка от Колумб през 1492 г. на испанците били необходими около петдесет години, за да издирят и заграбят основните богатства на местните индианци. През 1521 г. те оплячкосали великата столица на ацтеките Теночтитлан; почти веднага след това прегазили Централна Америка и завладели земите на племето чибча в днешна Колумбия — автентичното Ел Дорадо; след 1530 г. нахлули в империята на инките. Почти цялата плячка в злато и сребро испанците претопявали още на място и изпращали във вид на кюлчета в метрополията; известна част от по-необичайните предмети — като огромния слънчев диск от масивно злато и някои от златните и сребърните цветя от градината на императора на инките — били представени на испанския крал в оригиналния им вид като нагледна илюстрация за културното равнище на покорената цивилизация.

До наши дни е оцеляло едно любопитно описание на индианското злато и сребро. Негов автор е немският художник Албрехт Дюрер, който, след като посетил изложба на пленени американски съкровища в Брюксел, написал следното:

„Видях нещата, донесени на краля от далечната страна на златото — едно златно слънце, цели шест стъпки в диаметър, и една сребърна луна със същата големина... През целия си живот не бях виждал нещо, от което сърцето

ми да се облее в такава радост, защото сред тези предмети аз видях най-прекрасни произведения на изкуството, и се удивих от сърце на изкусното умение на мъже от далечни земи.“

Скоро след закриването на изложбата властите нареждали всички златни и сребърни произведения да се претопят на монети.

След половин век на неспирно плячкосване на испанците вече не им останали обекти за грабеж. Нужни им били нови богатства, ето защо се насочили към естествените източници на злато и сребро — мините. В Мексико и Перу били открити залежи на сребро, несравнимо по-големи от известните до момента в Бохемия и на други места в Европа. Испанците незабавно се заели да ги разработват, като само благодарение на сребърните мини в Мексико и Андите не след дълго Испания се превърнала в най-богатата държава в света. За това внезапно богатство обаче испанското общество и култура заплатили твърде висока цена.

Главните центрове с най-големи сребърни залежи в Америка се намирили в Закатекас, Нова Испания (Мексико), и в Потоси, Горно Перу (днешна Боливия). В течение на няколко века двете испански колонии се състезавали по добив на сребро, който зависел от разкриването на нови и нови находища и все по-усъвършенствани технологии за извличане на метала. Независимо от променливия добив Америка си оставала най-големият източник на сребро в света през цялата епоха на испанското владичество.

Още през 1536 г., само петнайсет години след нашествието на Кортес, испанската държава основала в Мексико монетен двор, който да сече пари на място от неизчерпаемите залежи на сребро. Колониалните власти поискали от метрополията разрешителни за издаване на пари и на други места в Америка; с кралски декрети били създадени още две монетни работилници — в Лима (1568) и в Потоси (1574).

По това време двете Америки били изцяло собственост на Испания, с изключение на най-източните земи на Южна Америка, които станали португалска територия под името Бразилия. Разпределението на земите между испанския и португалския монарх се

основавало на папска вула и било скрепено с Договора от Тордесиляс, подписан на 7 юни 1494 г. Като представител на Бога папата можел да разпределя земя както намери за уместно, но освен по Божията воля двете европейски сили си поделили новите земи и по правото на първооткривателя. В териториалните си претенции към Новия свят Испания и Португалия се основавали на волята на Бога и подкрепата на папата; по този начин те изобщо не сметнали за нужно да подписват договори със заварените племена, както щели да сторят по-късно англичаните и други европейски сили, за да легитимират присъствието и властта си в своите колонии.

По законите на Кастилия, наложени от Алфонсо X и Алфонсо XI, монархът можел да подарява земи на отделни индивиди, които след това имали право да търгуват с тях. Независимо кой притежавал земята на повърхността обаче, земните недра и всички богатства в тях оставали за вечни времена собственост на короната. В допълнение към това короната имала право на 50% комисиона върху всички богатства, открити в индианските гробници, пирамиди и храмове.

Голяма част от мините били и без това собственост на монарха, но срещу определена такса можели да се наемат, взимат под аренда или дори купуват от еднолични или групови собственици, които да разработват залежите. Дори и след продажбата им обаче короната продължавала да изисква определена комисиона от тяхната дейност, наречена *quinto real* — кралската една пета, или 20% от добитото сребро и други полезни изкопаеми; през следващите десетилетия изискуемият процент намалял. Макар по силата на въпросния *quinto real* 180% от среброто все пак да оставало във владение на собствениците на мината, държавата въвела различни рестриктивни разпоредби, с които сложила ръка на голяма част от остатъка.

Така например миньорите били задължени да купуват от държавата всичкия живак и други химически вещества, нужни при извличане на метала. Държавата упражнявала също така монополни позиции в търговията със сол, тютюн, барут и други материали.

Короната извличала допълнителни печалби от добива на сребро и посредством доставките на техника и инвентар от Испания. Тези доставки били държавен монопол, като колонистите били принудени да заплащат за тях безбожни цени; разбира се, те се доставяли с държавни кораби и под държавна охрана, което добавяло още към

цената. При всяка продажба или дарение в Испания се налагала държавна такса, наречена *alcabala*, която постепенно се увеличила от 2% на 6% от стойността. Тази такса се събирала при всяка смяна на собствеността върху дадена стока — независимо дали чрез продажба, замяна (бартер) или просто като подарък; от нея било освободено единствено духовенството. След 1572 г. *alcabala*-та била въведена и във всички испански територии в цяла Америка. В допълнение към останалите испански данъци населението на колониите било задължено да плаща и импортен данък от 7,5% върху всички стоки, внасяни от Европа.

Испанската държава събирала още един налог — така наречения *diezmo*, или десятък в полза на църквата, като властите си приспадали част от него като бирническа такса. Въпросният десятък не се отнасял пряко към добива от мините, но засягал селскостопанската продукция, включително тази, която отивала за изхранване на миньорите. От своя страна индианците, независимо дали работели в мините, или не, плащали допълнителен данък в сребърни монети.

Така поне 20% — а според някои изчисления 40% — от среброто, извозвано от Америка в Испания, отивало директно в хазната. Останалата част пълнела джобовете на всевъзможни правителствени чиновници и аристократични фамилии, които притежавали дялове в мините.

За да не спира този приток на сребро, испанските власти напълно реорганизирали обществения живот на местните племена и народи. При пристигането си в Мексико и Перу испанците заварили голямо разнообразие от аграрни общности, които отглеждали различни селскостопански култури и плащали натурални налози на местните вождове и на централния владетел. Скоро всички тези самостоятелни народи били реорганизирани около една-единствена дейност — добиването на злато и сребро. Земеделието имало значение за колониалните власти само доколкото произвеждало храна за работещите в мините, които не можели да спрат работа, за да обработват свои собствени ниви. Животновъдството пък осигурявало нужния брой коне, мулета и волове за пренасяне на инвентар и суровина до и от мините, както и крави за мляко и месо. Пътищата били важни единствено за превоза на работници и оборудване до

мините и извозване на готовата продукция до пристанищата, където се натоварвала на кораби за Европа.

До пристигането на европейците цялата производствена дейност на американските индианци била съсредоточена в рамките на семейството; под испанското владичество обаче основна икономическа единица станала хасиендата, която осигурявала работна ръка, храна и впрегатни животни за мините. Самото име хасиенда произлиза от испанското *hacer*, или произвеждам. Наистина хасиендата произвеждала всичко необходимо. Селяните, придадени към нея, отглеждали зърно, зеленчуци и животни за храна на миньорите; те произвеждали коне, мулета, волове и каруци за нуждите на транспорта. От кожите на животните се правели седла, хамути, камшици, въжета, работни престилки и всякакъв друг минен инвентар. От стъблата на дърветата в земите на хасиендата се правели подпорни колони за галериите, а останалите им части се преработвали в дървени въглища и катран за отопление и осветление. В хасиендите се изработвали и чувалите за извозване на среброто до пристанищата; оттам се снабдявали с храна и дървен материал корабите за обратния път през океана, натоварени със сребърни кюлчета.

МОСТЪТ НА СРЕБРОТО

Всички войни и междуособици между европейските сили от шестнайсети до осемнайсети век имали една-единствена цел — контрол върху богатството на Америка и търговските пътища, свързващи Европа с Азия. Първоначално Испания воювала с Португалия; а после двете заедно — с Англия, Франция и Холандия.

От 1500 до 1800 г. мините в Америка осигурявали 70% от световното производство на злато и 85% на сребро. Количествата злато и сребро, добивани от американските находища, се увеличавали с всеки следващ век поради откриването на нови залежи от Канада на север до Чили на юг. Чак до началото на деветнайсети век, когато испанските колонии вече били готови да извоюват своята независимост, само Мексико давало половината от световния годишен добив на сребро.

Индианците, които работели в сребърните мини, нямали начин да знаят колко точно сребро минава през ръцете им; говорело се обаче, че през годините било добито достатъчно, за да се изгради сребърен

мост от Америка до Испания. От мините към пристанищата и оттам към Европа течала истинска река от сребро, незапомнена в световната история. Испанските галеони превозвали среброто от Карибско море до Испания, откъдето търговци от много различни националности го разнасяли като платежно средство из цяла Европа и Средиземноморието. Всяка година галеонът за Манила вдигал котва от Акапулко, натоварен със сребро за Филипините, а от тамошната столица други търговци разпространявали това сребро по азиатското крайбрежие от Сиам до Сибир.

Много странични наблюдатели са се опитвали да пресметнат количеството сребро, които испанците и португалците изнесли от Северна и Южна Америка. Разбира се, тези колониални държави се стремели с всички средства да запазят точните цифри в тайна от света, поради което днес биха били нужни големи изследователски усилия, за да се стигне до истината. По размера на находищата обаче учените са изчислили приблизителните количества на добитата сребърна руда и оттам — на извлечения метал. Тези стойности са съпоставени с количествата храни, доставени в районите на находищата, както и с количествата живак, използвани за обработка на суровината. Проучвани са корабоплавателните регистри в Европа, и най-важното — регистрите на Каса де ла Контратацион, испанската Дирекция на корабоплаването. По всички тези писмени свидетелства, някои от които може би са умишлено фалшифицирани, учените и до днес се опитват да установят, поне приблизително, колко злато и сребро е било откраднато и незаконно изнесено от континента.

С използването на всички тези методи се достига до различни оценки и резултати. Историците смятат, че от откриването на Америка до 1800 г. от континента са били изнесени между 145 000 и 165 000 тона сребро и между 2739 и 2846 тона злато. При цена 400 долара на унция само ограбеното злато днес би възлизало на стойност 36 милиарда долара. Тези сухи цифри обаче едва ли са в състояние да дадат представа за истинското значение на подобни количества благородни метали. При отсъствие на книжни пари пускането в обръщение на такива количества златни и сребърни монети е имало върху световната икономика ефект, какъвто днес е трудно дори да си представим.

За разлика от Мексико и Перу в португалската колония Бразилия няма залежи на сребро. По тази причина Португалия не била в състояние да си осигури същия приток на богатство от своите земи в Новия свят като своята съседка Испания, а португалските крале и аристокрация отначало не обръщали достатъчно внимание на Бразилия, като вместо това съсредоточили усилията си в доста примамливата търговия с подправки с Индия и Островите на подправките.

От тяхна гледна точка Бразилия си оставала второстепенна колония, която произвеждала евтина захар и купувала големи количества роби, но не предлагала нищо, което да се сравнява с екзотичните стоки на африканските колонии и Индия.

Тази португалска незаинтересованост от новата колония била рязко прекъсната през 1695 г. от първата вълна на златната треска в Бразилия. Тогава се разчуло, че под алувиалните равнини на страната се крият богати залежи злато на пясък и на буци, за чието добиване бил нужен тежък труд, но се изисквала сравнително проста технология. Изведнъж областта Минъш Гераиш северно от Рио де Жанейро се превърнала в световен център за добиване на злато. За разлика от испанците, които разчитали главно на труда на местните индиански племена за работа в мините в Мексико и Перу, португалците докарали като работна ръка роби от Африка. Португалските власти придавали на новата златодобивна промишленост такова голямо значение, че в Минъш Гераиш бил забранен всякакъв род стопанска дейност, който нямал пряко отношение към добива на злато.

Производството на злато в колониална Бразилия достигнало апогея си през двете десетилетия между 1741 и 1760 г., когато то възлизало средно на около 14,6 тона годишно. За неговото добиване и превозване били необходими приблизително 150 хиляди роби — почти половината от населението на Минъш Гераиш.

Златотърсачите открили още находища на злато и дори на скъпоценни камъни на запад, в провинциите Гойаш и Мату Гросу. Към реката от злато, вливаща се в португалската хазна, се прибавили близо три милиона карата диаманти. В търсене на злато и скъпоценни камъни бразилците навлизали все по-навътре в континента, като

преминали далеч отвъд линията, установена с Договора от Тордесиляс, която отделяла испанските от португалските колонии.

ЦЕНОВАТА РЕВОЛЮЦИЯ — ОТ БОГАТСТВО КЪМ ДРИПИ

Докато испанските крале прахосвали богатствата си в задгранични авантюри и войни, португалските пръскали своите за дворци, церемонии и показност. Те харчели огромни суми за всевъзможни излишества и щедро пълнели джобовете на всичките си роднини, държанки и придворни фаворити.

За държавите и народите на Испания и Португалия несметните богатства, изсипали се изневиделица върху главите им, се оказали от съмнителна полза. На първо място, тези богатства предизвикали чудовищна инфлация — колкото повече сребро дрънкало в джобовете им, толкова повече хората се хвърляли да купуват стоки, а колкото повече те искали въпросните стоки, толкова повече търговците надували цените. Производството на стоки не смогвало да догонва корабите със сребро, които пристигали от Америка; така инфлацията довела до бързо обезценяване на златото и среброто. През 1776 г. световноизвестният икономист Адам Смит писал, че „откритието на богатите залежи в Америка довело през шестнайсети век до обезценяване на златото и среброто в Европа до една трета от предишната им стойност“. Смята се, че между 1500 и 1600 г. — през първия век на испанската колонизация на Америка, цените в Испания нараснали с 400%, довеждайки до така наречената ценова революция.

Макар инфлацията като явление да удивлявала и гневяла тогавашните хора, те бързо схванали нейните механизми. Още през 1556 г. професорът в Университета на Саламанка Мартин де Аспикета съставил списък на причините за промяна в стойността на парите. Най-важната причина според него била, че „във времената, когато в обръщение имало по-малко пари, продаваемите стоки и труд вървели много по-евтино, отколкото след откритието на [Западните] Индии^[1], при което страната била зарината в злато и сребро“. Впоследствие това явление било обяснено научно и в подробности от френския политически икономист Жан Боден. През 1628 г. излязъл доклад на специалната държавна комисия, с която за обедняването на Испания били обвинени богатствата на Америка. В доклада ясно се посочвало, че:

„[Западните] Индий са причината, поради която тези кралства се оказват с малко население, без сребро и с тежко бреме на разноски и задлъжнялост, представляващи канал за изтичане на сребро към други кралства, което сребро би си останало в първите кралства, ако това, което отиваше в [Западните] Индий, беше наше промишлено или селскостопанско производство.“

С други думи, понеже испанските фермери, земевладелци, занаятчии и манифактурното произвеждали твърде малко стоки, тези стоки трябвало следователно да бъдат внасяни от други страни, с което допълнително се оскъпявали и предизвиквали ускорено изтичане на сребро от страната, докато в един момент богатството, прииждащо от Америка, почти не се задържало в Испания. Испанците купували от Италия стъкло, от Унгария мед, от Англия вълна, а от Холандия — оръжия. От Испания изтичали такива количества сребро, че било трудно да се организира извозването му; трябвало да се намесят чужди корабоплавателни компании, защото испанските били заети с превозване на сребро от Америка.

Испанската монархия допълнително усложнила финансовата ситуация в кралството, изгонвайки евреите и мюсюлманите през 1492 г., в която Исабела и Фердинанд обединили държавата, а Колумб предприел първото си плаване до Новия свят. По това време огромната част от християнското население на страната се състояло от селяни, които сеели жито, берели маслини и отглеждали крави и кози, или пък служели във войската. И като селяни, и като войници тези хора били еднакво необразовани, не могли да четат и да пишат, а още по-малко да смятат и боравят с пари. Образованите класи на търговците и държавната администрация били съставени почти изцяло от евреи и араби; останали сами, испанците се оказали напълно неспособни да управляват собствените си финансови и търговски дела. Забелязали вакуума, образувал се след напускането на евреите и арабите, на помощ на Испания се притекли хора от различни нации — италиански търговци, германски лихвари, холандски манифактуристи. Бедата била там, че те отнасяли всичките си печалби в родината. Останали без своя

търговска класа, испанците гледали безпомощно как среброто изтича между пръстите им в джобовете на другите християнски народи на Европа.

Описвайки ефекта на американското сребро върху Европа, Волтер посочва, че цялото това богатство „пълни джобовете на французи, англичани и холандци, които търгуват с Кадис под испански имена и които продават в Америка произведенията на собствените си манифактури“. Авторът добавя, че „голяма част от тези пари отиват в Индия, където с тях се купуват подправки, селитра, захар, дъвка, чай, тъкани, диаманти и маймуни“.

Корабите, натоварени със сребро, пристигали в Испания веднъж годишно, но кралете вече били похарчили своя дял на зелено. Те просто взимали заеми срещу следващата доставка, без дори да правят сметка каква част от нея може да се загуби при корабокрушения или да попадне в ръцете на пирати. Първоначално те заемали пари от собствените си поданици, но понеже рядко ги връщали, поданиците се научили да крият парите си и отказвали по-нататъшни заеми.

Тогава испанските крале се обърнали към чуждестранни кредитори. Макар да управлявали една от най-големите и богати империи в света, те постоянно се оставяли на милостта на банкери и лихвари в Италия, Германия и Холандия при годишна лихва на заемите до 18%. През 1575 г. Филип II отказал да върне дълговете си, при което кредиторите спрели издръжката на армията му в испанските гарнизони в Холандия. На следващата година армията въстанала и обсадила Антверпен, за да си отмъсти за неполучените заплати. С това били прекъснати важни търговски връзки и събирането на данъци, от което Филип претърпял много по-големи щети, отколкото ако мирно и тихо си бил изплатил дълговете на генуезките банкери.

Филип II имал непрестанна нужда от нови заеми, за да финансира многобройните си авантюри. През 1588 г. той изпратил испанската Армада в една необмислена, скъпоструваща и катастрофално завършила експедиция срещу Англия; успоредно с това Испания воювала срещу протестантите в Холандия през 1568 и 1618 г., потушавала бунтове в Германия през 40-те и 50-те години и обявявала войни на отоманска Турция през 30-те и 70-те години на шестнайсети век.

До 40-те години на следващия, седемнайсети век много испански провинции на свой ред се разбунтували срещу все по-тежките данъци и потисническото управление на хабсбургската монархия. През този период разходите на короната вече надвишавали три пъти приходите. Заеми взимали не само кралете, но и аристокрацията и дори обикновените граждани — обстоятелство, което превърнало Испания в един от най-големите длъжници на Европа и постепенно я довело до пълна финансова разруха. По време на управлението на Филип II държавата на два пъти обявявала банкрут — веднъж през 1557 г. и покъсно през 1597 г., една година преди смъртта на краля.

Испанските благороднически фамилии били прекалено много заети със своя аристократизъм, за да се принизяват до земни грижи като бизнес и търговия. Те продължавали да смятат себе си и своята класа за господари на света; за тях достойни занимания били само оръжията, ездата, събирането на данъци и плячкосването на чужди земи. Те не можели да си представят как възвишени хора като тях могат да превозват жито с магарета и баржи, да се пазарят с търговци на едро по пристанищните складове, да се смесват с простолюдието по калните смърдящи пазарища. Вместо това аристократите предпочитали да вземат пари на заем колкото да поддържат разточителния си стил на показно потребление. Тази всеобща задлъжнялост, лична и държавна, задушавала икономиката и подклаждала инфлацията.

За Португалия златото изиграло почти същата роля, както среброто за Испания. То предизвикало у аристокрацията и населението апетит към луксозни стоки, докато страната не произвеждала почти нищо друго освен вино, корк и добитък. За да задоволят материалните си потребности, португалците започнали да внасят манифактурни стоки от Англия. През 1703 г. търговските отношения между двете страни били скрепени с договор, по силата на който все по-големи количества португалски вина и злато потекли към острова.

Най-голяма полза от притока на злато и сребро от Америка извлекли търговските партньори на Испания и Португалия, но и в техните икономики се отключила инфлация както при двете иберийски държави. Както посочва Джон Кенет Гълбрайт, към края на седемнайсети век цените в Англия били нараснали трикратно в

сравнение с времето преди първите търговски експедиции до Америка, докато за същия период надниците се увеличили само два пъти.

Добивът и износът на злато и сребро от Америка продължавали както преди под контрола на правителствата на Испания и Португалия и на техни упълномощени представители. Според икономическото мислене от онова време златото и среброто били ключ към богатството; за много хора те представлявали богатство сами по себе си. Този, който притежавал най-много злато и сребро, бил най-богат — независимо дали ставало въпрос за отделен индивид или за цяла държава. Богатите държавни служители и придворни фаворити в Испания и Португалия използвали златото и среброто си, за да угаждат на всичките си капризи — те купували ту войници и снаряжение за авантюристичните си войни, ту коприна, порцелан и подправки за резиденциите си. С част от благородните метали те украсявали дворците и катедралите си, обкичвали себе си, своите мебели, коне и карета.

БАРОКОВО ЗЛАТО

Както повечето хора, при възможност и испанците много обичали да излагат златото си на показ. Испанският барок и рококо остават ненадминати в историята по количествата злато, използвани за украса. Испанските благородници декорирали стените на къщите си с позлатени фигурки на херувимчета, плодове, вази и гирлянди. Със златен варак били покрити вратите и парапетите на стълбищата в домовете им, рамките на огледалата, прозорците и картините по стените. Каретите на аристокрацията били инкрустирани с чисто злато; златна украса имало по дървените рамки на креватите, столовете, диваните, раклите и бюфетите. Със златни мъниста, гвоздеи и капси били украсени ловните пушки и ножове, токите на коланите и ботушите им. Чиниите и кутийките им за енфие били от масивно злато; книгите им били украсени със златен филигран, а подвързиите им подсилени със златен обков. Дори в тъканите на дрехите, в дамаските на мебелите и в завесите на прозорците им имало вплетени златни нишки. Злато и сребро блестели и по пищните ливреи на техните слуги и кочияши и по престилките на камериерките.

Говори се, че някои олтарни предмети в катедралата на Толедо били изработени от злато, донесено лично от Колумб при завръщането

му от Америка, и подарени на кралица Исабела. В Рим поверието гласи, че таванът на базиликата „Санта Мария Маджоре“ е покрит с варак от първото американско злато, подарено на папа Александър VI. Златото от Новия свят вляло свежи сили в изнемощялата католическа църква, като послужило за финансиране на атаките ѝ срещу надигацията се от север протестантизъм.

Докато протестантите осъждали разкоша и се обявявали за един по-прост и смирен начин на живот, отразен между другото и в спартанската архитектура и пълната липса на украса на техните църкви, с новопридобитите си богатства католицизмът насърчавал една съзнателно претруфена декорация на християнските храмове, разчитайки по този начин да задържи и вдъхнови последователите си.

По подражание на кралете и папата заможните аристократи отрупвали църквите и катедралите с още повече злато и още по-пищна украса, отколкото собствените си дворци; Таваните и стените на съществуващи от векове църкви били покрити с допълнителни скулптури на ангели, гирлянди и пищни драперии от чисто злато. От всеки ъгъл, зад всяка колона надничали закачливи личица на златни херувимчета, стрелящи със златни лъкове и стрели от златните си колчани.

Благочестивите енориаши покривали със златен варак статуите на своите светци покровители, след което ги обличали с копринени одежди, избродирани със злато и сребро. За да изпъкне още повече блясъкът на златото в църквите, архитектите пробивали допълнителни прозорци в стените, отворили оберлихти в покрива и поставили златни огледала в нишите. Отразената светлина обливала всичко в златисто сияние, сякаш в катедралите греели златни слънца. Ако след всичко това някъде било останало още злато, занаятчиите бързо го превръщали в прибори за хранене, дрънкулки и бижута или в още култови предмети за поклонение и украса на дома.

Тази епоха, наречена века на златото, отбелязала върха на испанската цивилизация. Нейното върховно постижение обаче била не толкова позлатената архитектура, колкото превъзходната литература. В този смисъл златният век на испанската култура започнал с появяването през 1522 г. на Гарсиласо де ла Вега и продължил до 1681 г. със смъртта на Педро Калдерон де ла Барка.

Макар Испания и Португалия да си навлекли значителни бедни в опитите си да овладеят притока на злато и сребро от Новия свят след 1500 година, други страни и общества само спечелили от това. С разпространението на американското злато и сребро в земите отвъд Атлантика и после отвъд Тихия океан се поставило началото на съвременната търговска епоха. През шестнайсети и седемнайсети век сребърните и златните монети станали по-достъпни от когато и да било преди. Използването на злато и сребро като платежно средство вече не било привилегия на малцина богаташи. Дори простият пекар заплащал в сребърни монети брашното на мелничаря, който с част от тях плащал житото на орача, който пък на свой ред купувал хляб от пекаря. Всички — касапинът, тъкачката, коларят, шивачката, бояджията, кочияшът, бъчварят — все по-често купували нужните им материали и продавали стоката си за пари, вместо да я разменят срещу други стоки и услуги. По същия начин различните градски данъци и десетъкът върху селскостопанската продукция вече се плащали в пари, а не в натура.

Революцията в банковото дело довела до увеличаване на паричната маса в обръщение и до установяване на единна система на финанси и търговия в цяла Западна Европа. Успоредно с това нарасналото количество сребърни монети допускало до участие в икономическия процес вече и представители на по-нисшите социални слоеве. Така огромното богатство на Америка имало пряко отражение върху живота на обикновените хора; при това неговото влияние било далеч по-силно, отколкото върху развитието на банките. Лицата с наемни професии — войници, артисти, музиканти или учители — все повече настоявали да им се заплаща в пари вместо в подслон, храна, алкохол и пр. Дори проститутките и ханджиите започнали да се противят на традиционните стоки и хранителни продукти в замяна на услугите си; те също се ориентирали към златни или поне сребърни монети.

Това преразпределение на богатството, особено през седемнайсети век, поставило основите на новата средна класа на търговците. Покрай тях се зародили напълно нови професии, те станали възможни единствено благодарение на парите. С разширяването на банковата система се появили брокери, търгуващи с всичко — от недвижими имоти до дялово участие в търговски

експедиции до Китай. Появили се и застрахователни агенти, които спомагали за намаляване на индивидуалния риск при подобни експедиции, трансформирайки го в колективен.

Всички тези нови професии създали нови източници на богатство, които във феодалното общество били твърде незначителни или напълно непознати. При феодализма богатството било функция на титли и привилегии; продукт на земи, подарени от монарха и подлежащи на принудително отнемане в случай на война или криза. Изведнъж се появили хора без всякакви титли, земи и рента, но с повече пари от наследствената аристокрация. В една епоха, когато воденето на войни все повече ставало запазена територия на професионални военни, отколкото на аристокрацията, замогналите се търговци били в състояние да купуват големи участъци земя, каквито в предишни епохи трябвало да се завоюват само със силата на оръжието. При новата система дори титли и привилегии се придобивали по-сигурно с натрупване на богатство или изгодни женитби, отколкото по наследство.

Освен това голямото количество монети в обръщение стимулирало международната търговия и създаването на финансови връзки между регионалните икономики. Търговците извън Европа нямали доверие на менителниците на банките, но с радост приемали новите сребърни монети, сечени в Мексико или Перу. Най-големи промени настъпили в Африка, където парите довели до небивало разрастване на традиционната търговия с роби. Много скоро след разработването на американските богатства Африка се превърнала в част от търговския триъгълник с Америка и Европа. От Африка за плантациите в Карибско море тръгвали кораби, натоварени с роби. После Америка изнасяла сребро, а Карибите — захар за Европа. Накрая с част от това сребро Европа купувала от Африка нови и нови роби за износ за Америка.

През осемнайсети век търговските връзки, които вече обхващали плътно двете страни на Атлантика, започнали да прекосяват Тихия и Индийския, а впоследствие и Северния ледовит океан. Към търговията с африкански роби се прибавил вносът на подправки от Южна Азия, на коприна и порцелан от Китай, на опиум от Индия, както и търговията с кожи от Канада, Сибир и Аляска.

С колонизирането на Америка от Испания в световната икономика се влял един поток от сребро. За съжаление испанският крал вече не бил в състояние да контролира силата на този поток; нито пък някой друг владетел — било то китайският император или турският султан, персийският шах или руският цар — можел да стори това. Испания спомогнала за отприщването на една стихия, която заляла целия свят и се подчинявала единствено на себе си, в никакъв случай не и на църквата или на някоя отделна държава. Богатството на Америка покорило света, който вече никога нямало да бъде същият.

[1] Антилските и Бахамските острови, а събирателно — Централна Америка. Името идва оттам, че Колумб стигнал до тези земи, опитвайки се да открие заобиколен път до Индия. Смята се, че той до края на живота си не разбрал, че е открил нов континент. — Б.пр. ↑

ВТОРА ФАЗА КНИЖНИТЕ ПАРИ

Златото владее света.

Немска поговорка

РАЖДАНЕТО НА ДОЛАРА

Парите, а не моралът са ръководният принцип на търговските държави.

Томас Джефърсън

Само музата на историята, която няма вкус към понятия като чисто съвпадение, ирония на съдбата или символизъм, би могла да направи така, че доларът и атомната бомба да се родят в едно и също, никому неизвестно централноевропейско селце. Историята на чешкото село Яхимов звучи като сценарий за евтин холивудски филм, който никой читател не би взел на сериозно и никой продуцент не би приел да заснеме. Истината обаче е, че точно в това селце се е зародил американският долар — най-могъщата и предпочитана световна валута.

Нашият въображаем филм започва в момента, когато бохемският благородник граф Стефан Шлик открива тлъста сребърна жила в земите на имението си. Той веднага се възползва от това откритие, като започва тайно да сече свои собствени монети, от които след време ще произлязат първите долари.

Лентата се пренавива далеч напред, към края на деветнайсети век, когато една млада девойка на име Мария, амбицирана да преодолее двойната бариера — на жена и полякия, — използва метала уран от същото находище, за да открие радия и да се извиси до върховете на световната наука. Наскоро след като спечелва Нобеловата награда заедно със своя любим, той загива при автомобилна катастрофа; за да удави мъката си, Мария Кюри ще прекара остатъка от живота си в лабораторията. Радият, който тя отначало смятала за чудодейно лекарство, всъщност е силно опасно радиоактивно вещество, от което самата тя след време ще се разболее и ще умре.

Почти веднага след смъртта на нашата героиня селцето е завзето от германски части. Със себе си те водят затворници от

концентрационните лагери, за да добиват уран от мината; германските учени ще се опитат да усъвършенстват технологията на извличане на материала за направа на атомна бомба. Докато учените още работят върху проекта, Германия е окупирана от руснаците, лагерите отново са пълни — този път с германски военнопленници, а разработките за атомната бомба преминават в руски ръце; няма да мине много време, и самите руснаци ще произведат от тях свое ядрено оръжие.

Яхимов — понастоящем живописен градец с 2700 жители — е кацнал на един стръмен рид в планинската верига Крушне Хори в Западна Чехия, известна с богатите си рудни залежи. Широката главна улица се изкачва стръмно нагоре по склона, а по нея като през планинско дефиле се спуска на талази прохладен, влажен, идеално чист въздух, какъвто се среща само в планините. От двете страни на улицата се издигат два реда сгради, строени през последните пет века; жълтата и бялата боя и гипсовите орнаменти по фасадите са напукани от времето и на много места се ронят. Дървените капаци на прозорците са прогнили или липсват; от покривите са изпадали керемиди, а празните места са закърпени с парчета ламарина, боядисани в ярки цветове — червено, синьо, зелено. При цялата си занемареност тези старинни къщи все пак изглеждат много по-добре от отвратителните сиви кубове от бетон и ръждиво желязо на жилищните блокове, отрупани в покрайнините на градеца през годините на комунизма. Тяхната грозота се смекчава само от тъмнозелените петна на дърветата и люляковите храсти, които през юни се отрупват с цвят.

Понеже градецът се намира само на няколко километра от границата с германската област Саксония, много от табелите от двете страни на главната улица са написани на немски език и рекламират магазинчета за сладолед, шампанско и други стоки, много по-евтини в Чешката република, отколкото оттатък границата, в Германия. Тук-там край шосето са паркирани коли, отрупани с еленови рога, дивечови кожи и други ловни трофеи, които се предлагат за Продан на преминаващите немски туристи. През почивните дни на лятото наоколо гъмжи от Наташи — рускичета по минижупи и оскъдни, нищо нескриващи блузки, които причакват по шосетата на Чехия шофьорите на западни камиони и им предлагат услугите си срещу скромно възнаграждение.

На входа на градеца пред някои от магазините са подредени цели взводове градински джуджета. Продавачките виетнамки стоят всяка до вратата на магазинчето си и размахват кашончета цигари пред лицата на шофьорите — все германци, любители на евтиния обяд, евтиния секс и евтините стоки. Виетнамките живеят по тези места още от времето на вечната дружба между тяхната родина и някога комунистическа Чехословакия. Понеже не разполагал с валута, Виетнам можел да заплати за чешките промишлени стоки само по един начин — със собствените си поданици, които комунистическото правителство доставяло като работна ръка за предприятията на Чехословакия и други европейски социалистически страни. След падането на комунизма в Чехословакия и разделянето на страната на Чешка и Словашка република виетнамците изведнъж се оказали свободни, макар и далеч от родината. Те бързо намерили всеки своята ниша в новата чешка икономика, където се реализират добре, без да представляват до такава степен заплаха за местното население, че да се наложи да бъдат депортирани. Повечето от тях се установили в малки населени места като Яхимов, където продават градински джуджета и евтини цигари на преминаващите туристи.

В центъра на градеца се издига величествената сграда на кметството, построена между 1540 и 1544 г. като частен дом на граф Йеронимус Шлик. Зад нея се гуши една по-ниска постройка, наполовина дървена, наполовина от камък, създадена с декрет на крал Фердинанд I през периода 1534—1536 г. специално като седалище на имперския монетен двор. През 1976 г. тя е превърната в музей, но само десет години по-късно се налага да бъде закрыта поради отслабване на конструкцията и опасност от срутване. На ъгъла на сградата има голям еркереи прозорец, а под него — герб, представляващ две кръстосани миньорски кирки, увенчани с корона. Годината на герба е 1536-а.

В самото начало на шестнайсети век Яхимов попада под германско управление, когато цяла Бохемия става част от Свещената римска империя. Владетели на тази отдалечена и по онова време до голяма степен ненаселена област станали граф Шлик и неговото семейство, които управлявали от семейния замък Храд Фройденщайн. Трудно е да се повярва, че такова затънтено място може да се превърне в сцена на събитие, което да остави отпечатък върху цялата световна история на парите. За пръв път сребърни залежи на това място са

открити през 1516 г., но добиването на сребро не било нещо ново за Бохемия. Малко по на изток, в планинската област Кутна Хора в центъра на страната, по онова време вече се добивало сребро, и то от векове.

Вместо просто да извлича среброто от залежите и да го продава, граф Шлик започнал тайно да сече монети, които тогава се наричали грошове. Според местното поверие той произвел първите монети в замъка си през 1519 г., макар да получил официално разрешение за издаване на пари на 9 януари 1520 г.

От немското име на долината — Йоахимстал — произлязло официалното название на новите пари: „йоахимсталер-гулдени“, или „йоахимсталергрошове“. Разбира се, и двете названия били прекалено дълги и трудни за произнасяне, поради което не придобили гражданственост дори сред самите германци. Постепенно новите пари започнали да се наричат „талергрошове“, а по-късно — талери. Поради големите залежи на сребро в Западна Бохемия броят на тези големи тежки монети в обръщение постепенно се увеличавал, а благодарение на широката мрежа на икономически връзки и политически лоялности в границите на Свещената римска империя, галерите се разпространили като разменно средство в цяла Западна Европа, чак до Испания.

Първото систематично изследване и класификация на минералните залежи в района на Яхимов и на начините на добиването им било предприето от саксонския минералог и учен Георг Бауер, известен повече с латинското си име Георгиус Агрикола. През 1530 г. той издал книга за минното дело, в която се съдържали първите научни трактати за определени минерали и методите за тяхното извличане. По-късно Агрикола станал известен като баща на минералогията.

С разработването на рудните залежи в областта населението на Яхимов набъбнало на 18 000 души. Всички гори в околностите били изсечени до голо; стволите на дърветата се използвали като укрепителен материал за галериите, а останалата дървесина — за производство на дървени въглища. Развитието на мините за малко не прекъснало веднъж завинаги с чумата от 1568 г., която причинила смъртта на около хиляда души от местната общност. През следващия век миньорите от околността станали ревностни последователи на протестантската религия, обхванала всички германски държавици,

включително и съседна Саксония; в отговор бохемските крале предприели масирана кампания за принудително връщане на населението към католицизма със силата на оръжието. Онези селяни, които не заплатили с живота си, били принудени да напуснат Яхимов, чието население към 1613 г. намаляло на 529 души. През 1627 г. властите затворили протестантската църква на селото, след което я отворили отново, но като католическа; те закрили и местното училище като огнище на протестантска зараза. Селото и рудодобивната промишленост около него така и не се съвзели от тези гонения, докато през 1651 г. властите преместили монетния двор в Прага.

В течение на един цял век обаче — от 1519 до 1617 г. — в село Яхимов се сечали талери в промишлени количества. Докато през първата година били произведени 25 000 талера, през периода 1529—1545 г., когато сребърните мини и монетната работилница достигнали пълния си капацитет, били отсечени около 5 милиона монети. Смята се, че до края на века Яхимов пуснал в обръщение около 12 милиона талера, както и още неизвестен брой по-дребни монети, каквито работилницата също произвеждала.

НАСТЪПЛЕНИЕТО НА ДОЛАРА

Произведените в Яхимов талери се разпространили по целия свят, като оказали влияние върху названията на много други видове валути. Така например първоначално талерът представлявал сребърна монета с голям размер и тегло, с номинална стойност три германски марки; постепенно обаче тази дума започнала да се използва за назоваване на всяка голяма сребърна монета. Самата дума „талер“ навлязла в италиански като „талеро“, в холандски като „даалдер“, в датски и шведски като „далер“, в хавайски като „дала“, в езика на Самоа като „тала“, в етиопски като „талари“, и в английски — разбира се, като „долар“. Коренът на думата станал част от официалното название на шведската валута — „риксдалер“, както и на датската — „ригсдалер“.

Тъй като се възприело от всички германски държавици и общински управи, името „талер“ станало нарицателно за пари въобще. Само през шестнайсети век в германоезичните държави били издадени приблизително 1500 вида галери, а по изчисления на специалисти нумизмати от появата на първите талери в Яхимов до 1900 г. под името

талер могат да се наброят около 10 000 отделни вида монети, отсечени за ежедневна употреба или за ознаменуване на важни събития и юбилеи.

Най-известният и разпространен от всички видове талери е така нареченият талер на Мария Терезия, отсечен в чест на австрийската императрица в монетния двор в Гюнцбург през 1773 г. Дори за онзи век на властни жени Мария Терезия е твърде забележителна фигура; тя е не само императрица, но и дъщеря, съпруга и майка на императори. Родена през 1717 г. като първородна дъщеря на император Карл VI, Мария Терезия става ерцхерцогиня на Австрия и кралица на Унгария и Бохемия. Тя се омъжва за херцога на Лотарингия, който по-късно става император на Свещената римска империя под името Франц I. Мария Терезия участвала като страна в практически всички войни, договори и други исторически събития в Европа, станали по време на нейния живот — от Войната за австрийското наследство (1740—1748) до разделението на Полша (1772).

Монетата с лика на Мария Терезия придобила такава популярност, особено в Северна Африка и Близкия изток, че дори след нейната смърт властите продължили да я издават с дата 1780 — годината на смъртта. Талерът на Мария Терезия надживял не само императрицата, чието име носел, но и самата империя. През 1805 г., когато Свещената римска империя била премахната от Наполеон, монетният двор в Гюнцбург бил закрит, но Виенският монетен двор продължил да издава галерите с лика на Мария Терезия със същата дата — 1780, и дори с оригиналния монетен знак на Гюнцбург. Правителството на Австро-Унгария не престанало да сече талера през целия деветнайсети век, чак до рухването на Австро-унгарската империя през 1918 г., след края на Първата световна война. След това монетата с лика на императрицата продължила да излиза непроменена и при новата Австрийска република, чак до Аншлуса — окупацията на Австрия от хитлеристката армия през 1937 г.

Когато Мусолини завзел Абисиния (днешна Етиопия), той заварил там една икономика, изцяло основана върху талера на Мария Терезия. Местните жители до такава степен отказвали да признаят каквато и да било друга валута, че метрополията Рим се видяла принудена да сече свои собствени талери в продължение на две години — от 1935 до 1937. По-късно талери с лика на Мария Терезия и дата

1780 г. били сечени и в Брюксел, Прага, Ленинград, Лондон, Рим и Бомбай; след края на Втората световна война новоосвободената Република Австрия възобновила издаването на монетата от 1956 чак до 1975 г. По изчисления на нумизмати между 1780 и 1975 г. били отсечени общо 800 милиона сребърни талера с лика на Мария Терезия, всички с дата 1780.

Много скоро след първоначалната си поява в обръщение талерът на Мария Терезия станал обект на имитация от страна на други държави, които издавали свои собствени сребърни пари с голям размер и релефен портрет на жена на средна възраст, донякъде наподобяващ австрийската императрица. Там, където нямало кралска особа от женски пол, която да послужи за първообраз, правителството поставяло алегорична женска фигура, например бюста на Свободата, който фигурира върху много американски монети от деветнайсети век.

Названието „долар“ навлязло в английския език през Шотландия. Между 1567 и 1571 г. крал Джеймс VI издавал монета от трийсет шилинга, която шотландците наричали „долара с мечовете“ поради изображението на гърба на монетата. През 1578 г. се появила и монета с номинал два мерка, известна като „долара с магарешкия бодил“ заради емблемата на Шотландия. Шотландците използвали названието долар съзнателно, за да отличават своята валута — и оттам да демонстрират националната си идентичност — от властните съседи на юг. Така със самото си появяване думата „долар“ придобила едно до известна степен предизвикателно, антианглийско значение, което шотландските заселници пренесли в Америка и в британските колонии по целия свят.

Въпреки широкото разпространение на долара — или талера — след шестнайсети век той не бил възприет като официална валута на нито една важна държава до възникването на Съединените щати. Би могло да се очаква, че тринайсетте английски колонии по атлантическото крайбрежие на Северна Америка ще продължат да използват парите на метрополията — пълния набор от лири, крони, шилинги и пенсове, но това не станало. Причината трябва да се търси в хроничния недостиг на британски монети в Новия свят. По онова време финансовата политика на правителството в Лондон била да увеличава златното и сребърното съдържание на националната валута, като същевременно то се стремяло с всички сили да предотвратява

изтичането ѝ от страната, дори по посока към собствените колонии на короната. След 1695 г. износът на златни и сребърни монети от Британските острови бил забранен с правителствен декрет, в резултат от което американските колонии били принудени да използват чуждестранни пари вместо британските лири, шилинги и пенита. Основен източник на такива пари се оказала съседната испанска колония Мексико, където действал един от най-големите монетни дворове в тогавашния свят.

Основната испанска монета имала номинална стойност осем реала — испанска дума, означаваща „кралски“. Осем реала се равнявали на едно песо — валутна единица, първоначално въведена от кралица Исабела и крал Фердинанд в рамките на паричната реформа на обединена Испания от 1497 г. Американците обаче не приели нито „реал“, нито „песо“ като названия на своята национална валута, но номиналната стойност от осем парични единици се запазила в разговорното название на ранните американски монети, наричани „осмаци“ (pieces of eight).

Благодарение на огромните богатства на Мексико и Перу испанските монети се превърнали в най-разпространената валута в света. Названието „реал“ може да се разпознае и до днес в имената на националните валути на Оман и Йемен — риал, или на Катар и Саудитска Арабия — риял. Това название обаче така и не навлязло в англоговорещия свят, където хората вече били свикнали с познатата дума „долар“. Най-разпространената испанска монета, използвана в английските колонии до 1776 г., била така нареченият „колонен“ долар, при който на гербовата страна били изобразени двете земни полукълба с по една голяма колона от всяка страна. В испанската иконография колоната символизира Стълбовете на Херкулес — тесния проток, свързващ Атлантическия океан със Средиземно море между бреговете на Испания и Мароко — с други думи, днешен Гибралтар. От едната колона се развявало знаме с надпис plus ultra, или „още отвъд“. Испанските власти пуснали в обръщение монетата с откриването на монетния двор в Мексико; за тях Новият свят представлявал въпросното „още отвъд“, т.е. отвъд Стълбовете на Херкулес. Някои познавачи твърдят, че съвременният сребърен долар е произведен именно на колонния долар от мексиканския монетен двор; според тях двете вертикални черти, кръстосани с буква S в символа на долара, са

стилизиран образ на двете колони и S-образното знаме, веещо се между тях. Каквато и да е истината, няма съмнение, че именно мексиканският колонен долар е първата национална валута на Съединените щати. Това се доказва и в „Записки върху паричната единица на САЩ“ от Томас Джефърсън, който пише, че „паричната единица долар е достатъчно известна и най-близка до съзнанието на американския народ. Тя вече е навлязла от юг на север“.

Американските колонисти дотолкова били свикнали с употребата на испанския долар като своя основна парична единица, че след обявяването на независимостта на САЩ издигнали долара до официална валута на новата държава. На 6 юли 1785 г. Конгресът на САЩ обявил, че „паричната единица на Съединените щати е доларът“. Законът за създаване на национален монетен двор обаче бил приет едва на 2 април 1792 г., а първите монети били отсечени в него две години по-късно — през 1794 г. Така сградата на Монетния двор, започната доста преди Белия дом или Капитолия — седалището на Конгреса на САЩ, — станала първата обществена сграда, построена от правителството на новата държава.

Чрез официалното възприемане на названието „долар“ за националната валута Конгресът явно отстъпил пред обществения натиск, макар нито Томас Джефърсън, нито Александър Хамилтън да били известни като привърженици на това название. Все пак те така и не направили опит да предложат алтернатива. В написаните от тях закони националната валута се споменава като долар или просто като парична единица; явно са сметнали, че моментът не е подходящ да се променя названието. Приемайки долара за национална валута на Съединените щати. Конгресът просто потвърдил една практика, широко разпространена в почти всички бивши колонии. Правителството на САЩ не разполагало с почти никакво собствено злато и сребро, нито пък било в състояние да претопява монетите на други държави и да ги издава като свои. Вместо това властите се съгласили испанският долар да остане в обръщение като де факто национална валута. А след като Мексико извоювало независимостта си от Испания през 1821 г. и новото мексиканско правителство издало свои собствени песос с малко по-високо съдържание на сребро от някогашните испански реали, мексиканското песо — или мексиканският долар, както започнали да го наричат — придобило

статут на официално платежно средство в Съединените щати и останало в обръщение на територията на страната почти до края на деветнайсети век.

С цел определяне на първоначалната стойност на щатския долар новосформираното американско правителство предприело изследване върху намиращите се в обръщение испански долари; чрез претегляне на значителен брой монети се установило, че те тежат средно по 371 1/4 грана (1 гран = 0,065 грама) вместо обявените от испанското правителство 377 грана. В съответствие с тази констатация Конгресът определил сребърното покритие на валутната единица на донякъде произволната величина от 371 1/4 грана за долар; тази стойност останала непроменена, докато продължавала употребата на сребърни долари.

През 1787 г. Съединените щати пуснали в обръщение първите монети родно производство. Монетите били изработени изцяло от мед с номинал един цент; върху тях имало мото: „Гледай си работата“. Имало още и гравирани слънчев часовник с изгряващо слънце и надпис: Fugio — „Летя“. Поради това станали известни като летящите центове. От другата страна на монетата била изобразена верига от тринайсет кръга, символизиращи тринайсетте съединени щата, която ограждала надписа „Ние сме едно“; за пръв път в американската история върху монетата било изписано и името на държавата — „Съединени щати“. Образът на веригата бил заимстван от индианците ирокези, които изобразявали единството на своите пет племена с огърлица от преплетени звена, известна като „великата верига на приятелството“.

Чрез използване на символи като веригата, в допълнение към известния американски орел, петолъчни звезди или бюста на Свободата, американските колонисти взели едно важно политическо решение — да направят своите монети различни от европейските. Доколкото върху европейските имало изображения на монарси — Джордж III на английските или Карлос III на испанските, — някои американски държавници предложили на националните монети да бъде изобразен Джордж Вашингтон. Тази идея обаче била отхвърлена от мнозинството. За много новоосвободени американци изобразяването върху националната валута на държавния глава, пък бил той и Вашингтон, намирило твърде много на елитизъм и аристокрация. Смятало се, че върху парите на един свободен,

демократичен народ трябва да има патриотични надписи и алегорически фигури, а не портрети на политици. Това категорично нежелание върху парите да се изобразяват човешки фигури продължило близо цял век.

ТИХООКЕАНСКИТЕ ДОЛАРИ

Испанските, мексиканските и американските долари се разпространили и на север — в Канада, където станали де факто основна валута на тази територия. През 1858 г. властите в британския доминион Канада, който тогава включвал единствено щатите Онтарио и Квебек, приели статуквото и обявили долара за официална местна валута. Стойността на канадския долар била фиксирана едно към едно спрямо щатския. Били издавани и медни монети с малка номинална стойност, но като цяло местните власти продължили да разчитат на мексиканския и американския долар и след обявяването на своята независимост. Канада за пръв път издала свои оригинални купюри чак през 1935 г.

Мексиканският долар изиграл същата роля на основна валута и в икономиките на Карибския басейн, както навремето в Съединените щати — той бил приет за официална валута на практически всички бивши английски колонии в региона. Долар се наричат днес националните валути на държавите Ангила, Сейнт Китс и Невис, Антигуа и Барбуда, Монсерат, Доминиканската република, Сейнт Лусия, Сейнт Винсът, Гвиана, Белиз, Барбадос, Каймановите и Виржинските острови, Тринидад и Тобаго, Бахамските острови и Ямайка.

Макар думата долар, която произлиза от Европа, да се използва днес в целия свят, тя никога не е била название на европейска валута. Едва през 1991 г., когато държавата Словения официално обяви независимостта си от бившата Югославска федерация, тя нарече националната си валута „толар“, което е очевидна вариация на „долар“. С това Словения веднъж завинаги се разграничи от своите съседи — югославяни, италианци, турци и австрийци, под чието владичество се е намирала в един или друг период от своята история.

Испанските и мексиканските долари били толкова тясно свързани с търговията в Тихоокеанския регион, че през деветнайсети век и други страни започнали да пускат в обръщение монети, наречени

„преводни долари“. През февруари 1873 г. американският Конгрес постановил емисията на специални преводни долари за търговията между САЩ и Китай, но те веднага навлезли като платежно средство в търговския обмен и с останалите азиатски партньори. През 1895 г. Великобритания също започнала да издава преводни долари, по които имало надписи на английски, китайски и малайско-арабски език.

Китайците започнали да наричат различните сребърни долари в обръщение с обобщителното име „юани“, което означавало „кръгли неща“; понастоящем юанът е официалната валутна единица в Китай и в Тайван. Всъщност в Тайван местните пари се наричат ту „долари“, ту „юани“, под които се разбира едно и също нещо. Японците също възприели китайското название, но през 1871 г. го съкратили от „юан“ на „йен“. Японските монети били от злато и от сребро; в края на деветнайсети век йената и доларът имали приблизително еднакво сребърно покритие.

С използването на преводни долари в тихоокеанския регион се затвърдило и названието „долар“ за повечето местни валути. Хавай — който първоначално бил монархия, а по-късно република — въвел долара като официална валута в една парична система, основана на тази на Съединените щати. От едната страна върху хавайските долари бил изобразен монархът, а от другата — националният герб.

Понастоящем в тихоокеанския регион има няколко островни територии — Гуам и Федералните щати на Микронезия, — които са съставна част или подопечни на Съединените щати; във всички тях официална валута е щатският долар. Освен това названието „долар“ е възприето за националните валути на тихоокеанските държави Австралия, Нова Зеландия, Фиджи, Куковите острови, Кирибати, Бруней, Сингапур, Хонконг, Соломоновите острови, Питкеърн, Токелау, Тувалу, Маршалските острови и Западна Самоа. От друга страна, франкът — втората по разпространение валута в Южния пасифик — се използва само в бивши френски колонии като Нова Каледония, Френска Полинезия и островите Уолис и Футуна. Повечето държави по тихоокеанското крайбрежие на Латинска Америка — от Чили до Мексико — използват песото, което произлиза директно от испанските реали; по този начин доларът и песото се смятат за деца на една и съща майка въпреки различните си имена.

Към 1994 г. названието, „долар“ е официално възприето за националните валути на трийсет и седем държави и автономни територии по целия свят. Макар стойността на националната валута на страни като Белиз да е фиксирана към щатския долар, а на други, като Куковите острови — към новозеландския долар, повечето от тези държави имат напълно независими една от друга парични системи, които обаче се наричат с едно и също име.

ПОСЛЕДНИЯТ СРЕБЪРЕН ДОЛАР

След като достига зенита си през двайсети век, американският сребърен долар бързо отмира. През 1935 г., по време на Голямата депресия, американският Федерален резерв спира да издава сребърни долари; по-късно, с приемането на Закона за металните пари в обръщение през 1965 г., правителството на САЩ изобщо преустановява използването на сребро в монетите, като го замества с мед с медно-никелово покритие.

Единствените африкански страни, използващи названието „долар“ за националните си валути, са Либерия — една от най-старите независими държави на континента, и Зимбабве — една от най-младите. Първата валута на Либерия — държава, основана през 1822 г. от освободени американски роби — се състояла от различни деноминации американски монети, които заселниците донесли със себе си в новата родина. До 1943 г., когато правителството забранило използването в страната на всякаква чужда валута освен щатския долар, в обръщение в Либерия се намирили едновременно долари, всевъзможни други девизи от африканските колонии, британски монети от различни епохи и дори жетони. От началото на 60-те години Либерия издава свои собствени сребърни долари, които се секат в Кралския монетен двор в Лондон, но успоредно с тях използва и американски книжни пари от всякакви деноминации, с изключение на един долар. Либерия е между последните държави в света, които все още издават сребърни долари; с изтеглянето им от обръщение ще приключи една глава в историята на парите, започнала в далечните сребърни мини край бохемското селце Яхимов.

След 1987 г. правителството на Либерия тайно заменило част от сребърните долари с медно-никелови, които изглеждат по същия начин, носят същата дата — 1968, — но не съдържат сребро. Тези

фалшиви сребърни долари останали в обръщение до началото на 90-те години. За да увеличат печалбите си от международната търговия, корумпираните либерийски власти издават през 1989 г. свой собствен долар с лика на Кенеди, но с правописна грешка в думата тетопат, която в либерийския вариант е изписана като тетогшт. Тази монета, която сега е истинска рядкост и високо се цени от колекционерите, за съжаление не е допринесла с нищо за международния престиж на Либерия.

8

МОНЕТНИЯТ ДВОР НА ДЯВОЛА

Лошото на книжните пари е, че те носят изгода на едно малцинство, способно да манипулира парите, като се гаври с цяло поколение, което честно сработило и пестило.

Адам Смит

В единия край на Четиринайсета улица във Вашингтон проститутки и наркопласьори нагло предлагат стоката си ден и нощ. На другия ѝ край, където улицата минава недалеч от Белия дом към моста за Вирджиния, се намират цеховете на Бюрото за гравирание и печат при Министерството на финансите на САЩ, в които федералното правителство денонощно печата американските банкноти. В туристическите проспекти Бюрото за гравирание и печат е известно като „Фабриката за пари“.

Всеки работен ден тълпи туристи се редят на опашка далеч преди началото на работното време в 9 сутринта, за да видят с очите си как Америка печата своите книжни пари. Посетителите влизат в сградата през един поохлузен дървен коридор, след като преминат серия проверки от охраната на сградата. От стените сияйно се усмихват портретите на президента, вицепрезидента и министъра на финансите. Върволицата минава покрай цветни снимки и живописни платна, изобразяващи различни етапи от историята на книжните пари в Съединените щати; кулминацията е една статуя в естествен ръст на президента Ейбрахам Линкълн, подписващ закона, с който федералното правителство получава правото да печата пари.

В края на дългия коридор се прожектира кратък видеофилм за историята на книжните пари; после екскурзоводите разделят опашката на малки групи, които се пропускат една по една в печатницата. Всяка група преминава по стриктно указания маршрут покрай големите стъклени витрини, през които се вижда как големи листа банкотна

хартия се отпечатват, инспектират, нарязват и нареждат на пачки долари. През цялото време придружителите рецитират сухи факти за американската валута:

- Доларите се отпечатват върху хартия на текстилна основа със съдържание 75% памук и 25% лен, с полиестерна защитна нишка.

- Печатарските преси са германско и италианско производство.

- Почти половината от всички банкноти, отпечатвани в течение на работния ден, са по един долар; 95% от банкнотите се отпечатват, за да заместят стари и износени банкноти, изтеглени от обръщение.

- Средната продължителност на живота на банкнотите варира от осемнайсет месеца за банкнотата от един долар до девет години за най-дълголетната стодоларова банкнота. Всяка банкнота може да се прегъне поне четири хиляди пъти, преди да се скъса на прегъвката.

- В Бюрото за гравирание и печат работят близо три хиляди служители.

- Четиристотин и деветдесет банкноти тежат точно един фунт (454 грама), а 14 и половина милиона банкноти образуват пачка с височина една миля (1609 м).

- Едва 8% от всички долари в света са във вид на банкноти и монети. Останалите са просто цифри в колонките на главните счетоводни книги или електронни импулси в компютърните чипове.

В края на производствения процес работещите в печатницата свързват банкнотите на пачки по 100, които после опаковат във вързопи по 4000. Вързопите се натоварват на палети и се свалят в подземията на печатницата, откъдето се извозват с камиони до представителствата на Федералния резерв — Централната емисионна банка на САЩ — по цялата страна; оттам заявените количества банкноти се подават до отделните банки и електронни гишета и влизат в обръщение. Посетителите, чието любопитство вече е силно раздражено, бомбардират екскурзовода с въпроси:

Въпрос: Защо толкова много от работниците слушат музика със слушалки?

Отговор: За да заглушат шума от печатните, обрезащите и опаковъчните машини.

Въпрос: Защо някои от тях се хранят?

Отговор: Защото са в почивка.

Въпрос: Защо техническите инспектори са толкова дебели?

Отговор: Защото по цял ден седят и наблюдават парите, поради което не се движат достатъчно.

След обиколката на цеха екскурзоводите насочват групите към една голяма зала с висок таван, където им обясняват, че с натискане на бутони на специалните електронни табла могат да се научат още подробности за отделните части на доларовите банкноти и да се проследи тяхната история. Децата започват да натискат бутоните, но екраните не светват и въпросите им остават без отговор. Разочаровани, те преминават на следващото табло, но и то отказва да се задейства. В голямата зала се продават и сувенири — например прозрачни химикалки, пълни с надробен на късчета бракувани банкноти. В един ъгъл японски туристи купуват необрязани листа отпечатана банкнотна хартия, които ще си отнесат вкъщи като оригинална опаковка за подаръци и букети цветя.

Двайсети век бе векът на книжните пари. Никога преди в историята не са били печатани толкова много банкноти от толкова различни деноминации в толкова много държави по света. Зад денонощно тракащите машини на американското Министерство на финансите се крие един дълъг процес на постепенно нарастване на доверието на обикновените хора в книжните пари.

ЧЕРНИЧЕВИТЕ ПАРИ

Китайската икономика винаги е функционирала по свои собствени монетарни правила, създавани и налагани от силната централизирана държава с нейната многобройна бюрокрация и силна войска. Независимо дали Китай се е управлявал от всемогъщия император, от враждуващи помежду си провинциални вождове или от Комунистическата партия, икономическият живот на страната неизменно е бил направляван от държавната власт, а не от силите на пазара. В тази система златните и сребърните монети не са можели да играят кой знае каква роля. През по-голямата част от китайската история императорският двор е издавал условни пари във вид на прости медни или месингови жетони, в средата с квадратно отверстие, което позволявало да се нанизват на връзки до сто парични единици.

Тъй като тези „пари“ били доста обемисти и неудобни и във всеки случай имали само условно значение, до замяната им с къс хартия, на която бил нарисуван съответният паричен знак, имало само

една крачка. Според рисунката номиналната стойност на банкнотата можела да бъде сто, хиляда или десет хиляди жетона. С изобретяването и разпространението на книжните пари в Китай била направена крачка напред в овладяването на паричната маса от правителството. Подобно събитие можело да се случи само в една велика империя, чийто управник разполагал с достатъчно власт, за да наложи волята на държавата върху икономиката, дори с цената на смъртно наказание за всеки, дръзнал да противостои на държавната финансова политика.

Изобретяването на книжните пари, разбира се, било предшествано от изобретяване на самата хартия и печатарската преса. За разлика от металообработването, което съпътствало почти цялата история на човечеството, хартията и технологиите за производството ѝ се появили в един сравнително късен исторически период, като при това се разпространили доста бавно. Древните средиземноморски народи използвали за писане пергамент от специално обработени овчи кожи. В определен период от епохата на елинската цивилизация от Египет бил внасян папирус — сравнително прост материал, който не притежавал нужната издръжливост, за да послужи като основа за печатане на пари.

Едва ли е случайно, че производството на хартия, книгопечатането и книжните пари водят историята си от една и съща цивилизация — Китай. През първи век някой си Дзай Лин направил първата хартия от кората на черничево дърво; черничевите листа се използват за храна на копринените буби — главната производителна сила на една от най-доходоносните китайски индустрии. Не е изключено обаче хартията да е била позната на китайците от много по-древни времена. Смята се, че технологията за производство на хартия е била ревниво пазена в Китай в продължение поне на едно хилядолетие. От своя страна книжните пари се споменават още по времето на династията Тан; запазени са илюстрации на използването на книжни пари от онази епоха, макар образци от самите пари да не са оцелели през вековете.

От всички екзотични обичаи, описани от Марко Поло по време на странстванията му из Азия през тринайсети век, нищо не го удивило толкова, колкото властта на китайската държава да пуска в обръщение книжни пари и да налага употребата им на всички

поданици на империята. Китайските държавни служители издавали книжни пари върху хартия от черничева кора. Подпечатани с яркочервения императорски печат, тези банкноти били изцяло обезпечени със злато и сребро. Те били големи като носни кърпи; така например банкнотата с номинал хиляда медни монети била с размери 22,5 на 32,5 сантиметра. Въпреки значителните си размери тази банкнота почти нямала тегло, поради което представлявала много по-удобно платежно средство в сравнение с еквивалентния брой монети, които тежали около четири килограма.

Употребата на книжни пари в Китай достигнала своя връх при управлението на монголските императори. Изправени пред необходимостта да администрират най-голямата империя в дотогавашната история на човечеството, императорите смятали хартията за безценно богатство. Книжните банкноти неимоверно много улеснили събирането на данъци и държавното управление, като премахнали нуждата от транспортиране на огромни количества тежки монети на големи разстояния.

През 1273 г. Кублай хан издал нова серия банкноти, контролирани и гарантирани от държавата. За да ги наложи сред поданиците си, той предприел същите мерки, каквито всяко правителство използва, за да обезпечи своята валута: разпоредил всякакви плащания да се извършват само в тези банкноти и задължил всички в империята да ги приемат като платежно средство под страх от най-тежко наказание. За да осигури използването на банкнотите от най-широки слоеве от населението, а не само от държавните служители, правителството иззело от гражданите всички налични сребърни и златни монети, като ги заменило едно към едно с книжни пари. Дори пътуващите търговци били длъжни при завръщането си от чужбина да предават в хазната всичкото си злато и сребро, перли и скъпоценни камъни, които били изкупувани от държавата по цени, определени от държавна търговско-финансова комисия.

Срещу скъпоценностите си търговците получавали официални банкноти, издадени от правителството. Марко Поло правилно отбелязал, че подобна система е приложима само там, където функционира силна централизирана държава, способна да наложи волята си на всички субекти на нейна територия.

Подобни били наблюденията и на мароканския пътешественик и изследовател Мухамад ибн-Батута, който посетил Китай през 1345 г. Той констатирал, че на китайските пазари не се приемало заплащане в злато и сребро; трябвало най-напред златните или сребърните монети да се обменят срещу ивици хартия с размер приблизително колкото мъжка длан, подпечатани с печата на „султана“. В записките си пътешественикът отбелязва, че всички чуждестранни търговци били задължени да депозират парите си на съхранение при специален държавен служител, който заплащал разноските по целия им понататъшен престой на китайска територия, включително стойността на робиня или конкубина по желание на търговеца. В края на престоя, преди отпътуването си от Китай, търговецът получавал обратно дължимите му пари.

Ибн-Батута описва Китай като най-безопасната държава в света от гледна точка на пътуващите търговци. Каквито и разстояния да изминавали, колкото и пари да носели със себе си, те почти никога не ставали жертва на грабеж. Това равнище на обществена безопасност се постигало чрез поддържането на полицейска държава, изумително наподобяваща модерните образци на това понятие. При влизането на всеки чужденец на китайска територия още на границата властите му рисували подробен портрет; в случай че той бивал заподозрян в престъпление, портретът му можел незабавно да се разпространи за неговото издирване. На всяка спирка от маршрута си чужденецът трябвало да се регистрира в полицията, като още преди отпътуването му властите в следващото населено място бивали уведомявани за неговото име и маршрут на придвижване. Чуждестранните търговци били проверявани сутрин и вечер от представител на военните власти и заключвани в специални общежития за през нощта.

Въпреки всички тези мерки Ибн-Батута станал свидетел на една непредвидена от властите последица от забраната за използване на монети. Тъй като на търговците не се позволявало да притежават злато или сребро, те претопявали пренесените контрабанда монети на слитъци, които криели в цепнатините над горния праг на вратата. Тази форма на съпротива била убягнала от вниманието на Марко Поло; възможно е също в течение на четиринайсети век властта на императора и на централизираната държава да била започнала да ерозира. От посещението на Марко Поло в двора на могъщите някога

монголски императори до събитията, описани от Ибн-Батута, били минали повече от петдесет години.

Днес не са известни запазени образци на монголските книжни пари; за сметка на това в музейни сбирки се съхраняват малкото останали банкноти, пуснати в обръщение между 1368 и 1399 г. от династията Мин, приемник на монголите. След тази дата системата на книжни пари в Китай била изоставена, за да се съживи отново чак с настъпването на дваисети век в резултат от икономическата колонизация на страната от различни европейски сили.

Поради използването на книжни пари, както и на медни и месингови жетони вместо златни и сребърни монети, китайските власти си спестили тревогите за чистотата на техните пари. Именно тук обаче трябва да се търси основната разлика между паричната система на Китай и тази на Средиземноморието. Целта на въвеждането на книжни пари в Китай била запазване на държавния монопол върху наличното злато и сребро. Докато всичкото злато и сребро от провинциите се стичало в столицата, от столицата в провинциите се изливал поток от банкноти. Книжните пари функционирали като елемент на централизираната държавна власт и до голяма степен задущавали развитието на здрави пазарни отношения. За разлика от китайската паричните системи, развити на Запад, имали за цел поне на първо време да стимулират движението на стоки, като едва по-късно се превърнали в държавен инструмент за изземване на златото и среброто от населението.

На Запад основното предназначение на книжните пари било да служат като средство, чрез водене на банкови счетоводни книжа, за увеличаване на паричната маса в обръщение. Едва по-късно книжните пари започнали да изместват монетите като платежно средство за нуждите на всекидневната търговия. Първоначалната поява и навлизането на банкнотите в паричното обръщение били страничен ефект от развитието на банковото дело.

Книжните пари спомогнали за решаване на един сериозен проблем при боравенето със злато. Понеже дори в съвсем малки количества златото има висока стойност, хората винаги намирали начин да подправят монети чрез намаляване на златното им съдържание. Един изпитан трик бил така нареченото „изпотпяване“ на монетите — енергичното им тръскане в кесия, при което те се

драскали и стържели една в друга, докато на дъното на кесията се посипел златен пращец. Този проблем скоро намерил и своето разрешение: търговците по Средиземноморието започнали да запечатват всяка монета поотделно в малка кесийка, върху която бил написан видът и точната стойност на монетата. Така те постепенно привикнали да боравят с монети, които на практика не можели да видят и пипнат. За целта съответният получател трябвало да има пълно доверие в подписа и печата на онзи — обикновено друг търговец, държавен служител или банкер, — който пръв бил запечатал монетата в кесийката. Оттам нататък следващата логична стъпка била монетата да си остане на сигурно място в банката, а като разменно средство да се използва само етикетът на кесийката.

ХЕРЦОГЪТ НА АРКАНЗАС

Въпреки важната роля на книжните пари в китайската история модерната световна система на книжни пари не води началото си от Китай, нито пък от родината на Марко Поло или Ибн-Батута край бреговете на Средиземно море. Тя се развила в търговските държави по северното атлантическо крайбрежие. Европейските хроники споменават за много случаи на използване на пари от кожа по време на войни или обсади. Съществуват исторически свидетелства, че европейски монарси са използвали книжни пари в определени случаи по време на криза, най-често война. Смята се, че арагонският крал Хайме I издал книжни пари в Каталония и Арагон през 1250 г., но до наши дни не са запазени образци от тях. По-късно, през 1574 г., по време на испанската обсада на град Лайден в Холандия, бургмайстерът Питер Андриансон иззел от населението всички метални предмети, включително и монети, за направа на оръжие. Наместо събраните монети били пуснати в обръщение малки хартийки с определена стойност.

По времето на Гутенберг техниката на книгопечатането и методите на производство на висококачествена хартия се разпространили из цяла Европа. Според някои изследователи този истински бум в производството на хартия бил косвена последица от чумните епидемии, които отнели живота на една трета от населението на континента. Старите дрехи на милионите жертви на чумата се превърнали в евтина суровина за хартиените работилници, а на

големите количества произведена хартия трябвало да се намери ново приложение. Независимо от ролята на чумата за стимулиране на хартиеното производство, изобретяването на подвижния наборен шрифт в книгопечатането довело до рязко увеличение на пазара на печатни материали, като същевременно позволило широкото разпространение на книжните пари.

През юли 1661 г. шведската Стокхолм Банк пуснала в обръщение първата банкнота в Европа, с която се целяло да се компенсира недостигът на сребърни монети. Макар бедна на сребро, Швеция имала значителни медни залежи; правителството на кралица Кристина (1634—1654) издавало медни листове, наречени *platmynt* — листови пари, които тежали по около два килограма. През 1644 г. правителството пуснало в обръщение най-големите монети, издавани когато и да било по света — всяка от тези монети с номинална стойност 10 далера тежала по 20 килограма. За да не им се налага да носят такива чудовищни монети със себе си, търговците на драго сърце приемали банкноти с номинал 100 далера, всяка от които била еквивалентна на близо двеста килограма метал.

На първо време не било съвсем ясно дали книжните пари следва да се издават от държавата или от частни институции, каквито са банките. По принцип местните банки не били в състояние да създадат една действително национална валута. Първият експеримент с издаването на национални книжни пари бил предприет във Франция.

С кралски декрет от 5 май 1716 г. французите назначили шотландеца Джон Лоу за управител на банка, която първоначално носела името „Лоу & Ко.“, но бързо била преименувана на Банк Женерал. Самият Джон Лоу — красив, заможен и твърде популярен сред жените — бил автор на няколко труда върху парите, търговията и банковото дело, между които си струва да бъде споменат „Парите и търговията с оглед на идеята за снабдяване на цялата нация с пари“, издаден в Единбург през 1705 г.; в този труд книжните пари се предлагат като средство за създаване на богатство. Самоук banker, Лоу бил също и страстен комарджия, а в родината си имал присъда за убийство. Твърди се, че той си приписвал изнамирането на философския камък за производство на злато чрез печатане на книжни пари.

Новата банка очевидно трябвало да бъде създадена по образец на вече доказалата ефективността си Банк ъф Ингланд. Тя щяла да функционира като частна банка със специален лиценз от френския монарх, която да набира и управлява парите за обществени плащания. В съответствие със собствените си теории за книжните пари Лоу незабавно започнал да издава банкноти, които според твърденията му били обезпечени с активите на банката в злато.

Първоначално банката се радвала на значителен успех, но запазила независимостта си само около две години; с декрет от 14 декември 1718 г. Орлеанският херцог, който управлявал Франция като регент на непълнолетния Луи XV, я взел под свой контрол, като я преименувал на Банк Роаял — официалната банка на френската държава. Джон Лоу си останал управител на банката, като под покровителството на държавата и с новата си титла херцог на Арканзас продължил необезпокояван да издава книжни пари в още по-големи количества.

Лоу играл решаваща роля и в създаването през 1717 г. на Западната компания, по-известна под името Компания за развитие на Мисисипи — основана, за да организира прехвърлянето във Франция на рекламираните като несметни богатства на тогавашната френска колония Луизиана. На практика това била огромна по мащабите си финансова пирамида, в която всеки инвеститор получавал печалба от парите на следващите инвеститори. За да подхранват илюзията за огромни печалби, които само чакат някой да отиде и да ги прибере, директорите на компанията наемали безработни мъже, които да дефилират с миньорски униформи и земекопни инструменти из улиците на Париж, сякаш се стягат да копаят златото на Луизиана. Банк Роаял бълвала книжни пари, които разни наивници вземали на заем, за да купуват акции в Компанията за развитие на Мисисипи; после със същите тези банкноти компанията изплащала „печалбите“ на инвеститорите. Така Банк Роаял и Компанията за развитие на Мисисипи произвеждали „печалба“ в хартия по сметките една на друга. Не след дълго банката издала двойно повече книжни пари, отколкото били златните и сребърните активи на цяла Франция; разбира се, тя по никакъв начин не можела да обезпечи със злато или сребро всяка издадена банкнота. Когато на всички станало ясно, че обещаните несметни богатства така и няма да се материализират,

Компанията за развитие на Мисисипи се сгромолясала, като повлякла и банката. Към края на 1720 г. от Банк Роаял останали само купища хартия без всякаква стойност.

В своя разказ „Големият сапунен мехур на Мисисипи“ американският писател Уошингтън Ървинг описва картинно сцената, разразила се в Париж:

„Вратите на банката и съседните улици моментално бяха задръстени от озверялата тълпа, която се опитваше да обмени банкнотите си от десет ливри. Блъсканицата и боричкането бяха такива, че няколко души бяха задушени и телата им премазани. Три трупа, затиснати от тълпата, бяха довлечени в двора на Пале Роаял. Някои призоваваха регента да се яви пред тях, за да види последиците от своята система; други искаха смъртта на Лоу — мошеника, докарал мизерия и разруха на цяла нация.“

Опозорен и мразен от всички, главният организатор на хартиената афера Джон Лоу избягал най-напред в Англия, а оттам във Венеция, където умрял през 1729 г.; титлата му херцог на Арканзас умряла с него.

Половин век по-късно, по време на Френската революция, новото републиканско ръководство се опитало да финансира държавата и самата революция с нова форма на книжни пари — така наречения „асигнат“. До 1796 г. различните правителства, дошли на власт в името на революцията, успели да пуснат в обръщение около 40 милиона асигната. Накрая, принудени да отстъпят пред народното негодувание срещу тези безсмислени книжни пари, на 18 февруари 1796 г. властите организирали грандиозен спектакъл на площад Вандом в Париж. Пред събралата се огромна тълпа били публично унищожени машините, матриците и хартията, използвани за отпечатване на омразния асигнат; това било жалък опит да се залъже народът, че не правителствените манипулации с националната валута, а самият асигнат бил виновен за финансовия колапс на държавата. След като си измило по този начин ръцете, правителството започнало

да издава поредната банкнота без стойност, като я нарекло с ново име — „мандат“.

БАЩАТА НА КНИЖНИТЕ ПАРИ

Идеята и технологията за отпечатване на книжни пари се утвърдили в Европа, но първото им успешно приложение било отвъд океана. Нито Китай, нито Европа влезли в историята като люлка на книжните пари; такава станала Северна Америка — един континент, където монетите все не достигали. Джон Кенет Гълбрайт посочва, че „ако заслугата за създаване на търговските банки принадлежи на италианците, а на централната емисионна банка — на англичаните, то заслугата за въвеждане на книжните пари, издавани от държавата, несъмнено принадлежи на американците“.

Още през 1690 г. Колонията Масачусетс — най-ранното селище на английски колонисти в Новия свят — отпечата първите книжни пари в Северна Америка. Впоследствие се появили различни видове банкноти с местно значение, пускани от колонистите в краткотрайно обръщение по определен повод. Най-голяма заслуга за самата концепция за книжни пари, които останали почти в постоянно обръщение в големи количества в три от английските колонии по Атлантическото крайбрежие, има Бенджамин Франклин, смятан за бащата на книжните пари. Заради неговата роля в тяхното създаване портретът на Франклин е отпечатан върху стодоларовата банкнота — най-голямата, използвана за ежедневни плащания в Съединените щати.

Роден през 1706 г. като десето, последно дете на свещар и сапунджия от Бостън, Франклин израснал в семейство, което нямало нужните средства и връзки, за да му осигури образование. Едва десетгодишен, след два завършени училищни класа, Бен постъпил като чирак в свещарската работилничка на баща си. Две години по-късно той напуснал работилницата и постъпил — отново като чирак — в печатницата на по-възрастния си полубрат Джеймс, който през 1721 г. започнал да издава основания от самия него вестник „Ню Ингленд Курант“. Вестникът редовно оспорвал легитимността на британските колониални управници, поради което Джеймс често си имал неприятности с властите на метрополията и на няколко пъти попадал в затвора.

Като печатарски чирак Франклин се самообразовал, докато работел. Той жадно четял преминаващите през ръцете му материали, като наред с технологията на печата усвоил и голяма част от идеите, съдържащи се в тях. Поради чести спречквания с брат си младият Франклин напуснал Бостън и се преместил във Филадельфия, където също си намерил работа като печатарски чирак. По-късно, след кратък престой в Лондон, където работил, за да се прехранва, той се върнал във Филадельфия и скоро закупил, заедно със съдружник, своя собствена печатница; не се минало много време, и Бенджамин Франклин започнал да пише някои от книгите, които излизали изпод печатарската му преса.

Въпреки липсата на формално образование, Франклин се развил като типичен учен енциклопедист от епохата на Просвещението и може би най-почитания измежду Отците основатели на американската държава. Покрай печатарския занаят Франклин отрано развил интерес към изработването на банкноти. Още на двайсет и три годишна възраст той написал едно от първите есета за книжните пари. По онова време, когато банкнотите се използвали само като временен заместител на „истинските пари“ в случаи на криза, той отпечатал някои от първите книжни пари в историята на Америка; впоследствие неговата печатница продължила да произвежда пари чак до края на живота му.

През 1729 г. Бен Франклин публикувал труда „Скромно изследване на естеството и необходимостта от книжните пари“. Колониите бързо възприели неговите идеи; именно неговата печатница спечелила контракта за отпечатване на първите книжни пари, издадени от Пенсилвания — обстоятелство, поради което често закъснявал собственият му вестник „Пенсилвейния Газет“. За властите на метрополията в Лондон обаче издаването на книжни пари представлявало нагъл опит за узурпация на властта от колонистите. През 1751 г. британският парламент забранил със закон печатането и употребата на банкноти в Нова Англия; през 1764 г. действието на закона се разпростряло и върху останалите колонии в Северна Америка. В отговор на тази забрана през 1766 г. лично Франклин предприел пътуване до Лондон, за да измоли от парламента разрешение за издаване на още книжни пари.

Макар в наши дни да е известен най-вече като учен и дипломат, приживе Франклин се издържал главно от печатарския занаят, като

използвал предприемаческите си способности за управление на скромната си печатница. Той е един от първите специалисти по разпространение на информация в зората на информационната ера, участвал в отпечатването и популяризирането на идеите на своето време сред една все по-грамотна публика. Неговата житейска философия, която е отразена в издаваните от печатницата му материали, се основава на спестовност, честност и търговска инициатива.

Привързаността на Франклин към тази идеология личи от едно негово писмо с дата 11 юни 1765 г., написано по повод на Закона за таксовите марки. В писмото, което предхожда с повече от едно десетилетие Декларацията на независимостта, се казва:

„Мързелът и горделивостта вземат от човека по-тежък данък, отколкото крале и парламенти. Ако се отървем от първите, можем по-лесно да понесем вторите.“

Някои от сентенциите му са станали неразделна част от американския речник и народопсихология:

- Запомнете, че времето е пари.
- Рано лягай, рано ставай — здравето, ума калявай.
- Човек има трима верни приятели — старата жена, старото куче и готовите пари.
- Нито една нация не се е провалила чрез търговия.
- На този свят няма нищо сигурно, освен смъртта и данъците.

Скъперничеството и алчността в никакъв случай не са житейско верую на Франклин. Той вярвал в честния и съзнателен труд, и то не само като средство за забогатяване на индивида, а като път към усъвършенстване на обществото. Франклин вярвал, че светът може да стане по-добър, ако всички произвеждат повече и потребяват по-малко.

Според Бенджамин Франклин парите трябва да се печелят само в строгите рамки на обществения и личния морал. Той не оправдавал поробването на един индивид като средство за обогатяване на друг. В напреднала възраст, след като Съединените щати вече били отвоювали независимостта си от Англия, той насочил вниманието си към въпроса за робството, като призовавал за неговото премахване в новата държава.

Бенджамин Франклин бил дълбоко морална личност; въпреки това той не признавал и дори активно се подигравал с лицемерието на официалната религия. Неговото отрицание било насочено единствено към религиозната догма и към църковната йерархия, но не и към религиозния морал. И за тази своя философия той създал една прочута сентенция:

„Бог помага на тези, които си помагат сами.“

Франклин посветил своя живот и верую в служба на обществото и на родината. Той създал не само първата обществена библиотека във Филадельфия, но и първата болница, пожарна команда, полицейски участък, както и Филадельфийската академия, която по-късно прераснала в Университета на Пенсилвания. Основаният от него Дискусионен кръжок се превърнал в Американското философско дружество. Той спомогнал за създаване на Федералната пощенска служба, а като делегат за Филадельфия на Конституционния конвент включил в Конституцията на САЩ клауза за периодични преброявания на населението.

Изобретателят Бен Франклин създал гръмоотвода, бифокалните лещи за очила и така наречената печка на Франклин, която затопляла помещението ефективно и безопасно, без да изпуска дим. Посветил живота си на общественото благо, той дори отказал патент за своите изобретения, като дал право на всеки, който желае, да ги произвежда свободно. Заради този свой начин на мислене, макар да бил универсален талант с доказани способности в много области, Франклин не натрупал значително богатство. Той починал на 17 април 1790 г. като знаменит и уважаван гражданин, но със скромни средства.

Със създаването на Съединените американски щати много от идеите на Франклин за книжните пари можели най-после да се осъществят на практика. Новосформираната държава се превърнала в идеално място за първия съвременен експеримент с въвеждане на книжни пари в национален мащаб, а Американската революция била първата война, финансирана изцяло с книжни пари — макар и бързо обезценяващи се.

Вторият континентален конгрес приел решение за издаването на книжни пари още преди обявяване на независимостта от Англия. За да извоюва независимостта си, новата държава се нуждаела от боеспособна армия, но Конгресът не разполагал със средства за нейното финансиране. Издадени били така наречените кредитни удостоверения, за които се твърдяло, че са обезпечени със златни и сребърни активи; предвиждали се и сурови наказания за всеки предател, дръзнал да не ги приеме като платежно средство. През 1777 г. Конгресът издал съкровищни бонове на стойност 13 милиона долара; първоначално те се наричали съкровищни бонове, но много скоро придобили гражданственост като „континентали“, заради надписа „Континентална валута“, отпечатан върху тях.

Първоначално континенталите имали номинална стойност един испански сребърен долар, но скоро започнали да се разменят по два за един долар. Докато Конгресът издавал все по-големи количества книжни пари, за да финансира продължителната война за независимост, тяхната стойност спадала пропорционално. До началото на 1780 г. били пуснати в обръщение континентали на стойност 241 милиона долара, като курсът им спрямо испанския сребърен долар достигнал 40:1. Само година по-късно те вече се разменяли по курс 75:1 спрямо сребърния долар.

През 1791 г. Джеймс Мадисън писал в „Нашънъл Газет“ следното:

„Положението в Съединените щати наподобява това на човек, предприел скъпо струващо начинание, което поради липса на пари се финансира с облигации,

гарантирани с имот, върху който има спорни права на собственост; в допълнение човекът има редица врагове, които с всички средства се опитват да омаловажат имотната гаранция.“

През 1780 г. Конгресът преустановил издаването на тези практически лишени от стойност пари, но повечето щати продължили да печатат свои собствени. До 1781 г. континенталът бил дотолкова обезценен, че се появил изразът „не струва и пукнат континентал“. За късмет на Съединените щати междувременно Англия се отказала от борбата за бившите си колонии и решила да насочи търговските си интереси другаде.

Последвали разгорещени дебати относно по-нататъшната съдба на континенталите след успешния завършек на революцията; накрая се взело решение новото правителство на САЩ да ги обмени срещу държавни облигации по курс един цент за континентал.

Целият експеримент с издаването на банкноти дотолкова отвратил американците и предизвикал такова тотално недоверие в книжната валута, че в продължение на близо век на територията на САЩ не се появили почти никакви други банкноти. Дори делегатите на Конституционния конвент не могли да решат как точно да се постъпи с книжните пари. В Член I, Алинея 10 от Конституцията се забранява на отделните щати да определят като платежно средство какъвто и да било друг материал, освен злато и сребро:

„Никой щат няма право... да определя за платежно средство нищо друго, освен златни и сребърни монети.“

Макар според Член I, Алинея 8 федералното правителство да има право да регулира стойността на парите, делегатите не могли да се споразумеят по въпроса за правомощията на правителството да издава книжни пари. Поради дълбоките и бурно изразени различия в мненията на делегатите относно стойността и ползата от книжните пари Конституцията така и не се произнесла по прерогативите на правителството при тяхното издаване.

За много американци експериментът с книжните пари по време на революцията завършил с пълен провал, защото довел до обезценяване на националната валута; за останалите нации в света обаче той се увенчал с изключителен успех, доколкото Америка спечелила Войната за независимост, използвайки само книжни пари.

МОНЕТНИЯТ ДВОР НА МАМОНА

През годините след ранните експерименти с книжни пари в Европа и Северна Америка една от най-интересните разработки на проблема излиза изпод перото на Йохан Волфганг фон Гьоте. Става въпрос за трагедията „Фауст“. В известен смисъл „Фауст“ би могъл да се смята за две отделни произведения, доколкото Гьоте издава Част I още през 1808 г., а Част II — едва през 1831 г., малко преди смъртта си. Двете части са илюстрация за измененията в подхода, интересите и стила на един млад мъж в сравнение с тези на един зрял индивид; в известен смисъл те представляват и силен контраст между един средновековен свят на романтика, вяра и магия и модерния свят на рационализъм, финанси и скептицизъм.

Историята на д-р Фауст — така както е предадена от Гьоте в Част I — вече е доста тематично остаряла още преди авторът да се заеме с нея. Става въпрос за един средновековен професор алхимик, който се опитва да превърне обикновения метал в злато и — което е по-съществено — да научи цялата истина за вселената и човешкото удоволствие. За тези свои цели той прави облог с Дявола, като залага душата си, ако Дяволът му предостави един миг на такъв пълен екстаз, който да му се поиска да продължи вечно. Фауст се впуска в лудешко търсене на удоволствия, при което, между другите си подвизи, прелъстява една красива прислужница и я изоставя бременна, след като убива брат й. Сюжетът на Част I е емоционална трагедия, написана от един млад гений в началото на творческата му кариера. Според някои критици това е определящото литературно произведение на романтизма.

В Част II на пиесата, написана от Гьоте към края на живота му, Фауст и Мефистофел посещават императорския двор по време на карнавала преди Велики пости — един сезон на маскаради и погаждане на номера. Императорът е обсаден от ковчезника и камерхерите си, които докладват, че в хазната не достигат средства за

заплати на войниците и прислугата. Кредиторите настояват да си получат парите; дори сметката за виното вече е просрочена.

Мефистофел предлага на императора изход от финансовата криза. Намерил е ключа към превръщането на всеки метал в злато — една тайна, с която алхимиците се били борили в течение на столетия. В отговор на увещанията си той получава от императора разрешение да печата книжни пари — „онзи лист, изпратен от небесата“.

Фауст се явява на бала на императора облечен като Плутон — бога на богатството, и двамата с Мефистофел показват с магия на императора богатствата, които може да придобие чрез печатане на пари. Те убеждават императора да подпише едно удостоверение със следния текст:

„И този, и подобните купони съдържат стойността хиляда крони, хартиятката да служи за предплата на скритите съкровища в страната...“

В действителност парите са обезпечени със злато, което ще бъде добито тепърва, т.е. което все още се намира в неработените находища под земята. На следващата сутрин императорът вече е забравил, че е подписал такова удостоверение, но през нощта Мефистофел го е размножил в хиляди копия с най-различна номинална стойност. Новите пари се пускат в обръщение за радост на кредитори, длъжници, войници и на гражданството. Хората се втурват да поръчват нови дрехи, пекарят и бакалинът развъртат бурна търговия, в кръчмите се лее вино, дори заровете се търкалят някак по-леко. Свещениците и проститутките се залавят с жар за работа, подмамани от новите пари, и дори лихварите се радват на оживлението.

„И вместо злато стискат го в ръка и дворът, и наемната войска? — пита недоверчиво императорът. — Учудва ме, но няма да се месея...“

Подобно на Джон Лоу и Бенджамин Франклин, чиито експерименти направили на Гьоте дълбоко впечатление, Фауст открил в парите ключа към модерната икономика. Системата се основава на взимане на заеми срещу бъдещи постъпления и използването им още сега. С този привидно непресъхващ източник на книжни пари Фауст буквално преобразява страната: пресушава блата, строи ферми и фабрики, копае канали.

С това Гьоте нагледно показва, че модерната икономика, основана на тези странни нови пари, е „продължение на алхимията с други средства“. В тази своя творба, написана през първите десетилетия на деветнайсети век, той предвижда много от бъдещите постижения на току-що започналата индустриална епоха. В други свои произведения той предсказва прокопането на Суецкия канал, а — близо век преди Съединените щати да заемат сегашното си място на световната историческа сцена — и на Панамския канал като връзка между Тихия и Атлантическия океан, за чието осъществяване заслуга един ден ще има младата американска държава. Освен поет и драматург, Гьоте е учен и държавник, а като такъв той предвижда както епохалните постижения, така и недъзите на зараждащия се индустриален свят, финансиран изцяло въз основа на новата система на книжните пари.

Отначало разпространението на новите фаустовски пари носи щастие и прогрес, но много скоро скритата цена на всичко това започва да изплува на повърхността. Селяни биват убивани, докато си работят мирно земята. Появява се нова класа държавни функционери с имена като „Имай-скоро“ и „Бърза плячка“, които споделят възгледите си за живота. Няма да мине много време, и общественото напрежение в тази бързо забогатяла нация ще прерасне във въстание, а властта на императора ще бъде оспорена от новопоявил се антиимператор.

Многобройните версии на Фаустовата сделка с Дявола завършват все по един и същ начин, когато Дяволът си поисква дължимото и завлича Фауст със себе си в ада. От всички творци, занимавали се някога с този сюжет обаче, само Гьоте ѝ дава различен завършек, и то вероятно в резултат от опита, натрупан през собствения му дълъг живот. Във финалните стихове на поемата небесните ангели отнемат на Мефистофел тялото на Фауст; те пеят: „... ако човек е устремен, избавяме го ние.“

Седемнайсети век отбелязва появяването на сцената — първоначално незабележимо — на книжните пари. Както показват случаите с Франция и Америка, книжните пари носят големи потенциални опасности. Докато те са обезпечени със злато или сребро, всичко изглежда наред — тези пари са също така надеждни, при това много по-удобни, от монетите от благороден метал. Неизбежно правителството или банката, която отговаря за издаването им, пуска в обръщение повече банкноти, отколкото е наличният метал за тяхното обезпечаване. Колкото и важни причини или благородни каузи да са довели до това решение, веднъж започнал, процесът на девалвация на парите прераства в една инфлационна спирала, при която се издават все повече банкноти с все по-малка стойност.

Тези опасности и изкушения, както и великата мистерия, която обгръща книжните пари, са занимавали съзнанието на поети и мислители през деветнайсети век. В своята пиеса „Oedipus Tyrannus“, писана през 1820 г., Пърси Биш Шели показва как алчността кара хората да злоупотребяват с книжните пари. Тази опасност става видна, когато Мамон се обръща към един от другите герои с въпроса:

„Какво ти е, приятелю?... Парите не достигат? Ела в моя монетен двор, печати хартия, докато златото загуби блясъка си и засрамено крие прежълтялото си лице!“

Парите се зародили като специфичен вид материална стока, която можела да се види и пипне — като раковини каури или каменни плочки, какаови зърна или метални слитъци. Във втората фаза от своето развитие те се трансформирали във вид на хартия — друг предмет, който може да се види и пипне, но вече е загубил същността си на стока. Банкнотите не стават за ядене като блоковете сол или какаовите зърна; не могат да бъдат претопени в украшения или оръдия на труда като златните, сребърните или медните монети. Книжните пари нямат друга функция, освен като пари. Използването за размяна на монети и други предмети представлява голяма степен на абстракция, но използването на хартия прави парите още по-абстрактни.

Независимо дали в тях виждаме разрешение на практически проблем (като Бенджамин Франклин) или фаустовска сделка с Дявола (като Гьоте), книжните пари са предопределени да изиграят важна роля през деветнайсети и двайсети век; с това те донасят големи печалби на някои за сметка на загубата на други.

МЕТРИЧНИТЕ ПАРИ

Парите, подобно на числата и законите, са категория на мисленето.

Освалд Шпенглер

Хартията, обезпечена със злато, направила възможно широкото разпространение и използване на парите. Хартията довела парите до нови пазари, нови приложения, нови клиенти. В допълнение към новата технология на книжните пари обаче хората имали нужда от нов начин на мислене по отношение на парите. Хартията наистина опростила паричното обръщение, но за да спомогне и за по-широкото разпространение на парите, необходимо било опростяване и на самата им интелектуална схема.

По онова време съществували най-различни парични единици, които трудно се приравнявали една към друга, а още по-трудно към други валути. Опростяването настъпило чрез постепенното въвеждане на десетичната монетна система — един процес, водещ началото си от Русия, който достигнал пълното си развитие в новите валути на Съединените щати, а малко по-късно и на революционна Франция.

Още през 1535 г. руснаците въвели монетна система, при която една новгородска рубла се равнявала на сто денги. Тази система била усъвършенствана от Петър Велики, който заменил денгите с копейки; създадената от него система съществува до ден-днешен.

На 15 март 1719 г. Петър издал царски указ, с който една от съществуващите казарми в новата столица на Русия, носеща неговото име, била преустроена в монетен двор. За целта цялото оборудване от Московския монетен двор било преместено в Санкт Петербург. Първите пари, издадени при неговото управление, били всъщност най-разнообразни сребърни чуждестранни монети, допълнително пренабити в негова чест.

АМЕРИКА ПРИЕМА ДЕСЕТИЧНАТА СИСТЕМА

Колкото и рационална да изглеждала новата руска монетна система, останалите европейски монархии отказали да подражават на Русия, която по онова време се смятала за изостанала и варварска държава. Всички те отхвърлили десетичната система в полза на своите традиционни, наистина твърде объркани, но затова пък поддаващи се на манипулиране монетни системи. Първите опити за подражание на руската система били извършени не в дворците на европейските столици, а в революционните съвети на британските колонии в Северна Америка. В неистовото си желание да премахнат веднъж завинаги всичко, което им напомняло за монархията, включително и монетите с портрета на крал Джордж III, американските колонисти трескаво търсели нова монетна система. Дори самите названия на английските монети — крона (т.е. корона) и суверен — навявали твърде много спомени от мистиката на миналото на радикално настроените американци, които жадували за своя, републиканска и научно обоснована парична система.

През 1782 г. главният финансов надзорник на американското правителство изпратил до президента Вашингтон и до Конгреса на САЩ доклад, с който се предлагало въвеждането на десетична монетна система. С тази система съществуващата парична единица — доларът — се разделяла на сто равни части. По предложение на Томас Джефърсън най-малката единица, равняваща се на една стотна от долара, била наречена цент, което на латински значи сто, а монетата от десет цента — дайм, което е съкратено от латинското *decima*, или една десета. Предложената монетна система на Съединените щати била разработена в подробности в нарочен труд — „Доклад по изграждането на монетен двор“ на Алегзандър Хамилтън, по онова време най-образованият финансист на новата държава. В основни линии системата била одобрена от Конгреса през 1785 и 1786 г., а в окончателен вид е залегнала в Закона за металните пари в обръщение, внесен от Хамилтън на 2 април 1792 г.

Доколкото руснаците били направили десетична само рублата, която обаче се използвала успоредно с различни други видове монети, тяхната монетна система не била изцяло десетична. Следователно системата на американските пари е първата изцяло десетична монетна система в света.

Възприемането на десетична монетна система в Съединените щати толкова скоро след революцията силно раздразнило европейските монарси, за които десетичната система била равносилна на бунт и диверсия срещу установения световен ред. В резултат от тази реакция монархиите на стария континент още по-упорито се вкопчили в традиционните си монетни системи, колкото и остарели и неудобни да били те.

Повечето страни по онова време разделяли валутите си на напълно произволни монетни единици. Така например испанският долар се разделял на осем реала. През вековете в Англия се използвала зашеметяваща бъркотия от шилинги, фартинги, крони, суверени, пенита, гвинеи и лири стерлинги, изработени от различен метал и с променлива относителна стойност едни спрямо други. В последния ѝ вариант един шилинг се равнявал на 12 пенса, а една лира на 20 шилинга; следователно лирата се деляла на 240 пенса. Гвинеята, златна монета с по-голяма стойност, се равнявала на една лира и един шилинг, или на 260 пенса. От своя страна преди време дори и пенито се разделяло на четири четвъртинки, наречени фартинги. Бъркотията става още по-голяма от факта, че за всяка монета се използвал и съответният символ — £, s. и p., като при това сумите можели да се изразяват само на цяло, не и в десетични дробни. Тази архаична система бива премахната чак през 1971 г., когато Обединеното кралство, последно в целия цивилизован свят, възприема десетичната монетна система. Сега лирата се състои кръгло от сто пенса, а всички цени могат да се изразяват като десетични дробни — например £1,47.

Във Франция при династията на Бурбоните монетната система се основавала на луидора, или „златния Луи“, който се разделял на 10 ливри; всяка ливра се подразделяла на 20 су, а всяко су — на 12 дение. В допълнение към златните монети 60 су се равнявали на едно сребърно екую. На 7 октомври 1793 г. Франция, която тогава се гърчела в спазмите на своята собствена революция, последвала примера на Русия и Съединените щати и въвела десетичната монетна система. Това бил един чисто символичен ход, понеже правителството не можело да се захване с ново сечене на монети по време на бушуващата революция и на последвалия режим на Терора. През 1795 г. французите заменили названието „ливра“ с „франк“, като един франк се състоял от 100 сантима. Самите монети, съставляващи новата

десетична система, били отсечени едва през 1803 г.; системата е останала непроменена до ден-днешен.

Революционна Франция наложила десетичната система във всички завзети от нея колониални земи. За френските революционери десетичната монетна система и метричната система на мерки и теглилки олицетворявали рационализма на революцията. Водени от вярата, че революцията е нещо много повече от политическа промяна, французите включили десетичната система в пакета от подобрения и прогресивни нововъведения за благо на народа, отхвърлил веднъж завинаги тиранията на монархията. През 1798 г. французите покорили Швейцария, като я преименували в Република Хелвения, и веднага въвели десетична монетна система, при която един швейцарски франк се равнявал на десет бацена, а един баценна десет рапена. По време на Наполеоновите войни подобни системи били възприети и от повечето италиански държавици, а през деветнайсети век — и от много други държави, главно в резултат на революции или други крупни политически промени.

МЕТРИЧНИЯТ ФЕТИШ

През 1793 г. Конвентът, както се наричал законодателният орган на Франция, приел поредица от декрети, с които се въвеждала десетична система не само в парите, но и в мерките и теглилките, използвани на територията на страната. С това самата концепция за десетичните и метричните мерки далеч надхвърлила първоначалния замисъл. Френските радикали отъждествявали революционната демокрация с въвеждането на десетична система навсякъде, където е възможно. В един момент те насочили вниманието си към пространствените измерения, като на бърза ръка премахнали правия ъгъл от 90° и го заменили с нов, от 100°.

В тоталното си увлечение по десетичната система французите надминали дори революционния ентузиазъм на Томас Джефърсън и останалите американски патриоти. Тромавата вавилонска система за отчитане на времето, основана на периоди от шейсет секунди, шейсет минути и дванайсет часа, вече не се струвала достатъчно добра на Конвента, който се запретнал да постави и времеизмерването на десетична основа. Така на 24 ноември 1793 г. бил приет закон, с който минутата се разделяла на сто секунди, а часът — на сто минути. Били

произведени и няколко часовника, които работели по новата система, но те се оказали извънредно трудни за конструиране и практически неразбираеми за широките народни маси.

Новата система не се ограничавала само с минутите и секундите. Било разпоредено също така, че денонощието се състои от 10 часа, а седмицата — от 10 дни, и вече не се нарича седмица, а декада. Три декади се равнявали на един месец. По новия календар французите трябвало да празнуват Нова година на 22 септември — деня на есенното равноденствие, а лятоброенето щяло да започва от основаването на Френската република на тази дата през 1792 г. Броят на месеците се запазил 12, но имената им били променени, за да отразяват измененията във времето през съответния сезон. Освен това месеците били групирани в четири сезона, като се отличавали по съответните суфикси. Месеците от есенната група например окончавали на суфикс — *aire*; така месецът, който започвал на 22 септември по грегорианския календар, щял да се казва *Vendemiaire*.

Тъй като практически никой не приемал новото денонощие от 100 000 секунди, на 18 жерминал ан III (7 април 1795 г.) правителството се видяло принудено да го изостави. Названията на месеците обаче останали в сила до 1 януари 1806 г., когато Наполеон окончателно премахнал републиканския календар и възстановил грегорианския.

Въпреки пълния провал на революционния десетичен часовник и календар, десетичната система се съхранила при монетите, мерките и теглилките поради своята практичност, като Наполеоновите армии спомогнали за нейното разпространение из цяла Европа, от Испания до Русия. Изработен бил от платина и стандартен еталон за единица дължина от един метър, който днес се съхранява във Френския държавен архив.

Във Франция десетичното мислене прераснало в национален фетиш на революционните класи и техните съюзници в академичните среди. Въвеждането на десетична система в сферата на парите подготвило почвата за постепенното ѝ разпространение в мерките и теглилките. В действителност обаче първото предложение за десетична система на единиците за тегло и размер датира много преди революцията — чак от далечната 1670 г., и е свързано с името на Габриел Мутон, викарий при църквата „Сен Пол“ в Лион. По онова

време идеята се сторила на публиката прекалено ексцентрична и не получила широка гражданственост, но продължила да занимава съзнанието на учените, докато постепенно еволюирала в това, което познаваме и днес като модерната метрична система. Като единица за дължина един метър е определена отсечка, равняваща се на една десетмилионна част от земния меридиан, преминаващ през Париж. Производни на тази основна единица са километърът, равен на 1000 метра, както и сантиметърът и милиметърът, съответно 1/100 и 1/1000 от метъра. По онова време бил въведен и литърът като мярка за обем на течности и насипни стоки, еквивалентна на куб със страна десет сантиметра.

Практическата стойност на стандартизираните мерни единици била незабавно оценена от научната общност навсякъде по света. Въпреки това всяка държава продължавала да смята своята система за най-добрата, за тази, която трябвало да се възприеме от всички останали. Никой патриот по света, а най-малко от всички някой англичанин, нямал намерение да приеме мерна единица, производна на дължината на Парижкия меридиан.

Един от първите влиятелни поддръжници на научната метрична система бил шотландският инженер и конструктор Джеймс Уат, който наред с много други неща е изобретател и на съвременната парна машина. През 1783 г. Уат създал набор от мерни единици, който нарекъл „философски фунт“. Един такъв фунт се равнявал на десет философски унции, а всяка унция — на десет философски драма. Макар предложената система да не успяла да се наложи в нито една държава, включително и в самата Англия, неговото име е обезсмъртено в единицата мярка за мощност, която до ден-днешен се нарича ват. Джеймс Уат е автор и на понятието конска сила — извънсистемна мерна единица, равна на 747,5 вата.

Системата от мерки и теглилки на Уат се различава по някои детайли от френската метрична система, но като концепция е аналогична на нея. Нещо повече, неговата идея оказала силно, макар и непредвидено влияние върху комисията, натоварена с разработването на френската система.

Макар новата метрична система да била въведена с правителствени декрети, тя получила своето широко разпространение благодарение на търговията. През 1816 г. метричната система била

възприета в Холандия, която тогава включвала и Белгия. Малките европейски нации имали нужда от такава универсална система, с която да се опрости трансграничната търговия. Първоначално френското правителство допускало успоредното използване и на двете системи — метричната и традиционната, докато през 1837 г. определило краен срок — 1850 г. — за окончателното налагане на метричната система за всякакъв вид търговски и делови нужди.

Един от решаващите фактори, довели до всеобщо преминаване към метричната система от мерки и теглилки, било организирането на международни търговски изложения, станали известни навремето като световни панаири. Първото такова световно изложение било Лондонското, проведено през 1851 г. Самата Англия още дълго време щяла да се съпротивлява на метричните мерки и теглилки, тъй като ги свързвала с определени, не особено желани политически идеи и практики, зародили се в съседна Франция, но изложбата довела до значително популяризиране на системата, особено сред научната общност. Тя веднага си спечелила подкрепата и на търговските среди, които не захъснели да оценят изключителната ѝ практичност за създаване на международни пазари за техните стоки.

По настояване на индустриалците и на други поддръжници на метричната система на пари, мерки и теглилки по време на следващото световно изложение — това в Париж през 1855 г. — бил проведен международен конгрес по статистика с участието на учени от различни страни. Международното жури на изложението също призовало за възприемане от всички страни на метричната и десетична система за разширяване на търговията и научния обмен. В пристъп на оптимизъм журито заявило, че възприемането на тази система ще укрепи и световния мир. Както става винаги когато учените се разфилософстват, и този път се получило известно объркване между практическа целесъобразност и политическа утопия. Ентусиазмът на журито бил жестоко опроверган от Първата световна война, която показала на света, че държавите с еднаква лекота могат да се стрелят помежду си с оръдия, калибровани по метричната система, както и по всяка друга.

Макар Съединените щати да са първата държава в света, възприела една изцяло десетична система за своята национална валута, тя вероятно последна ще премине към метрични мерки и теглилки. Още през 1866 г. Конгресът на САЩ одобрил метричната система като

алтернативна за търговски цели, но тя така и не се харесала на широката публика.

Американците все пак приложили десетичната система по един неочакван начин чрез дейността на иначе малко известния нюйоркски библиотекар и професор в Колумбийския университет Мелвил Дюи. Той класифицирал книгите в библиотеката в десет отделни категории; всяка категория се разделяла съответно на десет подкатегории и т.н., докато се получило това, което днес е известно като десетичната класификационна система на Дюи. През 1876 г., на 23-годишна възраст, Дюи описал в подробности своята система в публикацията „Десетичната система и релативният индекс“, която осъвременявал чак до смъртта си през 1931 г.

НАУЧНАТА РЕВОЛЮЦИЯ

С разпространението на парите сред все по-широки слоеве от населението и с проникването на пазарите до най-отдалечените кътчета на планетата и най-бедният селяк трябвало да усвои някои основни правила на математиката и елементарни принципи на функциониране на пазара. Този преход към един нов начин на мислене е отразен между другото и в народните предания и приказките за деца от съответните епохи.

Митовете и легендите от по-ранни времена се въртели все около юнаци и змейове, оръжия и битки, гордост и чест, свръхчовешки подвизи срещу свръхестествени сили. Ако прочетем някои приказки от феодалния период обаче, ще се натъкнем на образи като героя от „Джак и бобеното стъбло“, който за малко не разорил овдовялата си майка, като продал кравата ѝ за шепа бобени зърна. Предмет на приказката е една неразумна сделка, извършена от младеж, който не разбира законите на пазара. За негов късмет бобените зърна се оказват вълшебни и Джак донася богатство на семейството си, като надхитря и обира великана. Подобна е тематиката на приказките за гъската, която снася златни яйца, или за търсачите на злато отвъд дъгата. С навлизането в късното средновековие и оттам в модерната епоха все повече народни приказки са посветени на пазара, парите и тяхното стопанисване или учат как да не се оставим да ни измами някой зъл магьосник.

Парите принудили хората да свеждат качествените различия между нещата до количествени. Те не само позволили, но и наложили цифровото обозначаване на предметите и явленията, а този цифров израз от своя страна направил възможно сравняването на неща, иначе неподлежащи на сравнение. Квантификацията, или количественото представяне, стимулирала бурното развитие на математиката, а приложена в разширен вид към други сфери на познанието, тя направила възможни точните науки. Тази тенденция към числено представяне лежи в основата на модерната мисъл — от развитието на математиката и точните науки до все по-голямата обективизация на правото, медицината, образованието и практически всички останали професии.

Десетичната система на парите и нейният брат близък — метричната система на мерки и теглилки — променили не само начина на употреба на парите, но и самия механизъм на мислене. Появата на едно ново емпирично мислене, съчетано с по-строга дисциплина при боравенето с числа и категории, имала силен ефект върху онова интелектуално развитие, довело през осемнайсети век до появата на Просвещението. Новата интелектуална класа вече не се ограничавала с търсене на истината в научните трудове на древността и средновековните религиозни трактати. Самите учени вече могли да създават знания чрез наблюдение на действителността и описване на наблюдаваните явления. По този начин знанието се генерирало чрез индукция — анализ на наличните факти и доказателства, вместо чрез дедукция — от Светото писание и господстващата религиозна догма. В своя бит хората винаги са натрупвали знанията си индуктивно и емпирично, чрез уроците на опита, но този вид знания се смятали за нелегитимни от средновековните университети.

С въвеждането на новите методи на измерване и все по-голямата важност на цифровия израз в научното изследване учените изобретили и нова измервателна апаратура. В допълнение към усъвършенстването на съществуващите везни и механичния часовник били създадени уреди като термометъра за измерване на температурата, барометъра — за измерване на въздушното налягане, и хидрометъра — за измерване на влажността на въздуха.

Предводителите на научната революция не били учени в класическия смисъл на думата. Често те дори нямали университетско

образование, нито пък заемали академични длъжности. В замяна на това те провеждали своите изследвания в практическата сфера като хора, изкарващи прехраната си с ръцете. Към групата на тези новатори принадлежали мъже като например Бенджамин Франклин, а също и като Джоузеф Пристли. Син на шивач от Йоркшър, като млад Пристли учил богословие и се готвел за църковна служба, но се посветил на науката, когато поради симпатиите си към Френската революция бил принуден да избяга от своя дом, подпален от разярена тълпа. По-късно той емигрирал в Пенсилвания поради единствената причина, че там живеел неговият герой Бен Франклин. Именно в новата си родина Пристли открил кислорода и посветил голямата част от живота си на научни експерименти.

Друг такъв учен бил Луи Пастър, чиято основна цел била усъвършенстването на технологиите в пивоварството и винопроизводството. Работата му в здравеопазването започнала в търсене на лечебно средство за болести по копринената буба, за да бъде спасена копринената индустрия.

В резултат от епохата на Просвещението се появяват редица нови науки: химия, физика, биология и геология. Без промените в мисленето и измерването благодарение на разпространението на пазарните системи и парите и без паралелното развитие на метричната и десетичната система е трудно днес да си представим съставянето на периодичната таблица на химическите елементи, довела до разгадаване на техния атомен код и подреждането им по атомно тегло. Едва ли е съвпадение, че химикът Дмитрий Иванович Менделеев (1834—1907), създал периодичната таблица, е бил директор на Руското бюро за мерки и теглилки в Санкт Петербург.

Научната революция и индустриалната революция възникват една след друга, макар да е трудно да бъдат ясно разграничени. Историкът Дж. Д. Бернал пише:

„Не е никак случайно, че интелектуалните формулировки в науката, техническите изменения в индустрията и икономическото и политическото господство на капитализма се зараждат и разцъфтяват заедно, по едно и също време и на едно и също място.“

Понятието „индустриална революция“ е въведено за пръв път през 1844 г. от германския социалист Фридрих Енгелс за обозначаване на технологичните и научните промени, възникнали в материалното производство през предходния век. Индустриалната революция е пряко продължение на предхождащата я ера на търговията. Възникването на световна търговска система позволява английското текстилно производство да се продава ефективно и евтино в Африка, Индия и двете Америки. Изключително важна роля изиграва търговската спогодба между Европа и американските индианци, които доставят на стария континент огромно разнообразие от продукти и селскостопански култури като бои, тютюн, висококачествен памук и каучук. Тези нови продукти, заедно с все по-разширяващите се пазари, предизвикват революция най-напред в текстилното, а по-късно и във всички останали производства.

Добивът на полезни изкопаеми довежда до значителни технически постижения като усъвършенстването на помпата, която на свой ред позволява да се построи парната машина. С използването на експлозиви в мините се развива химията и се постига по-добро разбиране на действието на барута. Нуждата от бързо и лесно транспортиране на добитата руда в колесни превозни средства има за резултат изобретяването на каруци, движещи се върху релсов път, а съчетано с парна тяга, това нововъведение води до появата на локомотиви и влакове.

Далекосъобщителната индустрия и енергетиката се основават на необходимостта от по-добри делови контакти. Първоначално електричеството имало само развлекателни функции чрез различни трикове, които притежателите на електрически уреди показвали на гостите си; постепенно се разбрало обаче, че то може да служи за пренасяне на информация на големи разстояния чрез така наречения морзов код. Веднага се явили и потребители на новото изобретение в лицето на бизнесмени и финансисти, за които информацията е пари, тъй като тя влияе на курсовете на акциите и изкупните цени на селскостопанската продукция.

Както често се случвало в миналото, академичната общност с голяма неохота и закъснение допуснала тези нови области на изследване и научно познание да се изучават в системата на университетските учебни програми. Едва в средата на деветнайсети

век, и то под големия натиск на индустриалците и правителствата, университетските центрове в Европа разтворили врати за новите научни дисциплини. Първа била Германия, последвана от Англия и Франция; последните две държави били вдъхновени до голяма степен от успеха на първите световни изложения, които ярко демонстрирали единството на наука и производство. Голямото Лондонско изложение от 1851 г. довело до създаването на Кралския колеж на науките, изграден донякъде по образец на френските Екол Нормал Сюпериор и Екол Политекник.

Научните дисциплини много трудно се вписвали в приетата учебна програма на университетите; често изучаването им се ограничавало в специални политехнически училища. Големите университети с неохота отваряли място за научни изследвания, и то най-често поради спонсорството на групи индустриалци. Точните науки били отделени от хуманитарните дисциплини както административно, така и териториално; за тях се създали отделни факултети, често в отдалечени сгради на университетите.

По-късно през деветнайсети век принципите на научното изследване започнали да се прилагат и в области извън математиката и природните явления. Методиката на точните науки била пригодена и за целите на изучаване на обществото, политиката и икономиката. Подобен строго материалистичен подход се наблюдава в трудовете на Карл Маркс, който се опитва да прилага методика, заета от точните науки, при изучаването на сфери на човешката дейност — на историята, политическата и икономическата система. Този подход на Маркс към изследваната материя прераства в открита подкрепа на каузата на комунизма — политическо движение, което по негово време не намерило практически никакъв обществен отзвук.

Новите научни дисциплини икономика, социология и антропология били основавани на методиката на естествените науки, макар тя да не довела при тях до особено точни и ефективни резултати. Икономиката, впоследствие наречена от шотландския историк Томас Карлайл „тази потискаща наука“, се зародила като рожба на Просвещението, като нова дисциплина на системно изследване, основана на използването на числа, мерки и пари. Чрез трудовете на учени като Джеймс Стюарт, чието, „Изследване на принципите на политическата икономия“ било публикувано през 1767 г., а също и на

много по-известния Адам Смит икономиката постепенно се оформила като самостоятелна дисциплина, като подход към организацията на обществения живот. Особено чрез трудовете на Адам Смит икономиката показва как животът се организира чрез обмяната на стоки и пари.

ЗЛАТНИЯТ БРЪМБАР

*Времето ще се върне назад и ще доведе
Века на златото.*

Джон Милтън

Като повечето световни градове, и Лондон има много лица, но сред широката публика е най-известен със своя аристократизъм, с достолепието на публичните церемонии и ритуали, в които участва кралската фамилия. Това е имперското лице на града — една фасада на традиция, церемониалност и монархизъм, зад която функционират институциите на британската държава. Тази официална зрелищност може да се наблюдава най-често в лондонския район Уестминстър, точно в триъгълника, очертан от Уестминстърското абатство, Бъкингамския дворец и Трафалгарския площад. В този квартал от двете страни на правите улици се простират обширни зелени паркове или се издигат лесно различимите сгради на кралската гвардия и на основните държавни учреждения. Тук е сцената на основните церемонии, организирани от името на британската монархия — от коронации и учредяването на поредния парламент до официални погребения и отбелязването на рождения ден на кралицата. Целият район на Уестминстър е замислен за провеждане на такива церемонии, за тържествени процесии с пищни карети, буйни коне, веещи се щраусови пера и многообразие на военни и официални униформи, невиджани в друг кралски двор в Европа след падането на Отоманската империя.

Далеч по-малко интересно и по-трудно различимо за туристите и останалите гости на града е едно друго, съвсем не маловажно негово лице — онази квадратна миля, официално наричана Лондонското сити, но известна сред обитателите си като Ситито. Всъщност този квартал е исторически най-старата част на Лондон; на това място първоначално е възникнало римско селище, прераснало в средновековен град.

Ситито заема един участък на северния бряг на Темза, простиращ се приблизително между Тауър Бридж на изток и катедралата „Сейнт Пол“ на запад. Кварталът е бил разрушаван до основи на два пъти — от Големия пожар през 1666 г. и от бомбардировките на Луфтвафе през Втората световна война, като всеки път е възстановяван върху старата мрежа от усукани средновековни улички. При сегашния му вид възстановените старинни сгради се редуват с напълно модерни офисни комплекси, но като застроителен план той не се различава от древното римско селище Лондиниум.

Руините на римските крепостни стени все още служат за граници на Ситито, но сега кварталът се охранява не от тях, а от модерни полицейски патрули на специалните части за борба с тероризма. Полицаи могат да се видят по всички улици, водещи към Ситито; за разлика от средновековните стражи на близката крепост Тауър и почетните караули на други места из Лондон с техните колоритни костюми, ролята им не е да развличат туристите, а да бдят за сигурността. Облечени с обемисти противокуршумни жилетки и предпазни шлемове и въоръжени с картечни пистолети, винаги заредени и готови за стрелба, тези специални патрули спират всички превозни средства, от велосипеди до камиони, на влизане в Ситито. При цялата им бдителност, и сега от време на време някой бомбен взрив прави кратер в уличната настилка или избива фасадата на някой бар или офисен комплекс в гъсто населения квартал.

Ситито е финансов център още от времето на римляните, избрали това място за строеж на мост над Темза. Мостът останал единствен над реката в продължение на близо хиляда години, като благодарение на него малкото селище се разраснало като крупен пазарен град. Много от някогашните пазарища са дали имената на улиците в квартала, макар самите те отдавна вече да не съществуват. Така например средновековният пазар на зърно е заемал мястото, наричано и до днес Корнхил (Житен хълм). Главните пазарища се намирили около Чийпсайд (буквално: Евтината страна); а по-малки специализирани пазари имало покрай сегашните улици Уд Стрийт (Дървена), Поултри Стрийт (Птича), Айрънмънгър Стрийт (Железарска), Милк Стрийт (Млечна), Бред Стрийт (Хлебна) и дори Льв Лейн (Алея на любовта). Макар тези пазарища отдавна да са

изчезнали, те сега са заменени от много по-големи и важни пазари, върху които се крепи световната икономика.

Всички улици в Ситито водят сякаш до едно и също място — това е известното кръстовище на седем артерии, смятано от всички за сърцето на района. Тук са внушителните здания на Банк ъф Инглант, Ройъл Ексчейндж — сградата, в която се помещава Лондонската борса за финансови фючърси, и Маншън Хаус — седалището на лорд-мера на Лондон; тук се издига и сивата бетонна крепост на модерната Лондонска фондова борса. Недалеч от това кръстовище е главната квартира на най-голямата застрахователна институция в света — Лойдс ъф Лъндън. От 1986 г. насам Лойдс се помещава в една ултрамодерна структура от стомана и стъкло, прилична повече на гигантска полуразрушена петролна рафинерия, отколкото на човешко свърталище, и успешно претендираща за приза по грозота сред всички обществени сгради, построени в света през двайсети век. Отношенията между Ситито и короната — както все още се нарича британското правителство — никога не са се отличавали с особена сърдечност. През 1066 г. Ситито било оградено с дебели крепостни стени и първоначално отказало да се предаде на Вилхелм Завоевателя, дори след като останалата Англия вече била победена в Битката при Хейстингс. Постепенно се стигнало до някакъв вид споразумение с новия владетел, при което крепостта го признала за суверен, но си запазила правото на самоуправление чрез местната занаятчийска гилдия. Недоверчивият Вилхелм приел компромиса, но построил своята собствена главна крепост току срещу стените на Ситито, за да го държи под око. Пространството между двете крепости в течение на осем века било използвано за публични екзекуции на политически противници; крепостта на Вилхелм Завоевателя, която днес е известна като Тауър, все още се извисява на брега на Темза пред Лондонското сити.

Ситито започва непосредствено от стените на Тауър, където под стража се съхраняват британската корона, кралските скъпоценности и останалите символи на монархическата власт. Тази съкровищница, която се смята за най-ценната колекция от скъпоценности в историята, включва и най-големия известен в света диамант. До деветнайсети век в Тауър се намирал и Лондонският монетен двор, където се сечали

почти всички монети в империята до управлението на кралица Виктория.

До ден-днешен британският монарх, който иначе има право да се движи навсякъде из територията на Обединеното кралство, е длъжен да поиска официално разрешение от лорд-мера на Лондон, за да престопа границите на квадратната миля на Лондонското сити. Церемонията, при която суверенът иска разрешение да влезе в Ситито, датира от средните векове; тя символизира някогашната екстериториалност на древния укрепен град спрямо останалата територия на кралството. Сякаш за да подчертае още повече тази самостоятелност на Ситито, пътят между него и Бъкингамския дворец минава покрай Кралския съд, който многократно в историята е служил като посредник между държавните и финансовите институции на Великобритания. На една сравнително кратка отсечка от този път, наречена Флийт Стрийт, се намираха до неотдавна редакциите на повечето вестници в Англия, отразяващи дейността на двата центъра на власт — финансова и държавна, както и многобройните скандали, които постоянно клокочат в двореца.

Екстериториалността на Лондонското сити спрямо останалите земи на кралството давала на лондонските търговци относителна автономия и им гарантирала определени права, каквито рядко могли да получат от властните крале. Докато това отделяне на търговията от държавната власт все още не означава пълна независимост, то поне осигурявало на английската икономика достатъчна защитеност и спомогнало за нейното по-успешно развитие — в сравнение например с икономиките на Франция, Русия, Испания и повечето от останалите европейски държави. Богатството, генерирано от финансовите институции на Лондон, се споменава в пиесата „Наследникът“ на Джордж Колман Младши, написана през 1797 г.:

*О, Лондон е прекрасен град
и толкова шармантен, със злато улиците са
покрити,
а всичките девизи тъй красиви.*

Тук, в Лондонското сити, през деветнайсети век bankerите създали система на книжни пари, обезпечени със злато. Тази система се разпространила из целия свят и се превърнала в първата истински глобална парична система. Чрез нея банковото дело и паричното обръщение станали достояние на една много по-широка публика. В тази глобална система книжните пари — британската лира и нейният потомък, щатският долар, — съчетани с невидимите пари в банковите сметки, довели банковото дело до неговия исторически зенит.

Ситито и до днес си остава една от водещите финансови сили на планетата, макар вече да не доминира световната икономика по същия начин, както през деветнайсети и началото на двайсети век. В целия свят няма по-голямо струпване на финансови институции на единица площ. За да се получи аналог на Лондонското сити в Америка, би трябвало да се съберат на една квадратна миля Министерството на финансите. Федералният резерв — златното хранилище във Форт Нокс и Уолстрийт, заедно със седалищата на всички основни американски банки, застрахователни компании и петстотинте най-могъщи корпорации.

Ако Бъкингамският дворец, Уестминстърското абатство и Парламентът съставляват официалното, публично, имперско лице на Британската държава, Ситито е нейното сърце. От неговите офиси, заседателни и тръжни зали са тръгнали парите, с които са били заредени корабите на Нелсън преди Трафалгарската битка; оттам е финансирано превземането на Индия; оттам са платени мините на Южна Америка и железниците на целия свят; оттам са били ръководени банките на най-голямата империя в света; в Ситито са застраховани краката на най-красивите холивудски звезди.

СТАРАТА ДАМА ОТ ТРЕДНИДЪЛ СТРИЙТ

Финансовият квартал на Лондон е израснал около Банк ъф Ингленд, която до ден-дневен си остава най-важната финансова институция в Ситито. Банката възникнала във вихъра на историческите промени, известни като Славната революция от 1688 г., когато витите и торите се обединили в парламента около решението за сваляне на крал Джеймс II от престола. Прегрешението на монарха се състояло в това, че бил приел католическата религия; ето защо политическите партии поканили неговата дъщеря Мери, която била

протестантка, и нейния съпруг, холандеца Вилхелм Орански, да поемат заедно престола като кралица Мери II и крал Уилям III. Двамата монарси наследили едно практически банкрутирало държавно управление и безнадеждно остаряла парична система, управлявана от златари. Те отчаяно се нуждаели от пари, тъй като водели война на два фронта — с Франция и с въоръжените поддръжници на Джеймс II.

Притиснат от нуждата, Уилям се съгласил да издаде декрет за основаване на национална банка, която да набира средства от частни източници, за да ги отпускат в заем на правителството. В сградата на банката днес се съхранява мраморна плоча, върху която са гравирани следните думи на сър Уилям Пети от 1682 г.:

„И ние в Англия имаме материали за банка, която да издаде достатъчно акции, за да задвижи търговията на целия свят.“

Макар да била основана като официален банкер на държавата, Банк ъф Ингланд си останала изцяло частна холдингова компания. Тя била създадена от шотландския финансист Уилям Патерсън и неговите съдружници, като още в самото начало отпуснала на краля заем от 1,2 милиона лири при 8% годишна лихва. Инвеститорите получили акции на банката в количества, пропорционални на вложените пари. С набраните от Банк ъф Ингланд средства през следващите няколко века били финансирани завоевателните войни и експедиции на най-голямата империя в историята на човечеството.

Срещу монетите си, депозирани в банката, вложителите получавали разписка. Говори се, че тези хартийки постепенно влезли в обръщение като пари сами по себе си; за съжаление няма безспорни доказателства, че това наистина е станало. Знае се със сигурност обаче, че след време банката започнала да издава на вложителите разписки със стандартна номинална стойност в лири стерлинги; тези разписки действително се разпространили като разменно средство и се превърнали в първите банкноти, издадени от Банк ъф Ингланд.

През по-голямата част на осемнайсети век Банк ъф Ингланд издавала банкноти с номинал десет или двайсет лири. По онова време двайсетливровата банкнота имала покупателната способност на около

хиляда сегашни долара; поради голямата си стойност тези банкноти се използвали само при крупни сделки, главно между финансистите и богатите търговци в Лондонското сити. Повечето хора използвали за всекидневните си нужди монети с много по-малка номинална стойност.

По време на финансовата криза, предизвикана от Наполеоновите войни в началото на деветнайсети век, банката започнала да издава банкноти по една и две лири, за да компенсира недостига на монети и да увеличи паричната маса, необходима за снаряжение на войската и за заплати на войниците. По онова време дори банкнота от една лира представлявала значителна сума, равностойна на около петдесет сегашни долара; подобни банкноти рядко се използвали от средния гражданин за всекидневни нужди.

Други банки също можели да издават разписки срещу депозити, но нито една от тях нямала престижа на Банк ъф Ингланд — официалната банка на правителството и кралския двор. През 1844 г. в парламента бил приет закон за банките, по силата на който Банк ъф Ингланд единствена на територията на Обединеното кралство имала право да издава банкноти. От куртоазия към достойнството на шотландските националисти някои банки в Шотландия също получили право да издават банкноти за ежедневно обръщение, но те при всички случаи трябвало да бъдат обезпечени с активи на Банк ъф Ингланд. От своя страна Банк ъф Ингланд била длъжна при поискване да обменя всички свои купюри срещу злато и сребро; по този начин книжната лира имала абсолютно същата стойност като златната.

За разлика от книжните пари, които били в обръщение в Съединените щати и Франция по време на съответните революции, книжните пари в Англия не се издавали пряко от правителството. Вместо това те се емитирали от частна банка, функционираща с правителствен лиценз, но все пак отделно от правителството. Короната продължила да сече своите монети, включително златната монета от една лира с образа на монарха. Същевременно Банк ъф Ингланд като частно предприятие не издавала изобщо монети, а имала право да издава само книжни пари, и то при условие, че върху тях не е отпечатан кралският образ. Банката функционирала донякъде встрани от политиката, или поне от ежедневните политически препирни и боричкания; макар и пряко наблюдавана от правителството, Банк ъф

Ингланд била преди всичко банка — т.е. финансово отговорна институция, чиято главна цел била да осигури печалбите на своите акционери.

През деветнайсети век Банк ъф Ингланд изиграла ролята на фокус и стабилизиращ фактор в световната парична и банкова система. По думите на Джон Кенет Гълбрайт, „от всички институции, свързани с икономиката, нито една не се е радвала на подобен престиж толкова дълго време. Във всяко отношение Банк ъф Ингланд е за парите това, което е свети Петър за християнската вяра. И тази репутация е заслужена, защото голяма част от изкуството, както и известна част от мистерията на управлението на парите произлизат от нея“.

По онова време почти целият свят използвал златния стандарт, а само отделни държави — например Мексико и Китай — продължавали да използват сребърния. Въпреки известни вариации между цените на тези два метала и някои трудности при хармонизирането им и двата по същество представлявали елемент от единната световна парична система, при която всички национални валути са обезпечени или със злато, или със сребро.

След поражението на Наполеон Великобритания останала да доминира планетата като най-голямата световна империя, поддържана от най-могъщия флот. От своя страна Банк ъф Ингланд се превърнала в прототип на централна банка, на която се стремели да подражават всички национални банки по света. Епохата от началото на управлението на кралица Виктория до избухването на Първата световна война е една от най-стабилните в историята на парите, спомогнала за незапомнен дотогава всеобщ просперитет. Под финансовото ръководство на Банк ъф Ингланд светът използвал единна парична система, основана на златния стандарт. На практика златото било единната световна валута.

Често интересите на Банк ъф Ингланд взимали връх над тези на правителството. Банката била принудена да играе активна роля в запазване стойността на златото, като понякога нейната интервенция за тази цел ставала за сметка на британските граждани, които имали наистина стабилна валута, но с намалена покупателна сила. Докато Великобритания служела на света, собствените ѝ граждани плащали цената на тази услуга.

В течение на близо седемдесет години — от 1844 до 1913, английската лира стерлинга запазила позициите си на една от най-стабилните и мощни валути в света. През целия този период онова малко парче земя, наречено Лондонско сити, представлявало истинският световен финансов център. Великобритания поддържала един уникален баланс на силите, при който валутата и финансовите институции се намирили в частни ръце, концентрирани в Ситито, докато армията и империята се управлявали от правителствените сгради на Уестминстър — парламента, Уайтхол, Даунинг Стрийт 10 и Бъкингамския дворец. Доколкото имперската власт и частните финансови интереси оставали разделени, макар и в синхрон помежду си, Великобритания владеела света чрез най-могъщата и голяма по площ империя в историята.

ПРИКАЗКА ЗА ДВА ГРАДА

През деветнайсети и двайсети век директорите на Банк ъф Ингланл решително отблъсквали всеки опит за намеса на правителството в тяхната работа. Когато била създадена кралска комисия за установяване на резервите на банката, банкерите отговорили само, че тези активи са „много, много съществени“. А когато комисията настояла да получи повече подробности, отговорът бил, че банкерите изпитват „много, много голяма неохота“ да добавят каквото и да било към вече казаното.

Докато Банк ъф Ингланл контролирала националната икономика, Великобритания просперирала. При стабилната лира стерлинга индустриализацията и търговията нараствали с бързи темпове, а цените на повечето стоки от първа необходимост плавно спадали в условията на един период на мир, продължил цял век. Икономически погледнато, това бил най-добрият век за Европа. Златото осигурявало здрава основа за този мир и просперитет, понеже златният стандарт служел като могъща спирачка пред издаването на допълнителни количества пари от правителството, доколкото страната не можела да отпечата повече пари, отколкото били златните ѝ запаси. Говори се, че на въпроса „А защо тъкмо злато?“ един финансов експерт отвърнал:

„Защото на правителствата, особено на демократичните, не може да се има доверие!“

Както отбелязва Давид Рикардо, икономист от деветнайсети век,

„нито една държава, нито една банка не е имала неограничена власт да издава пари, без да злоупотреби с тази власт; ето защо във всяка държава издаването на книжни пари трябва да се намира под някаква форма на контрол; и нито една форма на контрол не е толкова надеждна, колкото да бъдат задължени институциите, издаващи книжни пари, при поискване да ги обменят в злато или златни монети“.

През викторианската ера именно златният стандарт наложил на политиците така нужната дисциплина.

Икономическият бум от деветнайсети век дал на света железници, параходи, телеграфни и телефонни линии и електричество, както и чудеса на архитектурата като Брук-линския мост, Айфеловата кула и Суецкия канал. През деветнайсети век са били произведени повече стоки за повече хора от когато и да било преди; кулминацията на този век била наречена в Съединените щати Позлатената епоха, а в Европа — Бел епок, една епоха на разточително охолство, излишък и показно потребление.

Към края на деветнайсети век в западните демокрации като САЩ и Великобритания новопоявилата се класа на заможните банкери и индустриалци водели живот на лукс и привилегии, каквито вероятно никой монарх преди тях не е можел да си въобрази. Тази прослойка на новобогаташи, която се поставяла над закона и манипулирала политиците като марионетки, бързо си навлякла всеобща ненавист сред широката публика. Народът и особено самите политици развили изключителна омраза към капиталистическата класа. Постоянните атаки срещу тази класа, имащи за цел, по възможност нейното пълно унищожение, били най-простото решение на проблема според

радикалните идеолози, както и според някои демократични политически лидери в Европа и Северна Америка.

Вероятно с цел да отбият атаките срещу себе си най-заможните плутократи предприели огромна по мащабите си и широко разгласявана благотворителност. Общественополезната дейност се превърнала в неотменна част на всяко богатство, особено в Съединените щати. Съпругите и дъщерите на богатшите устройвали балове и други светски събития, на които се събирали средства за бедните; основавали и спонсорирали благотворителни организации и сдружения за обществена дейност. Известният индустриалец Андрю Карнеги, собственик на стоманодобивни предприятия, построил библиотеки и други просветни центрове по цялата територия на Съединените щати и основал голяма фондация, която и до днес носи неговото име. Шведският фабрикант Алфред Нобел, натрупал състоянието си от добив на петрол и производство на експлозиви, основал едноименната международна награда за мир. Хенри Форд, Джон Д. Рокфелер и У. К. Келог също дали имената си на големи благотворителни фондации. Други индустриалци и финансисти създали колежи и малки университети: търговският и експортен магнат Уилям Райе основал университета Райе в Хюстън, Тексас; семействата и наследниците на тютюневите милионери братята Бенджамин и Джеймс Дюк основали в тяхна чест университета Дюк в Дъръм, Северна Каролина; а железопътният магнат Лиланд Станфорд финансира създаването на изключително престижния Станфордски университет в памет на своя починал син.

ДИСЦИПЛИНА, НАЛОЖЕНА ОТ ЗЛАТНИЯ СТАНДАРТ

През целия деветнайсети век европейските правителства били сериозно ограничени от златния стандарт, върху който се основавала цялата финансова система на континента. Тъй като вече не били в състояние да раздават земи и подаръци като някогашните монарси, нито пък да печатат неограничени количества пари, те спешно се нуждаели от нови методи за самообогатяване. Щом златото веднъж било прието за абсолютен стойностен еквивалент, то единственият начин за увеличаване на паричната маса бил чрез набавяне на нужните количества злато, с които да бъдат обезпечени парите. Треската за злато се превърнала в най-голямата международна надпревара след

завладяването на Америка през шестнайсети век. Европейските правителства разпратили своите армии по цялото земно кълбо, за да търсят нови източници на злато. И те ги открили в Южна Африка, в Австралия, в Сибир, по река Юкон в Аляска. Дори самите Съединени щати се превърнали в основен производител на злато в своята нова територия Калифорния, отвоювана съвсем наскоро от Мексико.

Британският флот владеел моретата и океаните и бил винаги в състояние да превози войските на империята до всеки континент, в най-отдалечената точка на планетата. Британската империя се простирала от Англия и Ирландия до Канада, Британски Хондурас, Гвиана и повечето от Карибските острови. От базата си в Гибралтар Великобритания контролирала западния подстъп към Средиземно море; от остров Малта охранявала централните средиземноморски корабоплавателни пътища; а от базите си в Египет държала под свой контрол източния подстъп към морето — Суецкия канал, както и всички съседни страни. На юг от Египет империята се разпростираше върху Судан и Нигерия — съответно най-обширната по територия и най-голямата по население африканска държава; както и върху Южна Африка — най-богатата територия на континента. В допълнение към всичко това империята имала за опорни точки и страни като Кения, Уганда, Гана, Златния бряг, Родезия и Замбия. На азиатския континент англичаните притежавали цяла Индия (включително и днешен Пакистан), Малайзия, Цейлон, Бирма, както и ключовите пристанища на Аден, Сингапур и Хонконг. Великобритания превърнала на практика целия Пасифик в свое частно езеро, като притежавала или по един или друг начин контролирала Австралия, Нова Зеландия, островите Тонга и Фиджи, Куковите острови и Новите Хебриди.

Европейските правителства изградили своите имперски бюрокрации и армии, с които покорявали нови земи и прибавяли все повече поданици към империите си. Англичаните водели войни от прохода Хибер в Афганистан до Хартум в Судан и от Хонконг в Китай до Зулуланд в Южна Африка. Франция воювала от Тимбукту до Таити; дори германците, холандците, белгийците и италианците изпращали армиите си да се бият и покоряват далечни части на планетата. Австро-унгарската империя се разпростираше все по-на изток в Европа и на Балканите, измествайки отслабналата Отоманска империя от земи, притежавани от нея в течение на столетия. Русия разширявала

територията си по посока на Кавказ и Централна Азия. Япония предприела териториална експанзия към прилежащите острови и земи от континента; постепенно тя завладяла Корея, Тайван и островите край бреговете на Сибир.

Единствените територии, успели през деветнайсети век да се отърсят от колониално господство, били страните от Северна и Южна Америка. По образеца на Съединените щати, извоювали независимостта си в последната четвърт на предходното столетие, бившите испански, френски и португалски колонии една след друга се обявявали за независими държави. В един пристъп на културен империализъм, разтърсил цяла Америка от Аляска до Огнена земя, правителствата на новоосвободените държави почти едновременно обърнали дулата към завареното индианско население, което било подложено на най-безмилостното изстребление след нашествието на конкистадорите през шестнайсети век. Докато аржентинците изстребвали племената на Патагония, Чили обявило война на мапучите; Бразилия се заловила да прочисти джунглата от индианците, които я населявали, за да отвори място за каучуковите си плантации; докато Мексико обявило война едновременно на индианците яки на север и на Маите в Юкатан. В същото време Съединените щати възприели политика на „премахване“ на индианците източно от река Мисисипи; те обявили война на народите на Големите равнини, имаща за цел пълното им унищожение.

За повечето племена и народи, заварени от колонизаторите по света, деветнайсети век бил истински кошмар. Понеже кампаниите за тяхното унищожение или покоряване стрували много пари, през целия този век се наблюдавало непрекъснато нарастване на разходите за въоръжение и издръжка на армии. С нарастването на военните бюджети и разширяването на военната бюрокрация се увеличавала и относителната им тежест върху националните икономики и респективно върху златните резерви на държавите.

В процеса на покоряване на населените континенти и превръщането им в колонии европейските сили създали огромни по размерите си действащи армии и флоти, както и промишлените и организационните структури за тяхното поддържане. Когато пред тези непрестанно разрастващи се военни машини не останали земи за колонизиране, държавите ги хвърлили една срещу друга. Избухнала

Първата световна война — най-страшната кървава баня за времето си в световната история. Избухването на войната дало на правителствата нужния претекст да поемат в ръцете си управлението на националните икономики, с което да разпрострат своята власт върху всички сфери на обществения живот и да наложат нови данъци като подоходния данък, въведен за пръв път в Съединените щати. Ако не им достигало злато, за да финансират своите нови начинания, правителствата — водени, както се твърдяло, от чисто патриотични съображения и военна целесъобразност — просто пускали в действие печатниците за пари, с което на практика отменили златния стандарт. Докато финансите на дадена държава са обвързани със златния стандарт, паричната маса в обръщение е ограничена, а оттам се слага таван на количествата пари, които правителството може да вземе на заем. Ако населението не разполага с достатъчно пари, за да изкупи емитираните от държавата облигации, правителството може да разчита единствено на постъпленията от данъците, за да покрива разходите си.

Автономията на Банк ъф Инглан, вече доста ерозираща в резултат на нееднократната груба намеса на държавата, приключила с избухването на Първата световна война. Правителството се нуждаело от пари, за да финансира армията; така целесъобразността за пореден път надделяла над финансовата дисциплина, наложена от златния стандарт, в резултат от което банката пуснала в обръщение количества пари, които не била в състояние да обезпечи със злато. След като веднъж се убедило на практика колко е лесно да се печатат пари без ограниченията на златния стандарт, от този момент нататък правителството нямало никакво желание да си налага доброволно тези ограничения. След края на войната имало плах опит за възстановяване на златния стандарт, но през 1931 г. Великобритания престанала дори да се преструва, че националната ѝ валута е по някакъв начин обвързана с наличните златни запаси. Ерата на златото, ерата на Банк ъф Инглан, приключила веднъж завинаги.

Златният стандарт, който лежал в основата на международната финансова система, администрирана от Банк ъф Инглан и от Лондонското сити, представлява първата по рода си истински глобална система, обединяваща целия свят. Златото успява да постигне нещо, което не било по силите на безмилостни завоеватели и древни религии: то обединило практически всички хора на земята в една

единна обществена система. След рухването на тази система в резултат от Първата световна война правителствата на Европа и Северна Америка напразно се стремели да я заменят с някаква нова, различна световна система. В своето нежелание да се върнат към златния стандарт, т.е. да се откажат доброволно от новата власт, която политиците току-що били извоювали за себе си, те се опитали да създадат едни чисто политически международни системи, каквито са Обществото на народите и неговият приемник Организацията на обединените нации, както и десетки други, по същество все политически формирания като Международния валутен фонд и Световната банка. Някои от тези формирания може действително да са допринесли определена полза в ограничен контекст, но в основата си те са доказали своята неефективност.

Първата световна война отбелязала края на великата епоха на единната световна валутна система, основана на златото. Както пише Хърбърт Уелс, тази война

„преустанови и в крайна сметка разруши този спонтанен финансов космополитизъм... В края на войната практичната финансова солидарност на света бе изчезнала, докато свръхпечатането на пари продължаваше с пълна сила“.

В известен смисъл с края на Първата световна война се отбелязва краят и на деветнайсети век и началото на двайсети — една напълно различна историческа епоха. Войната разрушила деликатното равновесие между отделните и относително самостоятелни сфери на държавното управление и управлението на икономиката във Великобритания. Все повече власт била съсредоточена в ръцете на политиците и на правителствената администрация.

След като в края на войната старият финансов и икономически ред бил в развалини, много политици и политолози започнали да предлагат нови системи, до една основаващи се на засилена власт на държавата. На власт в Русия дошли комунистите със своите екстремистки програми за премахване на капитализма, унищожаване на всякакви пазарни отношения и създаване на единна икономическа и

политическа система, изцяло подчинена на държавата в някаква форма на социалистически интернационализъм. В противовес на социалистическия интернационал се явил националсоциализмът на Хитлер, известен повече със съкратеното наименование нацизъм, наложил на гражданите една не по-малко тиранична форма на държавно управление на икономиката, включваща дори използването на робски труд в името на политическата целесъобразност.

Сякаш всички едновременно се оглеждали за изкупителна жертва за ужасяващите финансови и икономически провали на епохата. Във всяка отделна страна политиците атакували имотните класи или определени техни представители — от помещиците и аристократите в Русия до арменците в Турция или евреите в Германия.

Либералните демокрации на Западна Европа и Северна Америка се задоволили с по-малко екстремистки мерки и идеологии, но и те значително увеличили властта на държавата върху икономиката. Във всяка от тези страни били формирани политически и бюрократични коалиции с отделни елементи от националната икономика. Една такава коалиция, формирана около военното производство и снабдяване, получила от президента Дуайт Айзенхауер името „военнопромишлен комплекс“. По-късно през двайсети век се формират нови коалиции с участието на други части от правителствата с цел създаване на всеобхватни мрежи от социално осигуряване, нещо като социалнопромишлен комплекс. И двата вида коалиции поглъщат огромни количества средства, отпускани от държавата, което става за сметка на други части на икономиката, несвързани нито с военната, нито със социалната сфера.

ПОРТРЕТЪТ НА КРАЛИЦАТА

След своето повече от двестагодишно съществуване като частна институция, Банк ъф Инглант се оказала неспособна да се противопостави на тенденцията на двайсети век към национален контрол върху финансовите институции. В прилив на социалистическа сантименталност лейбъристкото правителство обявило през 1946 г. нейната национализация. Доколкото банката вече функционирала в тясна координация с държавата и се контролирала от правителството, този акт само формално уредил съществуващото статукво. Цялата

дейност на банката била подчинена на министъра на финансите — едно политически назначено лице.

Наскоро след национализацията на банката правителството решило върху всички купюри да бъде отпечатан портрет на суверена; в миналото такава практика съществувала само при монетите, сечени в Държавния монетен двор. Така кралица Елизабет II става първия британски монарх, чийто портрет краси националните книжни пари. С този акт правителството показва, че вече напълно контролира валутата на страната и всички институции, свързани с нея. С национализацията на Банк ъф Ингланд се отбелязва края на един дълъг процес на непрекъснато нарастване на държавната власт над финансовия живот и валутата на страната; това е първата, но не и последна стъпка към одържавяване на британските финанси, икономика и валута.

В края на двайсети век Банк ъф Ингланд — Старата дама от Треднидъл Стрийт е просто една от многото национални банки по света. В сравнение например с германската Бундесбанк, която регулира могъщата германска марка, понастоящем Банк ъф Ингланд не може да претендира дори за водеща роля сред банките в Европа, а още по-малко в света. Щатският долар отдавна е изместил лирата стерлинга от някогашните ѝ доминиращи позиции на световните пазари; нещо повече, британската лира отстъпва вече по важност и на японската йена, германската марка и швейцарския франк.

Загубила своята самостоятелност и позициите си на независима емисионна институция в рамките на световната парична система, основаваща се на златния стандарт, Банк ъф Ингланд се превръща в поредното правителствено учреждение на Великобритания. Вместо да определя финансовата политика на страната и да издава пари в съответствие с наличните златни резерви, тя осъществява политиката на правителството и издава толкова пари, колкото ѝ наредят политиците от другия център на влияние в Лондон. Подчиненото положение на банката спрямо правителството и нейната окончателна национализация представляват победа на политиката над банковото дело и на държавата над парите.

Според много коментатори и политически дейци както отдясно, така и отляво новата власт на държавата над парите — национализацията на парите — е добре дошла след доминиращата роля на богатството и парите през деветнайсети век.

Известният историк и философ Освалд Шпенглер, живял по време на прехода от викторианската към модерната епоха, пише, че през двайсети век засилването на властта на държавата — едно явление, което той нарича цезаризъм — окончателно „отхвърля диктатурата на парите“. Според Шпенглер възродената държавна власт е дългоочакваният антидот на властта на богатите и на диктата на пазара:

„След дългогодишното господство на икономиката на световния град и нейните интереси над политическата съзидателна сила, политическата страна на живота най-после доказва, че е по-силната от двете.“ Шпенглер предрича и отмирането на парите въобще: „Мечът ще победи парите.“

ПЪТЯТ С ЖЪЛТИТЕ ПЛОЧКИ

Нужно е само да удариш токовете един о друг три пъти и да заповядаш на обувките да те пренесат там, където желаеш.

Л. Франк Баум

За щастие остров Манхатън лежи върху солидната шистена основа на северноамериканската континентална плоча. Никакъв друг терен не би издържал чудовищната маса на десетките небостъргачи, особено като се има предвид, че земята отдолу е издълбана като мравуняк от безброй тунели, водопроводни и канализационни тръби, електрически кабели и подземни комуникации. Макар названията на някои градски артерии като Брод Стрийт и Бродуей^[1] да подсказват големи открити пространства, в ерата на автомобила тези улици не са нищо повече от тесни, прилични на окопи пътеки между сградите. От двете им страни се издигат до небесата отвесни стени от гранит, мрамор и пясъчник — зданията на най-могъщите финансови институции в модерния свят: Банк ъф Токио, Федеръл Ризърв Банк, Чейс Манхатън Банк, Ситибанк, Морган Стенли, Американската фондова борса, Екуитъбъл Билдинг, Световния търговски център, Манюфакчърър Хановър Тръст; както и на основните стокови борси: Памуковата борса, Кафеената борса, Стоковата борса. В центъра на финансовия район пулсира и сърцето на световния капитализъм — Нюйоркската фондова борса.

На Брод Стрийт дори и при най-лошо време служителите от Нюйоркската фондова на затишие в залата. Между тях се провират тълпи туристи, които трябва да преминат през няколко проверки и осигурителни бариери, преди да бъдат допуснати в галерията.

Едва в последните години на деветнайсети век Ню Йорк измества Лондон като световен финансов център. През различните исторически епохи тази функция е била изпълнявана последователно

от древна Лидия, от Елада и Рим, от ренесансова Флоренция, а по време на индустриалната революция — и от Лондонското сити. Постепенно, през десетилетията след Американската гражданска война, финансовият център на света се премества още веднъж — този път от Стария свят в Новия.

ОТ РАЗБОЙНИЦИ ДО ЗЕЛЕНИ ГЪРБОВЕ

От самото си възникване Съединените щати са нация, изградена около парите и търговията, а не толкова около армията, правителството или някаква установена управляваща класа. Създадено при отсъствие на европейската аристократична система и нейната рицарско-църковна култура, американското общество се гради, може би повече от което и да било друго в света, на солидна основа от парични отношения. Историкът Алексис дьо Токвил, самият той потомствен аристократ, пише следното за Америка в началото на деветнайсети век:

„Аз не познавам друга страна, където любовта към парите да е обсебила повече душите на хората.“

Това обсебване на душата на обикновения американец от парите поставя основата на най-могъщата икономика в света.

Един век след Токвил неговите наблюдения се повтарят в общи линии от президента Калвин Кулидж, който на 17 януари 1925 г. заявява пред Американската асоциация на издателите на вестници, че „главното занимание на американците е бизнесът“.

Сегашната система на книжни пари в Съединените щати е до голяма степен продукт на Гражданската война. След първия злополучен опит на Америка с издаване на банкноти — така наречените континентаTM, появили се още по време на революцията, в Съединените щати не били печатани повече книжни пари в продължение на близо цял век, с едно-единствено изключение — за кратко време през войната от 1812 г.

През първата половина на деветнайсети век в Съединените щати се водели дълги и ожесточени борби за контрол над националната валута. На два пъти била откривана и закривана националната банка.

Наложило се Върховният съд да постанови, че отделните щати имат право да упълномощават щатските банки да издават техни собствени пари; в резултат от това почти всички книжни пари в обръщение били все банкноти, издадени от щатски или частни финансови институции. Почти през цялата дотогавашна история американците страдали от недостиг на монети, към който се прибавяла и липсата на единна национална книжна валута; в търсенето на удобен и практичен заместител банките предложили като единствено разумно решение използването на банкноти, издавани от самите тях. За съжаление, както често става, когато системата е още нова и недостатъчно добре сработена, много граждани станали жертва на безскрупулни банкери, които срещу депозитите им в злато и ценности ги затрупвали с хартия без стойност. Докато професията на банкера в континентална Европа се смятала за все по-значима и високоотговорна и се ползвала с безпрецедентно, непрестанно нарастващо обществено доверие, подкрепа и престиж, американските банкери минавали за мошеници и измамници, а банковата институция — за едно необходимо зло, до което хората прибегвали, но което никой не уважавал.

През първата половина на деветнайсети век правителството на Съединените щати издавало всички видове монети от злато, сребро и мед, но никакви книжни пари. Тъй като нямало федерални банковни закони, книжните пари се издавали от банки, функциониращи според щатските закони, като все пак били обезпечени със злато. От самото основаване на държавата обаче определени влиятелни политически сили се обявявали за преминаване на банките и националната валута изцяло под управлението на федералното правителство. В желанието си да дискредитират местните и щатските банки те разпространявали истории, често измислени, за банкери разбойници, които завличали клиентите си и фалирали или пък сейфовете им се оказвали пълни с гвоздеи и оловни пръчки вместо със злато. С такива невероятни аргументи тези сили призовавали за учредяване на федерална банка или серия от държавно лицензирани банки, както и за контролиране от правителството на цялата дейност по издаването на книжни пари.

Съвременната компютърна техника позволява на изследователите да възстановят и анализират в детайли сметководните книжа на някогашните банки. Историческата истина е, че въпреки всички страховити истории за банкери разбойници и фантомни банки

из териториите на Дивия запад в голямата си част независимите банки управлявали доста отговорно потока от книжни пари. Изземването на правата им за контрол на паричната маса било продиктувано не толкова от някаква тяхна неспособност да се справят със задачата, колкото от политически натиск за централизиране на цялата държавна власт във Вашингтон. Застъпниците на силна централизирана държавна власт използвали Гражданската война като повод да се разправят с независимите банки.

Ерата на свободните банкери — или както ги наричали техните хулители, банкерите разбойници — приключила с приемането от Конгреса на Закона за Националната банка от 1863 г.; по силата на този закон, смятано от 1866 г., всички банкноти, издавани от щатските банки, подлежали на облагане с данък. Създадена била една действително национална валута под контрола на федералното правителство и лицензираните от него банки. През следващите няколко години федералното правителство злоупотребило по най-срамен начин с този свой монопол, като непрестанно издавало големи количества банкноти без покритие.

При управлението на президента Ейбрахам Линкълн и на министъра на финансите Салмън Портланд Чейс федералното правителство се нуждаело от големи суми за изграждане на войската — ресурси, с каквито не разполагало. Подобно на много други правителства преди и след него, то видяло решението на проблема в пускане на печатарските преси — в отпечатването на книжни пари без покритие. С първия Закон за платежните средства, подписан от президента Линкълн на 25 февруари 1862 г., правителството било упълномощено да отпечата 150 милиона долара в банкноти с номинал минимум от пет долара. По този начин била създадена двойствена валутна система. От една страна, държавата изисквала вносните мита да се плащат в златни или сребърни монети, като същевременно приемала да изплаща лихва в монети по всички държавни облигации. От друга страна обаче, войниците и кредиторите на държавата получавали дължимите им суми във второразредните книжни долари — наричани „зелени гърбове“ заради цвета на обратната им страна, — които Министерството на финансите не спирало да бълва и които не били обезпечени с нищо освен с голи обещания.

Макар да се издавали като валута, на практика зелените гърбове представлявали един вид държавни облигации с ниска номинална стойност, при това неносещи лихва. Правителството обещаващо да изкупи банкнотите по номинала в неопределен бъдещ момент след приключването на войната. Следователно зелените гърбове не били нищо друго, освен облигации срещу принудителен заем, който държавата взела от народа, за да финансира Гражданската война. Разбира се, винаги съществувала опасност правителството да загуби войната или пък, дори и да я спечели, впоследствие да реши да не изкупува банкнотите по номинална, или по каквато и да било стойност. Така разменната стойност на зелените гърбове служела като барометър за общественото доверие в евентуалното спечелване на войната от Съюза, както и в добросъвестните намерения на правителството да изкупи собствените си банкноти срещу злато.

На 11 юли 1862 г. бил приет и втори Закон за платежните средства, по който били отпечатани още 150 милиона долара в същите банкноти. Колкото повече зелени гърбове се печатали, толкова повече спадала разменната им стойност; така през юни 1864 г. сто долара в банкноти се разменяли срещу 35,09 златни долара, или малко повече от една трета от номиналната стойност на банкнотите. Приблизително по същото време обаче надеждите за победа на Съюза над Конфедерацията започнали да се увеличават, а заедно с тях бавно нараствала и вярата, че все някой ден правителството ще изкупи банкнотите си по курс, малко по-близък до номиналната им стойност. За да настъпи този ден, трябвало да минат още петнайсет години — едва на 2 януари 1879 г. гражданите най-после получили възможност да разменят зелените гърбове срещу еквивалентна стойност в злато. Дотогава Съединените щати се били съвзели от войната и дори натрупали златни резерви от 114 милиона долара. Съзнавайки, че правителството вече напълно е в състояние да гарантира банкнотите, сравнително малко хора чувствали нужда да ги разменят срещу злато.

Междувременно с присъда по делото „Хепбърн срещу Гризуолд“ от 1870 г. Върховният съд на Съединените щати определил издаването на зелените гърбове от правителството като незаконно и противоречащо на Конституцията. В присъдата се постановявало, че никой гражданин не можел да бъде принуждаван от федералното правителство да приема книжни банкноти като погасяване на заем,

взет от същото правителство преди войната в златни или обезпечени със злато монети. Съдията, подписал тази присъда, бил същият Салмън П. Чейс, междувременно (през 1864 г.) назначен от президента Линкълн за председател на Върховния съд. Така Чейс обявил за противоконституционно собственото си разпореждане, издадено няколко години по-рано в качеството му на министър на финансите, за напечатване на злополучните зелени гърбове. На следващата година нов състав на Върховния съд отменил присъдата.

Докато федералното правителство се натъквало на сериозни затруднения при финансиране на водената от него война, проблемите на Конфедерацията — официалното име, с което се наричали южните щати — били много по-ужасни. Според една теория коренът „дикси“, например в думата Диксиленд, произлиза от названието на десетдоларовата банкнота с надписи на френски и английски език, издадена през 1830 г. от Банката на Луизиана в Ню Орлиънс. Тъй като на френски десет е dix, популярното название на тези банкноти било „диксове“. Така до 60-те години на века Дикси започнали да се наричат събирателно щатите, съставлящи Конфедерацията. Дали тази етимология е достоверна, вече никой не може да каже. Така или иначе, би било справедливо, ако популярното название на южните щати действително произлиза от книжните им пари, тъй като парите изиграли решаваща роля в кратката история и опустошителното поражение на Конфедерацията.

Докато Съединените щати издали по време на Гражданската война общо 450 милиона долара в банкноти, щатите от Конфедерацията пуснали в обръщение книжни пари на стойност близо един милиард долара. В резултат от това до март 1861 г. цените там се вдигали с около 10% месечно, а след тази дата, през времетраенето на войната, се повишили още над 90 пъти. Стока, която през 1860 г. на север струвала 100 щатски долара, през 1865 г. била поскъпнала на \$146. През същия период в южните щати цената на същата стока от 100 южни долара скочила главоломно на \$ 9211. Трудно е дори да се повярва, че набързо сформираното правителство на Конфедерацията изобщо било в състояние да води война при такива условия, при това с начален бюджет от около 37 милиона долара. Както пише Джон Кенет Гълбрайт:

„Чудото на Конфедерацията, както и на Рим, е не в това, че падна накрая, а в това, че толкова дълго време успя да се задържи.“

За разлика от зелените гърбове, които федералното правителство изкупило след петнайсет години, никой дори не си дал труда да обмени оня един милиард долара, издадени от правителството на Конфедерацията. Много южняшки фамилии пазили безползните си пари в продължение на десетилетия след края на войната, но така и не дочакали да им ги разменят. Поради срива на паричната система на Конфедерацията, в допълнение към опустошението на столицата и цялата ѝ инфраструктура, Югът, който преди войната бил най-богатата земя на Северна Америка, се превърнал в най-бедната територия на САЩ, каквато останал още близо цял век.

Федералното правителство било крайният победител в Гражданската война не само защото успяло да бие Юга във военно отношение, но най-вече защото след войната наложило своя контрол над всички щати и над националната валута. Правителството отменило правата на отделните щати да издават свои банкноти чрез лицензирани от самите тях банки; разбило множеството банки, които издавали свои собствени пари; в крайна сметка федералното правителство разгромило Юга военно, политически и икономически. След приключването на Гражданската война федералният долар триумфално се наложил като единна национална валута на Съединените щати, а оттогава насам федералното правителство и лицензираните от него банки изцяло контролират националната валута.

Надигнали се гласове, призоваващи за пускане в обръщение на нови книжни пари и неограничени количества сребърни монети. През 1874 г. се създаде политическа партия на Зелените гърбове, която се ползвала с енергичната поддръжка на бедните фермери от западните територии; на националните избори тя се представила твърде зле и успяла да просъществува по-малко от едно десетилетие. Някои от исканията на Зелените гърбове били подети от Народната партия на САЩ, известна повече като Народняшката партия; едно от тези искания било правителството да раздаде по петдесет долара на всеки гражданин на страната. Първоначално партията се радвала на широка

подкрепа, главно от страна на фермерските фамилии в южните и западните щати, но тя също не успяла да спечели национални избори и се саморазтурила след изборите от 1892 г.

ЗЛАТНИЯТ КРЪСТ И ВЪЛШЕБНИКЪТ ОТ ОЗ

Популизмът бил особено ефективен сред южните щати, където бедността и общественото недоволство били най-големи. Хората се чувствали притиснати между bankerите републиканци на Севера и новоосвободените роби, с които трябвало да се конкурират на пазара на работната сила. Твърде скоро политиците от Народняшката партия открили, че докато не е по силите им да контролират bankerите и заможния елит, бившите роби са идеална изкупителна жертва за всичките проблеми и оплаквания на техните избиратели. В допълнение към исканията си за отслабване на държавния контрол върху паричната маса народняците — особено в щатите на бившата Конфедерация — призовавали към една радикално нова система на расова сегрегация.

Макар нито веднъж да не успели да спечелят национални избори, народняците владеели всички южни и някои от западните щати. До 90-те години на века те успели да отстранят от заеманите държавни длъжности всички негри и лица от смесена раса, както и всички бели републиканци; това било постигнато чрез драстично ограничаване на избирателните права на цветнокожите. Превземайки Юга, народняците въвели расова сегрегация в училищата, жилищните квартали, обществените сгради и във всички форми на обществен транспорт. Забранени били смесените бракове, а съществуващите деца от такива бракове били обезнаследени по линия на белия родител. За негър бил обявяван всеки, който имал в жилите си дори и една шестнайсета част африканска кръв. Институцията на расова сегрегация, която народняците успели да наложат, продължила близо седемдесет години — от 90-те години на деветнайсети век до приемането на Закона за гражданските права през 1964 г., когато почти никой вече не си спомнял как точно била възникнала тя.

Макар действията на народняците да имали ужасяващи последици за живота на чернокожите американци, те практически не се отразили на bankerите или на финансовата система на страната, която ставала все по-тясно ориентирана към златото. През по-голямата

оставаща част от деветнайсети век различни политически течения спорели дали страната следва да се придържа само към златния или към някаква смесена система от златния и сребърния стандарт. През това време фермерите затъвали в дългове към банките; техните земи, селскостопански инвентар, а понякога дори и семената, с които работели, били ипотекирани. Заемите им били отпускани в банкноти, обезпечени със злато; те трябвало да се връщат в същите банкноти, а през това време стоката им все повече се обезценявала. С всяка следваща реколта те получавали все по-малко пари за продукцията си, а „златните“ банкноти ставали все по-скъпи. Нужни били пари, а един от начините за увеличаване на паричната маса в обръщение бил чрез неконтролирано сечене на сребърни монети. Фермерите от южните и западните щати, които подкрепяли Народняшката партия, искали валутата да бъде обвързана както към златния, така и към сребърния стандарт. Те вярвали, че ако в обръщение се пуснат повече пари, ще бъдат по-малко зависими от банкерите и политиците в големите градове.

Сенаторът народняк Уилям Дженингс Брайън от фермерския щат Небраска, неизменен кандидат за президент от Демократическата партия по време на една епоха, когато Белият дом е доминиран изцяло от републиканците, бил неуморен борец за биметализма — за едновременното използване на златния и сребърния стандарт. В своята знаменита реч на конгреса на Демократическата партия от 1896 г. при приемане на номинацията за президентските избори той подложил на огън и жупел банкери, финансисти, републиканци и всякакви други „златни бръмбари“ — презрителното прозвище на всички онези, които поддържали златния стандарт. Брайън заявил:

„Значи вие се опитвате да ни убедите, че големите градове подкрепят златния стандарт? Аз пък ви казвам: големите градове съществуват само благодарение на плодородните равнини. Дори да бъдат опожарени до основи, ако равнините са живи, градовете пак ще израстат, като по магия. Но погубите ли равнините, трева ще расте в големите ви градове!“

Уилям Брайън завършил речта си с един класически пример на ораторско изкуство от деветнайсети век:

„Не се опитвайте да нахлузите този трънен венец на челото на трудовия човек. Не разпъвайте човечеството на вашия златен кръст.“

Въпреки гръмотевичните аплодисменти на своите съпартийци демократи той бил сразен от републиканския кандидат Маккинли на изборите през 1896 г. и повторно през 1900 г.

Брайън не се отчаял и продължил да се кандидатира и на по-нататъшните президентски избори, които така и не успявал да спечели. Той се добрал до държавен пост едва при избирането на Удроу Уилсън за първия президент демократ след Гражданската война, като през 1913 г. бил назначен за държавен секретар. Само две години по-късно, през 1915 г., той подал оставка в знак на несъгласие с решението на Уилсън за въвличане на Съединените щати във войната в Европа — един ход, на който изолационистът Брайън се противопоставял със същата ярост, с която отказвал да приеме и златния стандарт.

Най-прочутото литературно произведение, взело за сюжетна основа дебата между привържениците на златния и сребърния стандарт в Съединените щати, е книгата „Вълшебникът от Оз“ от журналиста Лиман Франк Баум, публикувана през 1900 г. Авторът е запомнен с недоверието си към градските финансисти и с подкрепата си за биметалния долар, обезпечен едновременно със злато и сребро. Забележителното му литературно въображение ражда една доста свободна сатира на паричния дебат и политическата история на епохата чрез забавните приключения на добродетелното, макар и доста наивно селско момиче Дороти — събирателен образ на провинциалния американец. Смята се, че в основата на образа е залегнала народняшката активистка и ораторка Леели Келси, известна като „Торнадото на Канзас“.

Циклон отвява главната героиня Дороти и нейното куче от родния им Канзас и ги запokitва някъде далеч на изток. Когато се опомнят, те виждат пред себе си път, постлан със златни плочки, който води до омагьосаната страна Оз — свърталище на лоши магьосници и

зли банкери. По пътя си срещат последователно Плашилото, алегоричен образ на американския фермер; Тенекиения дървар, олицетворяващ фабричния работник; и Страхливия лъв, чийто първообраз е не друг, а неуспелият кандидат-президент Уилям Дженингс Брайън. Походът на тази пъстра група към страната Оз напомня марша на Армията на Кокси от 1894 г., при който тълпа безработни мъже, предвождана от „генерал“ Джейкъб Кокси, поема към столицата, за да настоява за пускане в обръщение на допълнителна сума от 500 милиона „зелени гърбове“ и разкриване на повече работни места за народа.

Влиятелният американски търговец и политик Маркъс Хана, член на Сената и идеолог на Републиканската партия при управлението на Маккинли, е в основата на образа на злия вълшебник, контролиращ финансовите механизми в Изумрудения град. Той е наречен Вълшебник на Златната унция — съкратено Оз — единицата мярка за тегло на благородни метали, използвана и до днес. Населението на източните щати е представено като глуповатите Дъвчащи, които за нищо на света не могат да разберат механизмите на управление на финансите, всичките лостове и конци, които дърпат Вълшебникът и неговите финансисти, за да направляват парите, икономиката и в крайна сметка държавата.

В Изумрудения град, който изцяло е под властта на Вълшебника, всички жители са длъжни да носят зелени очила, закачени на златна токичка. Отвъд пределите на града Лошата магьосница от Запад е поробила жълтите Мигащи — намек за империалистическите амбиции на републиканската администрация, която неотдавна е отнела Филипините от Испания и отказва да им даде независимост.

В крайна сметка американските граждани разобличават Вълшебника и неговите зли вещици в мошеничество, с което се оправят нещата и се възцарява биметалният свят от злато и сребро. Същевременно фермерът Плашилото изведнъж открива колко интелигентен е всъщност; Страхливия лъв си възвръща смелостта, а Тенекиения дървар получава нов източник на сила във вид на биметален инструмент — златна брадва със сребърно острие, която никога вече няма да ръждяса, стига редовно да бъде смазвана със сребърната гресьорка, инкрустирана със злато и скъпоценни камъни.

Накрая вълшебните сребърни обувки на Дороти я отвеждат обратно в родния ѝ Канзас. Любопитно е да се напомни, че в едноименния филм обувките на Джуди Гарланд са рубиненочервени — много по-драматичен цвят, който добре изпъква на големия екран. Това едва ли означавало нещо за зрителите на филма, които най-вероятно не си давали сметка, че историята на Дороти, която за тях била просто една детска приказка, всъщност е замислена като алегория на американската финансова политика на границата между двата века. През същата година, в която излязла книгата на Лиман Баум — 1900, Конгресът на САЩ приел Закона за златния стандарт, с който американската държава още по-плътно обвързва своята валута към златото.

Разбира се, народняците продължили да настояват за прилагане на някаква форма на биметализъм в американската финансова политика, но в крайна сметка загубили борбата. Откриването на огромни залежи на злато в Южна Африка, Аляска и Колорадо довело до удвояване на световните запаси на този метал и респективно до облекчаване на паричния недостиг. Народняците получили исканите количества инфлационни пари и без да се налага преминаване към сребърен стандарт; между 1897 и 1914 г. цените в Съединените щати нараснали с около 50%, а в Англия — с 26%. Макар Съединените щати и по-голямата част от останалия свят да запазили златния стандарт, изведнъж се намерили пари за всички.

[1] Съответно: Широка улица и широк път — Б.пр ↑

ЗЛАТНАТА ЯСЛА НА ПОЛИТИКАТА

Парите са кръвта на една нация.

Джонатан Суифт

В една строго охранявана военна база сред хълмовете на Северен Кентъки правителството на Съединените щати съхранява най-големите запаси от злато в света. Златното хранилище във Форт Нокс съдържа приблизително 4600 тона чисто злато, чиято пазарна стойност възлиза на около 56 милиарда долара. Ако към това количество злато се прибавят още 1781 тона, съхранявани в Уест Пойнт, 1368 тона в Денвър и малко под 1000 тона в други клонове на Федералния резерв, общите запаси от злато на САЩ възлизат на около 8000 тона, а пазарната им стойност — на приблизително 100 милиарда долара.

За разлика от Монетния двор, в който се секат монети, и от Бюрото за гравирание и печат, където се изработват банкнотите на САЩ, във Форт Нокс не се приемат посетители. Достъпът на туристи е забранен по принцип за целия периметър на военната база, а влизането на външни лица в златното хранилище, което се намира приблизително в нейния център и е собственост на Министерството на финансите на САЩ, е абсолютно недопустимо. Заради тези предохранителни мерки самото име Форт Нокс отдавна се е превърнало в нарицателно за богатство и сигурност.

Понеже златото не ръждясва и не се разваля с времето, металът на някои от кюлчетата, съхранявани във Форт Нокс, може да датира отпреди стотици или дори хиляди години. Вероятно част от това злато е било претопявано многократно в най-различни предмети. Отделни количества от него може да са добити още в златните мини на Нубия в Африка или на Лидийското царство в Мала Азия. Почти сигурно е, че значителна част от това злато води началото си от плячката на Ернан Кортес, ограбена от аптеките в Мексико, или на Франсиско Писаро — от инките в Перу. Тук са претопени златни монети от Византия и

диадеми от древната африканска империя Гана; златен пясък, добит от шотландските и ирландските златотърсачи по река Юкон през края на деветнайсети век или изкопан от дълбоките находища на Южна Африка от местните племена. В хранилищата на Форт Нокс може да се проследи цялата световна история на златото.

Металът се съхранява във вид на кюлчета с тегло по 1000 унции, или 31,103 килограма всяко. Те не са опаковани или защитени по друг начин от атмосферните условия, тъй като златото не се окислява и саморазпада. Ако не се смятат незначителните количества, които от време на време се заделят за отсичане на медали или юбилейни монети, златото никога не напуска хранилището. То просто си стои там и чака.

Много други държави от цял свят съхраняват своите златни запаси в едно тихо подземие, изкопано в гранитната скала на Долен Манхатън, в мазетата на Федералния резерв — Централната емисионна банка на САЩ, на двайсет и пет метра под нивото на улицата. Там златото се пази във вид на по-малки слитъци, всеки с тегло 12,441 килограма и приблизителна пазарна стойност 160 000 долара. Хранилището се състои от няколко отделни зали с различна големина, в най-голямата от тях се издига купчина от 107 000 златни блока, наредени във формата на правилен паралелепипед с височина 3, ширина 3 и дълбочина 5,4 метра. Общото количество злато в подземие, което е собственост на много държави, е около 10 000 тона, като пазарната му стойност възлиза на над 125 милиарда долара. В хранилището на Федералния резерв се съхранява около една четвърт от всичкото злато, добито през цялата история на човечеството.

За много от нас тези огромни запаси от злато са нещо като психологическа гаранция за истинността на долларите и другите парични знаци, които носим по джобовете си. Смята се, че златото във Форт Нокс и в сградата на Федералния резерв представлява металният еквивалент на американската парична система. Правителството на Съединените щати не прави нищо, за да разсее тази представа, но това е просто един от многото митове, които се изповядват от иначе рационално мислещия и добре информиран американски народ. В действителност количествата злато във Форт Нокс и във Федералния резерв нямат нищо общо с американската валута. Откакто президентът Ричард Никсън прекъсна и последната връзка между американския

долар и златото, зад доларовите банкноти, разпространени по целия свят, не стои и един грам злато. Всичките тези несметни купища злато са част от националното богатство на САЩ, но същевременно такива са и държавните складове, пълни със соя, никел или стари мебели; само че нито една от тези купчини стоки не е част от паричната система на страната. Доларът не се основава на златото повече, отколкото на запасите от топено сирене в държавните хладилни складове.

Щатският долар не е обезпечен нито със злато, нито със сребро. Правителството не е длъжно да размени на приносителя едnodоларова банкнота с никаква друга равностойност, освен със същата банкнота. Доларът е чисто условна валута, една абстракция, която се крепи само на общественото доверие. Това доверие се основава на силата на американската държава и на убедеността на хората, които използват долари като платежно средство, че с тези долари ще могат да купят нещо и утре, че правителството на Съединените щати ще продължи да съществува и да приема доларите като данъци и да заплаща с тях държавните разходи; на убедеността, че и други хора по света ще продължат да вярват в същите тези долари и да ги приемат и използват. Извън това доверие, извън тази всеобща убеденост на хората доларът не се крепи на нищо.

НАЦИОНАЛИЗАЦИЯТА НА ЗЛАТОТО

Според закона за американската парична система от 1792 г. всеки човек имал право да донесе в държавния монетен двор каквито си иска количества злато или сребро и „така донесеният скъпоценен метал ще бъде оценен на място и претопен в монети по най-бързия начин след неговото получаване, без лицето или лицата, от които е донесен, да заплащат за услугата каквато и да било такса“. За да бъде насърчено превръщането в монети на наличните количества благородни метали, намиращи се у населението, правителството не облагало процедурата дори с обичайната държавна такса върху правото за сечене на монети. С тази безплатна услуга се целяло да бъдат насърчени златотърсачите, миньорите и останалите индивиди, притежавали известни количества злато или сребро, да ги обърнат в монети, с което да се увеличи паричната маса в обръщение в новосформираната американска държава.

Главният проблем при всяка валута, обвързана със златния стандарт, е, че тя е количествено ограничена от наличните запаси на злато, които подлежат на изменение в резултат от разработване на нови находища или от усъвършенстване на технологиите за извличане на метала. Има моменти, когато пазарът бива злят с неочаквано големи количества злато; в други периоди добивът на този метал спада до минимум, и то тъкмо когато икономиката се нуждае от прилив на свежи пари. Понякога е възможно правителствата, банките и дори отделни по-заможни индивиди временно да манипулират пазара на злато за извличане на лична изгода; за щастие през повечето време този пазар функционира самостоятелно, без да се поддава на въздействието на отделни личности или цели държави.

Задължението за незабавна обмяна на паричните знаци срещу злато по желание на приносителя не позволява на правителството да отпуска прекалено много и големи заеми, особено дългосрочни, или да вкарва значителни количества пари в обръщение за решаване на временни политически проблеми. Докато гражданите запазват своето гарантирано право да обменят книжните си пари в злато, те имат решаващ глас върху начина на функциониране на паричната система в зависимост от степента на обществено доверие, с което се ползват политиците. Веднага щом доверието в книжните пари спадне, те могат да ги върнат в банката и да си поискат златото.

Ето защо Съединените щати предприемат две важни стъпки, за да освободят националната валута от нейната обвързаност спрямо златото. Първата стъпка е направена от президента Франклин Д. Рузвелт още през 1933 г.; втората — от Ричард Никсън през 1971 г. Действията на Рузвелт са продиктувани от борсовия срив през 1929 г., когато милиони вложители обсаждали банките, за да обърнат книжните си пари в злато според правителствените гаранции. Едно от първите му мероприятия като президент е да отмени действието на златния стандарт в Съединените щати, с което да стимулира икономически растеж и да даде възможност на правителството да заеме пари от населението, за да финансира своята икономическа и социална политика.

По силата на закон, приет на 9 март 1933 г., имащ за цел „облекчаване на кризата в банките и други сфери на икономическа дейност“, Конгресът на САЩ дава на президента Рузвелт правомощия

да ограничи „свръхзапасяването“ със злато. С президентска заповед на американските граждани и всички живеещи на територията на страната е отнето правото да обменят книжните си пари срещу злато. Същевременно правителството запазва златния стандарт в международен план, във финансовите си взаимоотношения с чужди правителства и банкови институции, които все още можели, според нуждите си, да разменят своите доларови запаси срещу злато.

Освен това Рузвелт национализира златните запаси в държавата и превръща притежаването на големи количества злато или златни монети от частни лица във федерално престъпление, наказуемо със затвор. Всички банки, финансови институции и частни лица биват задължени в срок от три седмици да предадат на държавата цялото количество притежавани от тях златни монети, кюлчета и дори златни сертификати — банкноти с особено големи деноминации, използвани за крупни плащания между институции. Гражданите си запазват правото на притежаване на златни бижута и монети на стойност до сто долара на човек; със заповед на президента се допускат и изключения от тези количества, но само за строго определени промишлени или художествени цели. На колекционерите се разрешава да си запазят притежаваните от тях редки монети в количества, ненадвишаващи два броя от всяка емисия.

Вълните от бежанци, прииждащи в Америка от политическата нестабилност и тирания на Европа, откриват при пристигането си, че трябва да предадат целите количества злато, които носят със себе си. Американските туристи, които се завръщат от пътувания зад граница, вече не могат да внасят в страната златни монети или бижута, съдържащи злато. Всички подобни предмети биват принудително изземвани от митническите власти, ако притежателите им не ги декларират и предадат доброволно. Всякакви златни кюлчета, монети, слитъци, облигации и сертификати се превръщат в контрабандна стока, забранена за внос в Съединените щати; в това отношение те са приравнени със стоки като наркотици, комунистическа и друга подривна литература или порнографски материали.

Гражданите, доброволно предали златото си в държавната хазна в срок от девет месеца след влизането в сила на президентската заповед, получават обезщетение в банкноти по курс 20,67 долара за унция. На следващата година, след като изземва всичкото злато от

населението, правителството девалвира националната валута от \$ 20,67 на 35 долара за унция злато.

Така всички спазили закона граждани, които разменили златото си срещу хартия, изведнъж загубват 41% от стойността на това злато. Промяната в държавната цена на златото позволява на правителството да увеличи стойността на златните запаси и да издаде още 3 милиарда долара в книжни пари.

Държавата претопява всички златни монети и други предмети на гражданите в стандартни кюлчета. Упражнявайки своята безпрецедентна власт, дадена му от администрацията на Рузвелт, между 1933 и 1954 г. федералното правителство изема от населението около 5 милиона унции — 155 тона — злато на обща стойност приблизително 1,6 милиарда тогавашни долара. Макар в Министерството на финансите да се води строга отчетност за теглото и чистотата на претопяваните монети и други златни предмети, точният вид и датите на емитиране на монетите не са записвани; ето защо сега е трудно да се каже със сигурност каква част от първоначалните американски монети, пуснати в обръщение със създаването на държавата, са оцелели до днес.

През 1934 — година след национализацията на златото в САЩ, — президентът Рузвелт прекарва през Конгреса нов закон, този път за национализация на среброто практически по същия механизъм. Гражданите получават право да задържат семейните прибори и бижута и известни количества сребро за промишлена или художествена употреба, но се задължават да предадат всичко останало в държавната хазна. По онова време голяма част от американските монети все още съдържат сребро, а Рузвелт не е в състояние да ги изведе от обръщение, без това сериозно да разстрои търговията на страната; приблизително по това време правителството предприема кампания за постепенната замяна на всички сребърни монети с медни, никелови и от други нескъпоценни метали. Преди законът да бъде отменен през 1963 г., държавата успява да изведе от населението около 100 хиляди тона сребро.

За съхранение на огромните запаси благородни метали, събрани от американския народ, Министерството на финансите построява огромното укрепено хранилище във Форт Нокс; самият строеж на съоръжението се изчислява на стойност 560 хиляди тогавашни долара.

Строежът на масивната сграда от гранит и стоманобетон поглъща над 450 кубически метра гранит, 3 200 кубически метра бетон, 750 тона арматурно желязо и 670 тона стоманени подпорни греди. В мраморното фоайе надписът „Златно хранилище на Съединените щати“ и гербът на Министерството на финансите са гравирани от чисто злато. Тази внушителна сграда със своята баснословна непристъпност и здравина служи поне толкова за символ на надеждността на националната валута на САЩ, колкото и за съхранение на златните запаси на държавата.

Строежът на златното хранилище във Форт Нокс е завършен през 1936 г., а до месец юни на следващата година там се премества и Държавният монетен двор. Американските граждани възстановяват правото си да притежават златни монети със закон от 31 декември 1974 г., подписан от президента Джералд Форд. По това време разменната стойност на щатския долар е вече напълно отделена и независима от златото.

С успешния десант на съюзните войски в Нормандия победата над хитлеристка Германия е на практика осигурена; вниманието на победителите започва да се насочва към следвоенния период. Всички страни били съгласни, че съюзниците трябва да направят онова, което е по силите им, за да избегнат грешките от края на Първата световна война, довели до непосилни репарации, инфлация и световна, икономическа депресия, и — в крайна сметка — до нов световен конфликт, още по-кървав и разрушителен от предходния.

През юли 1944 г., на следващия ден след десанта в Нормандия, Съединените щати призовават към свикване на съзна конференция по икономическите проблеми, която да реши бъдещия стопански и финансов ред на света. Самата конференция, в която вземат участие няколкостотин делегати от четирийсет и четири държави, се провежда две години по-късно в един курорт в щата Ню Хампшър, в близост до планинския връх със злокобното име Маунт Дисепшън (Измама). По силата на общо споразумение, подписано на 22 юли 1946 г., специфичните разменни стойности на повечето национални валути са отнесени към щатския долар, чиято относителна стойност спрямо златото била определена от федералното правителство на 35 долара за унция. Делегатите полагат и основите за създаване на Световната банка и Международния валутен фонд, като същевременно започват

преговори за намаляване на митническите тарифи, които продължили на практика близо петдесет години. Подписаното споразумение, разбира се, не носи името на злополучния планински връх, а е известно като Споразумението от Бретън Удс, по името на пощенския адрес на хотела, в който била проведена конференцията.

От 1 февруари 1934 г. чак до шейсетте години правителството на Съединените щати и на някои други държави със съвместни усилия успяват да задържат стойността на щатския долар на 35 долара за унция злато; оттогава насам увеличаването на паричната маса в обръщение и съпътстващата този процес световна инфлация не позволяват на централните банки запазването на това ниво.

БЕЗУМИЕТО НА НИКСЪН

В резултат от вътрешни икономически затруднения, допълнително усложнени от сериозното финансово бреме на Войната във Виетнам, Съединените щати са обхванати от тежка инфлация. Както своя предшественик Линдън Джонсън, така и Ричард Никсън не е в състояние да набави от Конгреса необходимите средства за водене на войната. Това би могло да стане само с увеличаване на данъците — една стъпка, която Конгресът категорично отказва да направи. Затънали в една непопулярна война, която американският народ няма повече никакво желание да финансира, Джонсън и Никсън прибегват до изпитаното средство на поколения управници преди тях — държавните заеми. Те вземат на заем милиарди долари, а когато започват да ги харчат, увеличената парична маса в обръщение предизвиква инфлация. Съединените щати вече не са в състояние да обезпечат националната си валута със злато на международните валутни пазари.

За да генерира нужните средства за водене на войната, Никсън предприема една дръзка икономическа политика, разработена съвместно с министъра на финансите Джон Конъли — бивш губернатор на Тексас. Самият Конъли попада във фокуса на общественото внимание главно поради обстоятелството, че като губернатор на щата се оказва на съседната седалка на същата лимузина, в която Джон Кенеди е застрелян в Далас през 1963 г. и самият той получава леко нараняване при атентата. Джон Конъли се ползва с репутация на корав и хитър политик, нещо като умалено

копие на много по-известния си съгражданин Линдън Б. Джонсън; за жалост подобно на Джонсън и той не разбира кой знае колко от икономика и финансови дела. Тази му особеност става болезнено ясна и на самия него, когато към края на живота си се разорява и трябва да разпродава на търг мебелировката на своята резиденция в Тексас.

Така нареченият План Никсън — Конъли предвижда президентът да призове всички бизнесмени да замразят цените на стоките и услугите си, заплатите на работниците и наемите на помещенията, за да се противодейства по този начин на инфлацията; същевременно е наложен 10-процентов допълнителен данък върху всички вносни стоки с цел подобряване на външнотърговския баланс. За да се контролира спазването на наложеното замразяване, президентът призовава гражданите да докладват на федералните власти за всяко забелязано увеличение на цените и наемите. Наред с всички тези драстични мерки, необичайни за една мирновременна икономика, почти незабелязано Никсън затваря и „златното прозорче“ — т.е. доларът вече не е фиксиран към златен еквивалент, а е оставен да плава свободно спрямо останалите валути. Американският долар се превръща в поредната жертва на Виетнамската война.

Измежду всички съветници на президента Никсън единствено Пол Маккракън се възпротивява енергично на замразяването на цените. Малцина коментатори изобщо обръщат някакво внимание на златния стандарт — екзотичен остатък от викторианската епоха във века на компютрите и атомните бомби. Златният стандарт изглежда абсурдно не намясто в модерната икономика, когато доларът владее света като най-могъщата международна валута, а всички национални валути са фиксирани към него по привидно неизменни курсове. Никсън и Конъли успяват да убедят американския народ, че затварянето на златния прозорец е хитър ход срещу чуждестранните спекуланти. Този техен ход обаче слага край на една епоха на финансова стабилност и на най-високата обществена производителност и просперитет в историята на американската валута. След управлението на Никсън доларът никога повече не успява да си възвърне някогашното могъщество и доверието на света.

През март 1972 г. правителството на САЩ девалвира националната валута на 38 долара за унция злато. На следващата година доларът е девалвиран още веднъж — на \$42,22 за унция.

Швейцарското правителство тогава заявява, че смятано от 24 януари 1973 г., вече няма да обезпечавя долара със злато; веднага след това и други правителства последват това решение.

Между декретите на Франклин Рузвелт от 1933 г. и действията на Ричард Никсън от 1971 г. Съединените щати извършват преход от национална валута, основаваща се на златния стандарт, към валута, регулирана изцяло от правителството. Понастоящем американският долар е една валута без покритие, поддържана единствено от разпорежданията на правителството и от доверието на хората в тези разпореждания. Тези промени са оставили своето отражение и върху външния вид на банкнотите — по-конкретно на надписите върху тях. Доларът, „обезпечен със злато и всички активи на банката“, отстъпи място на „федералната банкнота“; изречението „Да се изплати на приносителя при поискване сумата...“ е заменено от израза „На Бог се уповаваме“.

Прекъсвайки връзката между долара и златото, Никсън оставя цената на златото да се повишава неограничено, а доларът да плава спрямо обменните курсове на английската лира, германската марка, японската йена, швейцарския франк и всички останали валути по света. Това довежда до изменения на стойността му в широки граници. Първоначално измененията са едва забележими, после умерени, после амплитудата на тези промени става все по-голяма, като при това доларът така и не успява да достигне доскорошната си максимална стойност, преди отново да забие нос стръмно надолу. Преди светът да разбере какво точно става, доларът вече се движи като влакчето на ужасите в лунапарка. Приблизително по същия начин се движат и останалите основни валути, но докато йената и германската марка се издигат все по-високо, доларът лъкатуши нагоре-надолу, но в общи линии повече надолу, отколкото нагоре.

От 35 долара през 1971 г. цената на унция злато се повишава до \$ 400 през 1995 г. Германската марка от \$ 0,24 се покачва на \$ 0,75, а японската йена, която през седемдесетте години е вървяла по четири за цент, изведнъж се разменя за повече от един цент. Докато доларът все пак успява да се движи нагоре-надолу като познатото влакче на ужасите, валутите на някои по-бедни страни като Перу и Боливия, които са фиксирани към него, направо изхвъркнат от релсите. На други валути, като мексиканското песо, им изпадат колелата, а дори много

по-силният канадски долар едва се задържа на залоите. Без дисциплината, наложена от златния стандарт, парите на двайсети век се обезценяват непрекъснато. Както бе запитал Чосър в пролога към своите „Кентърбърийски разкази“:

„Ако и златото ръжда прихване, то с желязото какво ще стане?“

В течение на целия двайсети век навсякъде по света се наблюдава непрестанно увеличаване на властта на правителствата и техният контрол над националните валути. Този контрол позволява на властите да печатат пари, да взимат заеми, с други думи, да предприемат каквито си искат мерки, за да увеличават държавните разходи или да регулират икономиката. С увеличаването на държавните разходи правителствата по най-различни, понякога незабележими начини разширяват обхвата на държавната власт над икономическия процес. След като отпада необходимостта от ограничаване на паричната маса до размера на златните запаси, колчем се наложи да финансират някое свое начинание, правителствата просто печатат нови количества пари.

Политиците винаги могат да намерят убедително извинение за манипулиране на националната валута; често те се хвърлят в битка с някое въображаемо зло, което уж дебне току зад хоризонта, или с подалечни, макар и не по-малко ужасяващи катастрофи, надвиснали над бъдещето на децата ни. Когато Франклин Д. Рузвелт премахва вътрешния златен стандарт в американските финанси, той прави това, воден от най-благородни мотиви — да сложи край на Депресията и след това да спечели Втората световна война.

Впоследствие Съединените щати възприемат за свой върховен дълг следвоенното възстановяване на Европа и борбата с комунизма — все благородни каузи, налагащи нови дългове. После Линдън Джонсън призовава политиците към още заеми и дългове, за да финансират войната във Виетнам, като същевременно обявява война на бедността в родината.

Вместо да преустанови възприетия от Джонсън курс и по двете направления, когато за всички е вече ясно, че той не води за никъде,

Ричард Никсън напълно отрязва долара от златния стандарт. С новоизвоюваната свобода на лесните пари политиците отляво и отдясно вече могат да финансират всякакви проекти, каквито им хрумнат — нови автостради и повече купони за храна на бедните; космически изследвания и засилени селскостопански субсидии; чуждестранна помощ и жилищни програми; Междузвездни войни и фондации за насърчаване на изкуствата; изследвания в областта на рака и борбата с наркотрафика. Страната вече разполага с достатъчно средства, за да финансира безогледните режими на приятелски настроени диктатори или пък да издържа партизански движения в малки държави, ръководени от враждебно настроени диктатори; последният тип държави могат при нужда и да бъдат окупирани от американската армия, за което също ще се намерят предостатъчно пари. На моменти изглежда, сякаш за всекиго има по нещичко в торбата. Политиците, групите за натиск, специалните интереси — всички се присламчват да бозаят от вълшебната формула за правене на пари от нищо.

Непрекъснато нарастващият държавен контрол върху националната валута присъства символично и в дизайна и оформлението на монетите и банкнотите. В самото начало на историята на САЩ американските монети носят образа на индианец, на дадено божество, емблематично животно или алегорична фигура на свободата, демокрацията или някакъв друг абстрактен идеал. От 1909 г. обаче правителството изоставя монетата от един цент с глава на индианец и я заменя с пенито на Линкълн — същата монета, но с бюст на американския президент Ейбрахам Линкълн. От този момент нататък всички останали монети постепенно се подменят с нови, все с образи на политици. На мястото на монетата от 25 цента с „изправената Свобода“ се появява монета с Джордж Вашингтон; сребърният долар с „коронясаната Свобода“ става доларът на Айзенхауер; монетата от пет цента с фигура на бизон става петачето на Томас Джефърсън; монетата от десет цента с фигура на Хермес става десетачето на Рузвелт. Върху монетата от петдесет цента образът на „ходещата Свобода“ се заменя най-напред с портрет на Бенджамин Франклин, а впоследствие — на Джон Кенеди.

Банкнотите, върху които най-напред били изобразени сцени от американската история и алегорични образи, подобни на тези върху

монетите, също постепенно биват изместени от купюри с образите на американски президенти. Така най-едрата банкнота в историята на САЩ — златният сертификат от 100 000 долара — носи лика на президента Удроу Уилсън.

Тези промени във външния вид на американските пари съпровождат прехода от национална валута, напълно обезпечена и обменяема в злато, към национална валута, основаваща се само на политическата целесъобразност и прищевките на политиците, бюрокрацията и регулаторните учреждения. Парите загубват своята самостоятелна стойност; те се превръщат в символ на доверието на гражданите в политическата система и нейните водачи.

Двайсети век е векът на държавно регулирани парични системи по целия свят. Според модните за това време теории изглежда, сякаш добронамерени и мъдри политици в състава на правителствата — или на свързани с тях институции, скрити от общественото мнение — са в състояние да контролират по рационален и методичен начин движението на парите и обема на тяхната маса. Те сякаш могат да използват специфични методи за фина настройка на икономиката — нещо като дискретен, безпристрастно действащ предпазен клапан или термостат в икономическата система, който да се отваря и затваря при нужда, например при определяне на основния лихвен процент или на количествата валута, която могат да закупуват или продават външнотърговските банки във всеки един момент.

Увлечението по засиления политически контрол във всички сфери въвлича държавата през двайсети век в организирането на всякакъв род дейности — от премахване на бедността и расизма до лечение на рака и пърхота, от управление на транспортните системи до регулиране на човешката сексуалност и контрол върху раждаемостта. Правителства се вдигат на идеологическа война срещу съществуващи или въображаеми противници — срещу комунизма, фашизма, капитализма, нацизма, срещу различни форми на фундаментализъм; същевременно те строят ракети, с които изпратиха човек на Луната и овладяха Космоса.

Към края на века става ясно, че някои национални правителства са поели прекалено големи и разнообразни отговорности, с които не са в състояние адекватно да се справят. С най-амбициозна роля се нагърбват правителствата на комунистическите държави; затова те

просто се сричат, неспособни да изпълняват и ежедневните функции на държавната власт. В по-богатите западни демокрации, макар да не се стига до колапс на властта, правителствата също се препъват под тежестта на поетите отговорности. Гражданите на тези страни постепенно си дават сметка, че ако държавата не е в състояние да доставя пощата и да изхвърля сметта навреме, тя едва ли се справя по-успешно с регулирането на валутата и управлението на националната икономика. Едно правителство, което не може да ограничи трафика на наркотици, трудно ще регулира движението на паричната маса. Една държава, която не е в състояние да охранява улиците на големите градове и дори дворовете на училищата от престъпници и наркопласъори, едва ли с по-голям успех ще опази финансовата си система от кризи и корупция.

ТРЕТА ФАЗА ЕЛЕКТРОННИТЕ ПАРИ

*Ние изобретихме парите, ние ги
използваме,
и все пак... не сме в състояние
да разберем
как точно функционират, нито
да контролираме
техните действия.
Парите сякаш живеят свой
собствен живот.*

Лайънел
Трилинг

НЕКОНТРОЛИРУЕМИТЕ ПАРИ И НЕВИДИМИЯТ ДАНЪК

*Ако печеленето на пари е бавен процес,
загубата им се постига лесно.*

Сайкаку Ихара

Двамата мъже крачат трмаво по улицата, като носят помежду си тежък кашон с пари. Те с мъка прекарват кашона през вратата на туристическата агенция; той не е кой знае колко голям, но е пълен догоре с банкноти и тежи ужасно. След като влизат, те го поставят на бюрото пред чиновничката, която повиква един помощник и поръчва кафе и сладкиши за гостите. После, под погледите на двамата клиенти и на чиновничката, друг помощник започва да изпразва кашона на бюрото. Парите са подредени извънредно старателно; с не по-малко старание служителят ги изважда и разстила върху плота. Повечето са в банкноти по 1000 песос, надиплени на пачки по 100 хиляди, всяка с дебелина и размер колкото цигарена кутия. Пачките са навързани на по-големи вързопи — колкото неголяма тухла, но малко по-тежки, пристегнати с ластик. В кашона има осем-десет такива вързопи, всеки от които съдържа по един милион песос, плюс още известен брой отделни пачки. Преброяването на такова количество пари сигурно ще отнеме цял ден. Вместо това чиновничката просто преглежда вързопите и пачките в тях, за да се убеди, че всеки вързоп съдържа нужния брой пачки. Дори и да не достигат няколкостотин хиляди песос, никой няма да забележи.

Въпреки значително опростения начин на броене на касиерката е нужен половин час, за да се убеди, че кашонът действително съдържа около 85 милиона песос — цената на един самолетен билет. След като парите са преброени, помощникът качва кашона на багажника на скутера си и веднага поема към офиса на „Лойд Аеро Боливиано“ —

боливийската авиокомпания, за да плати билета, преди да е станало обяд и цените да са се вдигнали още.

За да пестят време при броене на парите, някои касиери са се изхитрили да мерят вързопите банкноти с линейка. От опит знаят, че купчина с определена височина съдържа определен брой банкноти; стига те да са с един и същ цвят — т.е. с една и съща номинална стойност, лесно може да се определи с достатъчна точност колко пари има в купчината. Продавачките по пазарищата в Андите — необразовани, често неграмотни, но находчиви жени — използват друг метод: те просто претеглят купчините банкноти на кантара и продават стоката си срещу пари на килограм.

В разгара на боливийската инфлация през 1985 г. Кафеената борса в Ню Йорк предприема остроумна рекламна кампания — всичките две хиляди оторизирани брокери на борсата из цялата територия на Съединените щати получават подарък по една щипка за пари, в която е защипана боливийска банкнота от един милион песос. В придружителното писмо се обяснява, че преди по-малко от три години тази банкнота се е равнявала на около 5000 долара, но поради инфлацията нейната стойност в момента е 55 цента — т.е. за изминалия период банкнотата се е обезценила близо десет хиляди пъти. Рекламодателите се надяват с този трик да стимулират по-голям брой американци да инвестират парите си в стоки. Като допълнителна подигравка към нещастната боливийска икономика борсата организира състезание, като първа награда е едноседмична, изцяло предплатена ваканция в Ла Пас, Боливия.

На един пазар, където банкнота от милион песос се равнява едва на няколко цента, а чашка кафе струва 12 милиона, банкноти с номинал няколкостотин или няколко хиляди песос струват нищожни части от един цент, т.е. практически нямат стойност. Веднъж изгубили значението си на платежно средство, такива банкноти не могат да се използват за нищо друго. Върху тях не може да се пише, защото са прекалено зацапани с мастило; не ги бива за опаковъчна хартия, понеже са твърде малки; от банкноти не могат да се свиват цигари; не стават и за лична хигиена, тъй като хартията е прекалено корава. Хората просто изхвърлят такива банкноти от джобовете си и вятърът ги отвява като есенни листа по тротоара, трупа ги на кални купчини в канавките, откъдето изтичат в близката река или замърсяват градските

паркове и крайградските ливади. Дори една празна кутийка от бира или пластмасова бутилка от плодов сок може да служи за нещо полезно и човек е по-склонен да я запази след употреба, докато една девалвирана банкнота без стойност си е чист боклук.

КОКАИНОВИТЕ ПАРИ

В периоди на хиперинфлация, както в Боливия през 1984 и 1985 г., икономиката преминава изключително към разплащане в брой. Никой не приема заплащане с чек или кредитна карта, тъй като при тези методи превеждането на парите отнема прекалено много време. По същите причини никой не си държи парите в банката. Самите банки не предлагат заеми, тъй като е невъзможно да се изчисли размерът на лихвата. Кредитите в местна валута престават да съществуват. Дори за комунални услуги като телефон и електроснабдяване, които се заплащат веднъж месечно, от абонатите се изисква да заплатят поне част от сумата предварително; ако пък съответните компании са държавна собственост, абонатите изчакват колкото е възможно, докато сметката, която в началото се е равнявала на петдесетина долара, спадне до няколко цента.

Навсякъде, където се разразява, хиперинфлацията протича по един и същ начин. Банките преустановяват отпускането на ипотечни заеми. Купувачите на нови имоти — частни лица и дори фирми — заплащат имота на части, според напредването на строежа. Пощенските семейства влагат всички свободни суми пари още щом се появят отнякъде, в закупуване на строителни материали — тухли и торби цимент, макар строежът на къщата да се точи с години или дори с десетилетия. Поради тази практика на инвестиране в материали селата и големите градове се превръщат в постоянни строителни площадки, пълни с недовършени сгради — без покрив, без прозорци, без мазилка и т.н., от което населените места придобиват крайно неприветлив и дори зловещ вид.

В периоди на хиперинфлация понятие като фиксиран доход не значи нищо. Пенсионерите или лицата, получаващи социални помощи, с ужас виждат как еквивалентната стойност на месечните суми се свива до няколко долара. Макар правителствените учреждения, извършващи тези плащания, периодично да актуализират техния размер, обикновено те изостават с цели седмици от темпа на

инфлацията — като се има предвид, че в условия на хиперинфлация националната валута може да се обезцени с 99% за една седмица.

В разгара на боливийската инфлация работодателите плащат на своите работници и служители в купища банкноти, навързани на вече познатите ни пачки и вързопи. Така например един университетски професор получава заплатата си във вид на стълб банкноти с височина около петдесет сантиметра, докато заплатата на неговата секретарка е наполовина висока.

Още щом служителят получи парите, той се втурва да купува стоки от ежедневна необходимост: храна и облекло или пък домакински електроуреди — предмети, които съхраняват стойността си по-продължително време и биха могли да се препродадат в случай на нужда. Дори семейства, които нямат в дома си електричество, купуват престижни стоки като стереоуредби, които могат да се продадат дълго след като парите, похарчени първоначално за тях, вече не струват нищо. Дори използвани уреди — стереоуредби, видеорекордери или телевизори — се продават на цена, многократно по-висока от тази, на която са купени.

Селяните, които идват да продават продукцията си на градските пазари в Боливия през 80-те, нямат интерес да отнасят получените пари със себе си в родните си села, тъй като те ще се обезценят напълно до следващия пазарен ден. Следователно те се принуждават да похарчат всичко в града още същия ден. Така, докато градската икономика функционира само при разплащане в брой, до селата изобщо не достигат пари в никаква форма. Жителите на селските райони се връщат към добре познатата натурална размяна на стоки, за да съществуват.

Най-търсената от всички стоки са доларовите банкноти от всякаква деноминация, които съхраняват стойността си много по-дълго от непрестанно обезценяващата се боливийска валута. Изобилието на такива банкноти, особено на стодоларови, се дължи на основната боливийска экспортна стока — паста от листа на кока, която се използва като полуфабрикат при производството на кокаин.

В Боливия по онова време има в обръщение много повече стодоларови, отколкото пет или десетдоларови банкноти. В резултат от тази диспропорция извънредно трудно се намират равностойно количество дребни банкноти, за да бъде развалена една едра. Стига се

до абсурдното положение пачка от сто банкноти по един долар да се цени значително повече, отколкото една отделна стодоларова банкнота; в магазините има купувачи, готови на драго сърце да разменят сто долара на цяло срещу деветдесет и седем на дребно.

През онези години Съединените щати се борят със собствената си инфлация; доларът се обезценява с около 3,6% годишно. В същото време за боливийците щатският долар е универсалният стойностен еквивалент, спрямо който се оценява всичко останало. Боливийското песо променя курса си спрямо долара два пъти дневно — сутрин и следобед. Годишната инфлация в Боливия достига 24 000%, а за целия период на хиперинфлацията стойността на националната валута спада с 40 000%. Тези цифри не означават много за ежедневния бит на хората. Много по-важно за обикновените боливийци е обстоятелството, че парите в джоба им се обезценяват с 1 до 2% на час. При тези условия в обществото се развива една особена инфлационна култура, при която хората прибягват до всевъзможни хитрости, за да оцелеят.

Поради нарасналата употреба на пластмаси в световен мащаб Боливия не може повече да разчита на традиционния износ на калай; същевременно правителството е затънало във външни дългове, които не знае как ще изплати. В изкривения свят на боливийската икономика към средата на 80-те години основен експортен продукт за страната става кокаинът, а основен предмет на внос — парите в брой. Понеже Боливия не разполага с държавна печатница за пари, тя внася всичките си купюри — възлизащи на хиляди тонове — от Германия, Бразилия и Аржентина. Цели палети, натоварени с нови банкноти, пристигат със самолет в столицата Ла Пас, административния и финансов център на страната; за сухопътен транспорт няма време. Същевременно също със самолет от Съединените щати нелегално се внасят и милиони долари, за да финансират „неформалната“ икономика. Наркобанкерите кацат със самолетите си на малки частни летища в района Бени, откъдето американските банкноти бързо се разпространяват в цялата страна. С унищожаването на националната валута от онези, които са натоварени от държавата да я управляват и умножават, се отваря вакуум, който наркодоларите веднага запълват. Трафикантите на наркотици доставят за страната жизненоважните долари, докато боливийското правителство може да осигури само лишени от всякаква

стойност песос; при това, понеже доларовите постъпления са изцяло в ръцете на кокаиновата мафия, тя на практика контролира националната икономика.

Изобилието от долари в обръщение на практика довежда до създаване на алтернативна национална валута и постепенна доларизация на икономиката. Доколкото песото изпълнява единствено функцията на вътрешно платежно средство, а доларът представлява международно конвертируема валута, той си остава предпочитан от всички слоеве на населението — обстоятелство, което допълнително отслабва песото.

В периоди на неконтролируема инфлация спекулативната валутна търговия се превръща в основен поминък практически за цялото икономически активно население. Навсякъде по улиците на Боливия се обменят пари; хората непрестанно разменят долари срещу песос и обратното. Понеже магазините приемат само националната валута, на тротоара почти пред всеки магазин клечи сарафин, който обменя на място доларите на купувачите в песос; а понеже собственикът на магазина също не желае да натрупва излишни количества песос, които на следващия ден няма да струват нищо, след всяка продажба той излиза навън и ги превръща обратно в долари. Често едни и същи банкноти преминават през ръцете на продавача и на сарафина по няколко пъти на ден; разбира се, всеки път сарафинът си удържа по малка комисиона за услугата. Заради комисионите и високия оборот сарафският занаят е много по-доходен от всякаква друга търговия.

Всяко търговско предприятие — от националната авиокомпания до жената, която продава белени лешници на ъгъла — е длъжно да знае курса на песото спрямо долара по всяко време на денонощието; търговската дейност представлява една непрекъсната въртележка на песос, долари и стоки. Като при играта на „музикални столове“, когато всеки играч трябва да следи за края на мелодията, за да не остане без стол, в боливийската икономика всеки участник трябва непрестанно да следи за внезапни изменения в курсовете, за да не се окаже затрупан с един вид валута в момент, когато е по-изгодно да има от другия.

Хиперинфлацията обикновено не продължава дълго, понеже тя напълно разрушава капиталовите пазари и прави парите, дори в брой, все по-неудобни за ползване. За да спрат обезценяването на валутата и

да се отърват от големите пачки банкноти, хората в един момент се виждат принудени да премахнат нулите. Изведнъж милион песос се превръщат в едно песо, десет милиона стават десет песос и т.н. Тези суми може да са достатъчни за пред зарзаватчията или бакалина, но при по-крупни покупки — да речем, на автомобил или хладилник — цената се договаря направо в долари, независимо дали в крайна сметка самото плащане ще е в долари или в еквивалентна сума песос. Хората изразходват все по-голяма част от времето и силите си в търсене на начини за противодействие на инфлацията и нейните последици.

С по-нататъшното отслабване на националната икономика се засилва общественият натиск над правителството за овладяване на инфлацията; накрая обикновено правителството се вижда принудено да въведе нова валута с ново име и обменен курс между едно и десет за долар. Не всички слоеве от населението обаче страдат еднакво от инфлацията; някои — например тези, които дължат пари — извличат значителна полза. В условия на хиперинфлация заеми, направени в национална валута, от хиляди долари се стапят на няколко цента.

Макар че не всички съседни на Боливия страни развиват подобна уродлива кокаинова икономика, почти всички преминават през периоди на значителна инфлация. С развитието на хиперинфлация в Перу, Бразилия и Аржентина икономиките на тези три държави също се доларизират; те привидно запазват песото като национална валута, но на практика стават изцяло зависими от щатския долар. Всички заеми, ипотeki, договори за покупко-продажба и всякакви други финансови операции — официални или не — се извършват в долари вместо в песос.

Когато през 1990 г. Алберто Фухимори встъпва в длъжност като президент на Перу, инфлацията в страната възлиза на 7000% годишно. Националната перуанска валута — солът — съставлява едва 15% от паричната маса в обръщение; останалите 85% са щатски долари. С ограничаването на инфлацията се забелязва обратната тенденция — употребата на долари намалява, а доверието в сола се увеличава.

4 200 000 000 000 МАРКИ ЗА ДОЛАР

Макар периоди на инфлация да са наблюдавани и преди в историята, например в течение на един цял век след откриването от конкистадорите на златните и сребърните залежи в Централна и Южна

Америка, явлението хиперинфлация се заражда и достига своя зенит през двайсети век. Дотогава, докато парите запазват златното си покритие или някаква, макар и частична, връзка със златния или сребърния стандарт, хиперинфлация не възниква, понеже паричната маса в обръщение зависи от броя на монетите, които могат да се отсекаат, или от запасите на благородни метали в хазната. Инфлация се появява за пръв път, когато засиленият приток на злато и сребро довежда до рязко увеличение на броя на монетите в обръщение; дори и тогава обаче крайният брой на тези монети не може да превишава количеството наличен метал, който би могъл да се използва за тяхната направа.

За разлика от една банкнота, която има само номинална, но не и абсолютна стойност, дори в най-дребната медна монета се съдържа известно количество метал, който сам по себе си струва нещо. Ако не става повече за размяна, монетата винаги може да се претопи и металът да се използва за някаква друга цел. С настъпването на ерата на книжните пари правителствата изведнъж се озовават в един свят на непознати преди икономически възможности. Докато изобщо разполагат с нужната хартия, мастила и печатарски машини, те могат да печатат колкото си поискат банкноти. Както всъщност и правят.

Всяко правителство разполага по принцип с три източника на пари за покриване на държавните разходи: от данъци, от заеми и от печатане на банкноти. Ако правителството няма кого или какво да облага с данъци, а и не се ползва с особено доверие сред потенциалните кредитори, остава третият начин — чрез печатане на все повече пари. Увеличаването на паричната маса води до обезценяване на парите в обръщение; това обезценяване на свой ред подтиква правителството да печата още повече пари, за да посрещне нарастващите си разходи. При изключителни обстоятелства — във време на война или в периоди на сериозен упадък, както в Боливия по време на кокаиновата икономика — това на пръв поглед невинно увлечение на правителството може лесно да прерасне в паричен потоп, който да хвърли страната в неконтролируема инфлационна спирала.

Първата страна през двайсети век, видяла как националната икономика се срива пред очите ѝ, е Русия; това се случва непосредствено след революцията, довела комунистите на власт. Тогава комунистическият режим съзнателно довежда собствената си

валута до пълен крах, като отпечатва и пуска в обръщение огромни количества банкноти; за кратко време всеки получава толкова, от колкото му се струва, че има нужда. Твърде скоро обаче 10 000 нови рубли имат покупателната сила на една царска рубла. Опиянени от властта, някои комунистически функционери сякаш са решили, че като предизвикат пълния срив на финансовата система, те само ще ускорят възцаряването на новото общество без пари и пазари. Идеята е, след като гражданите окончателно откажат да приемат напълно обезценените рубли, да се въведе система от купони, с които всеки индивид да получава полагащите му се храна, дрехи, дом и така нататък. Само след няколко години обаче на съветското ръководство става болезнено ясно, че новата държава се нуждае от пари, за да функционира; така през 1921 г. правителството предприема серия мерки за създаване на една нова финансова система.

След поражението си в Първата световна война Германия и разчленената на части Австро-унгарска империя са следващите две държави, чиято валута бива погълната от вихъра на хиперинфлацията. Отслабената австрийска крона първа започва да губи рязко стойността си. От довоенното си ниво от 4,9 за долар кроната се срива на 70 000 за долар до 1922 г., когато австрийското правителство най-после успява да я овладее. Инфлацията в Австрия обаче се оказва само прелюдия към сгромолясването на германската и унгарската валута.

След края на войната правителствата на държавите победителки Англия и Франция си поставят за цел да изстискат колкото е възможно повече пари във вид на репарации от Германия, която трябва да понесе цялата отговорност за разпалването на конфликта. По силата на Версайския договор, който Сенатът на САЩ отказва да ратифицира, но който е приет въодушевено от всички европейски държави, Германия се съгласява да заплати на практика всички разходи по водене на войната; сметката ѝ е представена официално чак през април 1921 г. Въпреки възраженията на Съединените щати Съюзниците изискват от Германия репарации в размер на 132 милиарда златни марки — сума, равна на 33 милиарда тогавашни долара и два пъти по-голяма от годишния национален доход на Германия. За да събере толкова пари, германското правителство трябва, след като покрие основните нужди на своя народ, да събере излишък в размер на 33 милиарда долара. По силата на допълнителни рестриктивни клаузи в договора германската

държава не може да продава продукцията си на справедливи пазарни цени, за да генерира нужните средства за репарациите. Правителството се вижда принудено да печата банкноти без златно покритие, за да посрещне вътрешните си нужди, в резултат на което през 1922 г. книжните пари започват стремително да се обезценяват. Когато се оказва, че Германия не е в състояние да изплаща задълженията си по мирния договор, френските войски окупират индустриалната област Рур, в която се намират основните мини и главните железопътни линии на страната.

Още през първите три месеца, след като Германия получава сметката за дължимите суми, цените в страната започват стремително да нарастват, като до края на 1921 г. са вече трийсет и пет пъти по-високи от довоенните. До края на следващата година някогашните цени са надхвърлени 1475-кратно, а много скоро обезценяването на националната валута започва да се изчислява в милиони, милиарди и трилиони пъти. Лихварите вече искат лихва от 35% на ден. В самия край на войната един долар се разменя приблизително за четири марки; през юни 1922 г. обменният курс достига 393 марки за долар; на 1 януари 1923 г. марката върви по 17 892 за долар, а към 15 ноември същата година, когато инфлацията достига своя връх, вече са необходими 4,2 трилиона (4 200 000 000 000) марки, за да се купи един долар. Един цент се равнява на 42 милиарда марки! Стока, която в края на войната е струвала една марка, през 1923 г. има цена 726 милиарда. Правителството на Ваймарската република издава книжни пари с такава скорост, че не остава време да се отпечатат купюрите и от двете страни. Понякога забавяния по пътя от печатницата до банката водят до пълното обезценяване на банкнотите още преди да са влезли в обръщение; в такива случаи от Министерството на финансите просто им допечатват още нули и ги пускат като банкноти с по-висока номинална стойност. Работниците получават заплати всеки ден, но ако поради закъснение не успеят да си напазаруват вечерта преди затваряне на магазините, на следващия ден с банкнотите могат само да си запалят печката. Инфлацията напълно се е изплъзнала от контрола на правителството, банките и индустрията, а що се отнася до обикновените хора — нейните основни жертви, те са напълно безпомощни и изобщо не разбират какво става. В опит да спаси икономиката от банкрут германското правителство раздава кредити на

предприятията в размер на 497 милиарда марки. Медицинските списания съобщават за появата на нов вид болест, наречена „нулев удар“ — резултат от шока и напрежението при разчитане на нулите върху банкнотите и пресмятане на сумите при пазаруване с тях. Тези нули се превръщат в символ на финансовия колапс на Германия, на срутването на капиталовите пазари и всичките останали опустошителни последици от инфлацията. Със своята чудовищно отслабена валута Германия се превръща в рай за търсачите на изгодни сделки, за всеки с долари, лири или някаква друга твърда валута в джоба. Германското правителство се вижда принудено да приеме закон, забраняващ на чужденците да купуват и изнасят от страната съкровищата на националните музеи и колекции от картини.

Инфлацията причинява неописуеми жертви сред населението на страната. Раждаемостта спада, докато смъртността нараства тревожно — особено детската смъртност, която се покачва с 21%; нараства също така и относителният брой на самоубийствата сред пълнолетното население. Хърбърт Уелс определя инфлацията в Германия като „икономически погром“, особено над средните класи, хората с професии и всички, издържащи се от фиксирани доходи. Някои поцинично настроени наблюдатели отбелязват, че не е изключено хиперинфлацията да е била предизвикана от германските власти в желанието им да провокират обществено недоволство и да предизвикат намаляване на репарациите, наложени на страната.

Инфлацията продължава до 20 ноември 1923 г., когато марката достига курс 4,2 трилиона за долар; тогава правителството премахва всички нули и създава така наречената „рентна марка“, равняваща се на един трилион стари марки. Новата валутна единица е обезпечена със стойността на земята и се разменя спрямо долара по курс 4,2:1 — приблизително същия, както в началото на войната. Министърът на финансите Рудолф Хавенщайн умира още същия ден, изтощен от напрежение; неговият приемник поема новата национална валута заедно с длъжността. През 1924 г. по предложение на международна комисия за преценка на наложените на Германия репарации Съединените щати отпускат на страната заем от 200 милиона долара, за да се върне към златния стандарт.

Икономическият срыв на Германия представлява огромно финансово и психическо бреме за работническата класа и средните

класи в страната; тъкмо това време повече от всеки друг фактор проправя пътя към политическия екстремизъм, който в крайна сметка довежда Адолф Хитлер на власт след още едно десетилетие.

С разпадането на Австро-унгарската империя в резултат от Първата световна война всяка от съществуващите или новопоявили се държави в нейната област на влияние създава своя собствена валута; във всяка от тези държави обаче се появяват проблеми, сходни с тези на Германия. Всички победени държави — Австрия, Унгария, Чехословакия, Полша, България, и Гърция — са засегнати от хиперинфлация и националните им валути рухват една след друга. Този всеобщ финансов колапс, последван от световната криза през 30-те години, на свой ред също предизвиква възникване на екстремистки движения вляво или вдясно, в резултат от които в засегнатите страни се установяват различни форми на диктаторски режими.

При наличие на регионални икономически проблеми и обстоятелства се появява хиперинфлация, която като чума опустошава засегнатата страна, преди да се прехвърли на съседните. Националните валути на Франция, Белгия, Италия и Испания губят около 80% от довоенната си покупателна сила. Инфлационният натиск върху британската лира стерлинга довежда до трикратно увеличение на цените, което Великобритания успява да овладее само чрез временно възстановяване на златния стандарт през 1919—1925 г. Това довежда до икономическа депресия, в резултат на което златният стандарт за британската валута е отменен отново, този път завинаги.

НОВАТА ХИПЕРИНФЛАЦИЯ

През 80-те години се разразява поредният пристъп на опустошителна хиперинфлация, като този път са засегнати държави в Африка и Латинска Америка, а не в Европа. Конкретните обстоятелства на кризата варират между отделните страни, но в типичния случай инфлационният цикъл се отключва след продължителни периоди на финансова неустойчивост и корупция, политическа нестабилност и прекомерна задлъжнялост към западните банки. Тази смес от социални и икономически проблеми се превръща за всяка засегната държава в смъртоносен коктейл, който ще разруши националната ѝ валута.

Докато правителствата на Боливия, Перу, Бразилия, Аржентина и Заир печатат все по-големи количества пари, тези страни една след друга поемат по добре познатия път към хиперинфлацията. Когато националните им валути спаднат до курс между един и десет милиона за долар, правителствата издават нова валута; цикълът се повтаря, докато бюрократите вече не могат да намират подходящи думи за названия на парите; тогава те заемат имена от чужди езици или просто си ги измислят. Така например след името сол — слънце на испански, Перу въвежда названието инти, което също означава слънце, но на езика на местното индианско племе кечуа. Боливия преминава от песо към боливиано и после отново се връща на песо. Бразилия въвежда паричните единици крузейро, крузадо и накрая реал. Аржентина създава паричната единица австрал, което означава приблизително нещо като „южни пари“, но след като и тя се обезценява напълно, страната отново възстановява названието песо.

До края на 80-те години латиноамериканските държави успяват да стабилизируют националните си валути, а омаломощените им граждани отново могат да си поемат дъх в относителната сигурност на годишна инфлация, изразяваща се само с две цифри. Подобно на епидемия хиперинфлацията се премества в други части на света — този път мори републиките от бившия Съветски съюз, чиито граждани през целия си дотогавашен живот, всъщност в течение на цели седемдесет години, са свикнали с една изключително стабилна — макар и не особено ценена у дома и практически безстойностна по света — национална валута. Веднага след разпадането на Съветския съюз и паралелната отмяна на системата на държавно разпределение на ресурсите и ценоопределяне рублията изпада в състояние на свободно падане. Съюзните републики, които междуременно са започнали да издават свои национални валути, но са имали неблагоприятното да ги фиксират към рублията, виждат как тези валути се обезценяват дори по-бързо от самата рубла. Най-тежко пострада Украйна — страна, която няма практически никакъв исторически опит като независима държава със своя национална валута. През първата половина на 90-те украинските политици и бюрократи още не са успели да измислят дори име на валутата си. Така наречените купони, пуснати в обръщение, приличат на зле напечатани банкноти за някоя детска игра от рода на „Монопол“.

Не е нужно инфлацията да прерасне в хиперинфлация, за да представлява сериозна заплаха за икономиката и да води до тежки последици. Тя може да протича като някоя лека форма на пневмония, която заболелият прекарва на крак, тъй като си дава вид, че нищо му няма, а всъщност болестта изсмуква жизнените му сокове и отслабва организма, докато някой друг вирус не го повали окончателно.

При ниска, но постоянна инфлация от 5% годишно националната валута губи половината от стойността си и цените се удвояват за период от четиринайсет години. Така например една къща, която през 1985 г. е струвала 100 хиляди долара, през 1999 г. струва вече 200 хиляди. При 10% годишна инфлация цената на въпросната къща ще се удвои само след седем години. Така, ако през 1985 г. тя е струвала 100 хиляди долара, до 1999 г. нейната цена ще нарасне четирикратно, на 400 хиляди долара.

В Съединените щати инфлацията почти никога — освен в периоди на война — не е надхвърляла 10% годишно, при това подобно ниво на инфлация не се задържа цяло десетилетие. Макар националната валута на САЩ да е доказано по-стабилна от валутите на много други страни, изпитали периоди на хиперинфлация, през целия двайсети век доларът непрекъснато, макар и бавно, губи своята относителна стойност спрямо златото, някои други валути, както и спрямо неща като къщи, автомобили или различни видове потребителски кошници.

Когато Конгресът на САЩ създава златния долар с приемане на Закона за металните пари в обръщение от 1792 г., стойността на монетата е определена на \$ 19,75 за унция злато. През първите 180 години от съществуването си щатският долар се обезценява почти наполовина — до \$ 35 за унция през 1971 г., когато Ричард Никсън затваря така наречения „златен прозорец“. Оттогава до средата на 90-те години доларът спада на \$ 400 за унция злато. С други думи, ако за близо два века американската валута е загубила по-малко от половината от първоначалната си стойност, за следващия четвърт век тя се обезценява над десет пъти!

В Съединените щати никога не е имало хиперинфлация както в Германия или Боливия, но и там се е наложила определен вид

инфлационна култура. Така например в периода на ускорена инфлация през 70-те години недвижимата собственост е предпочитано убежище за много американци от средната класа, които желаят да се отърват от бързо обезценяващите се пари. Това бягство от парите стига дотам, че хората са готови да вземат големи заеми при висока лихва, за да превърнат всичките си налични средства в жилище, а после да гледат как това жилище увеличава стойността си на фона на бързото обезценяване на долара.

Инфлацията до такава степен се е превърнала в постоянен елемент от икономическия пейзаж на двайсети век, че за повечето хора тя е нещо като природно образувание, а не творение на правителствата. Днес е трудно да се повярва, че през по-голямата част на деветнайсети век и началото на двайсети цените на повечето стоки всъщност са спадали непрекъснато. Извън периодите на война и някои други, нетипични за деветнайсети век кризи потребителските стоки са се произвеждали все по-евтино с помощта на машини, а с подобряването на транспортната инфраструктура цените са спадали още повече, тъй като валутите са останали фиксирани към златния или сребърния стандарт. В течение на четвърт век след Гражданската война в САЩ цените на промишлените стоки са спаднали средно с 60%, а в някои области като текстилната индустрия — с още по-голям процент. Повечето стоки в света през 1900 г. са били по-евтини, отколкото през 1800. През 1897 г. с един долар е можело да се купи 43% повече ориз, 35% повече фасул, 49% повече чай, 51% повече печено кафе на зърна, 114% повече захар, 62% повече овнешко, 25% повече свинско, 60% повече свинска мас и масло и 42% повече мляко, отколкото преди 25 години, през 1872 г.

Докато непрекъснато спадащите цени са определящото икономическо явление през ерата на индустриализацията, при което все повече стоки са ставали достъпни за все повече хора, през двайсети век основният икономически проблем е непрестанното обезценяване на валутите. Съотнесени една с друга, някои национални валути, като например германската марка или японската йена, успяват през втората половина на двайсети век да задържат или дори да увеличат стойността си, докато други — руската рубла, италианската лира и мексиканското песо — се провалят катастрофално. Въпреки тези различия общата тенденция и при най-силните валути е тяхното

обезценяване. Дори марката и йената — двете най-силни световни валути — в края на периода са загубили голяма част от стойността си спрямо неговото начало. Едно след друго правителствата се изреждат да манипулират системата, допускайки постепенен, но необратим спад в стойността на националните си валути. Това действие, което по същество представлява скрито облагане с данъци, донася временна изгода на управляващите, но на цената на огромни щети за гражданите, на тяхната непрестанно повишаваща се зависимост от парите за икономическото им оцеляване.

В началото на двайсети век обменните курсове между основните валути на Европа и Америка са толкова стабилни, че кредитната банка „Америкън Експрес“ отпечатва върху пътническите си чекове номинал в долари и еквивалентна стойност в дванайсет европейски валути. По същото време пътуващите не можели да си представят, че при запланувано посещение в дадена страна те няма да знаят предварително обменния курс на своята валута спрямо местната. През 1919 г. обаче, когато световните валути още не са се съвзели от военновременната финансова нестабилност, „Америкън Експрес“ се отказва да печата валутните курсове върху пътническите чекове, като вместо това започва да обозначава текущите обменни курсове на специални табла в клоновете си.

В демократичните общества политиците избягват открито да повишават данъците, понеже се страхуват от гнева на избирателите. Те се възползват от инфлацията и произтичащата от нея девалвация на националната валута, които по същество представляват скрит данък. Правителството пуска в обръщение повече пари, които политици и бюрократи да изразходват за покровителствани от тях проекти. Тези допълнителни парични маси обаче полека-лека подкопават националната валута и намаляват жизнеността на икономиката. Според Уилям Грайдър, специалист по история на Федералния резерв на САЩ:

„Многократното възникване на инфлационни спирали показва само едно: че главният източник на тези неблагоприятия не е икономически, а политически — той е

в решенията на правителството и по-конкретно в онези решения, които правителството отказва да приеме.“

На пръв поглед може би изглежда, сякаш инфлационният данък важи еднакво за всички, доколкото всеки човек използва пари; по тази логика дори може да се предположи, че този данък се отразява най-много на тези, които имат най-много пари. Истината е много различна. Инфлационният процент е чисто и просто един цифров индекс, но той представлява усреднена стойност, обхващаща много различни съдби и житейски обстоятелства. При изчисляване на този индекс се взимат данни от милиардери и просяци и именно тук се крие голямата му несправедливост.

Ако един милиардер изгуби 10% от своето състояние, загубата му възлиза на 100 милиона долара, докато за средния гражданин, който печели 50 000 долара годишно, тази загуба е само 5000 долара. От друга страна обаче, милиардерът няма да усети загубата толкова болезнено, и то не само защото е толкова богат, а защото човек като него не държи парите си в чекмеджето на бюфета, нито дори в чековата си сметка. Милиардерът най-вероятно е вложил цялото си състояние в активи, които ще му донесат още по-големи печалби в условия на инфлация. За служителите на заплата и пенсионерите нещата далеч не стоят така; загубата на 5000 долара представлява за тях сериозен удар върху покупателната им способност и стандарт на живот; тази загуба не може да се компенсира от увеличения инвестиционен дивидент.

Инфлационният данък представлява социално най-несправедливата форма на данъчно облагане, тъй като той засяга най-много бедните слоеве от населението. Инфлацията може справедливо да бъде наречена данък върху бедността. Бедните използват относително повече пари в брой; освен това те най-често живеят от някакъв вид фиксиран доход, например пенсия или социална помощ, а както е известно, тези доходи се актуализират бавно от държавата и никога не догонват ръста на инфлацията. Данъкът върху продажбите — така нареченият ДДС — е друга форма на социално несправедливо данъчно облагане, но поне с него се облагат само парите, които се харчат в действителност. За разлика от него инфлацията засяга

абсолютно всички пари, с които представителите на средните класи, и най-вече бедните слоеве от населението, разполагат понастоящем или очакват да получат в бъдеще.

Инфлацията засяга също така и големи сегменти от така наречената сива, или неформална, икономика, както и черния пазар. Наистина държавата няма никакъв ефективен механизъм да обложи с данъци един наркопласьор; единственият начин да сложи ръка на парите му е чрез инфлацията, чрез обезценяване на парите, доколкото целият му бизнес се основава на разплащане в брой. За разлика от легитимната търговска дейност, където голяма част от постъпленията могат да се реинвестират в различна форма, наркопласьорът трудно може да вложи парите си дори в лихвоносещи банкови сметки. Стените на финансовите институции, предназначени да бранят интересите на средната класа, изключват дребния мошеник от кръга на своите клиенти и го оставят на милостта на инфлационните стихии.

Наред с наркотрафика, разширяването на черния пазар и общия упадък на световните валути инфлацията е една от икономическите емблеми на двайсети век. В светлината на казаното по-горе изглежда едва ли не като ирония на съдбата, че увеличаването на инфлацията върви ръка за ръка с разширяването на световния пазар на наркотици.

През втората половина на двайсети век инфлацията предизвиква масово бягство от ликвидните активи — особено от парите в брой. Доколкото тази форма на парите става все по-малко важна за легитимния бизнес, тя запазва ролята си в трафика и търговията с наркотици, както и в други подобни нелегални дейности. В последните десетилетия на двайсети век щатският долар се превръща в предпочитано платежно средство за международните наркотрафиканти от търговците на опиум в Бирма до дилърите на кокаин в Колумбия. Поради незаконността на техните стоки и невъзможността за използване на чекове, кредитни карти и други банкови операции в разплащането пазарът на дрога се основава изцяло на разплащане в брой, главно в щатски долари. Така пазарът на наркотици спомага за източването на милиарди долари в брой от легитимната икономика.

ГЕТОТО НА КНИЖНИТЕ ПАРИ

Бедността в най-голямото зло и най-ужасното престъпление.

Джордж Бърнард
Шоу

Юнивърсити Авеню е дълго единайсет километра и свързва в посока изток-запад Университета на Минесота в Минеаполис със сградата на щатския Капитолий в съседния град Сейнт Пол. През десетилетията непосредствено след Втората световна война авенюто преминава през зона на богати предградия; самото то е оживена търговска артерия с две безкрайни редици от банки, представителни салони на автомобилни компании, ресторанти и универсални магазини. През 70-те години само на няколко преки встрани е изградено скоростно шосе, което предлага по-удобна връзка на ежедневно пътуващите между двата града; оттогава цялата застроена ивица около Юнивърсити Авеню потъва в упадък и разруха. Населението на района — главно чернокожи американци от средната класа — се пръсва във всички посоки. Тези, които могат да си го позволят, се преместват в други заможни предградия, а останалите биват настанени в общински жилищни блокове, построени наместо къщите, които трябвало да бъдат съборени заради прокарването на автострадата.

Под влияние на промените в социалния състав на населението и на новата икономическа ситуация Юнивърсити Авеню процъфтява и днес като търговско средище, но от много различен тип. На мястото на някогашните квартални ресторантчета ивицата е обхваната от вериги за бързо хранене от типа „драйв-ин“, където клиентите дори не слизат от колите си, за да се нахранят. По-големите ресторанти са превърнати в бирарии, в които се играе бiliarд или дартс, а висящите от тавана телевизионни екрани предават само спорт. Представителните

автомобилни салони са изместени от гаражи за употребявани коли, автосервизи и работилници за изчукване на каросерии. Банките са последвали някогашните си клиенти към новите предградия, а в сградите им сега се помещават зложни къщи и бюра за осребряване на чекове срещу комисиона. Изникнали са и заведения от непознати допреди видове, предлагащи татуировки на място, стари комикси, гледане на карти и на ръка и най-разнообразни азиатски специалитети. Кино „Фауст“ заменя филмите за цялото семейство с чиста порнография, докато през 1995 г. сградата бива съборена от общината. В някои заведения по масите и подиума млади нимфи кършат снага в екзотични танци. Едновременните бакалии, магазини за алкохол и кинкалории продължават да привличат клиенти, но наред с тях са се появили и други, където се предлагат дрехи на килограм, употребявани домакински уреди и всякакви боклуци.

Извънредно популярни сред новото население на района са евтините минимаркети, денонощни магазини и заведения за бърза закуска. По-престижните търговски вериги отдавна са избягали от квартала, но тяхното присъствие още се усеща в безумните комбинации от бракувани декоративни плоскости, които разкрасяват фасадите на редиците магазинчета с наплескани на ръка табели на много езици. Надписите рекламират курсове по карате и таекуондо, пластмасови надгробни камъни и погребални венци, авточасти, телевизори втора ръка, надомни гледачки за деца и възрастни, дори внасяне на парични гаранции при арест. В ивицата край Юнивърсити Авеню сякаш вече не живеят хора, изповядващи познатите световни религии; вместо това като изпод земята са изникнали всевъзможни секти и дори импровизирани култове, създадени около отделни похаризматични личности сред населението на квартала.

В опразнените сгради на някои от универсалните магазини са се заселили школи по изкуствата, но участниците в тях живеят далеч извън периметъра на ивицата и с нищо не допринасят за местната икономика. Неведнъж щатските и общинските власти са се опитвали да повдигнат нивото на квартала чрез финансиране на изграждането на различни държавни учреждения — полицейски участък, библиотека, служба за регистрация на моторни превозни средства, но построяването им само допринася за всеобщия упадък. Всяка новопоявила се сграда без прозорци добавя към бетонната грозота на

квартала поредната отблъскваща фасада, върху която дори графитите със спрей изглеждат като естетическо подобрене. Заради строежа на нови сгради се събарят цели карета от някогашните къщи и магазини, от което ивицата все по-малко прилича на човешко обиталище и все повече на някакъв неуспял социален експеримент.

КУЛТУРА НА БЕДНОСТТА

В началото на двайсети век френският писател Анатол Франс отбелязва:

„Само бедняците плащат всичко в брой, и то не поради честност, а защото навсякъде им се отказва кредит.“

През 50-те години са проведени антропологически изследвания на множество общности от бедни хора по целия свят; установено е, че всички те разчитат основно на парични трансакции в малки суми, почти изцяло в брой. Оттогава разплащането в брой се смята за практически универсална отличителна черта на бедните. В своето изследване върху безимотните индианци от вътрешността на страната, които в последно време се заселват в Мексико Сити, Оскар Луис констатира, че те почти винаги купуват миниатюрни количества от онова, което им е нужно, и никога не се запасяват с продукти. Нещо повече: вместо да пазаруват в супермаркета, тези хора предпочитат закуските за еднократна консумация — сандвич в царевична питка, сладолед, един ананас, чинийка фасул с ориз — на местния уличен търговец. Дори цигарите си купуват поединично от същия търговец, когато им се допуши, макар така да заплащат двойно повече, отколкото ако си купят пакет цигари от супермаркета.

По същия начин жителите на най-бедните квартали в съвременните американски градове се хранят главно с хамбургери, порции пържено пиле и други единични блюда, които си купуват от заведенията за бързо хранене, като винаги заплащат в брой. Дори в супермаркета или бакалията тези хора предпочитат еднократните, предварително опаковани порции готова храна, които са много по-

скъпи, отколкото равностойните количества продукти, купени в суров вид или на едро.

В гетото на книжните пари хората използват главно улични телефони; те взимат мебели, телевизори и коли под наем или направо поръчват таксите. Ако някой от тях иска да прегледа обявите за работа във вестника, той ще си го купи от павилиона или от бакалина срещу пари в брой, вместо да се абонира с кредитна карта, което е много по-евтино. Същите хора вземат видеокасетофон и филми под наем, като за всяка касета заплащат в брой, вместо да се абонират за кабелна телевизия с кредитна карта.

В бедните квартали хората много по-често си купуват алкохол в малки бутилки — по половин или дори по четвърт литър, докато в заможните квартали жителите се запасяват с твърд алкохол на галони или на цели каси, както излиза най-изгодно, като при това заплащат с кредитна карта. Тези различия се проявяват дори при покупката на наркотици. Жителите на гетата купуват почти винаги еднократни дози — едно прахче кокаин, една цигара марихуана, една спринцовка хероин и т.н., като по този начин им излиза относително най-скъпо, докато по-заможната публика купува и дрога на едро, при което цената на доза излиза много по-изгодна.

Разбира се, всички видове стоки и услуги, които се купуват на малки количества или на парче, излизат най-скъпо. Може да се каже следователно, че бедните плащат повече от богатите за равни количества от всичко, което потребяват. Дори когато играят хазарт, те винаги залагат в брой при всяко раздаване на картите, плащат в брой при всяка покупка на лотариен билет или фиш за конните надбягвания, докато богатите намират начини да си уредят кредит или заплащане с чек при съответния букмейкър или в казиното, където играят. Използването на книжни пари не е просто признак за ниско социално равнище; парите в брой като разплащателно средство излизат много по-скъпо, отколкото виртуалните пари, използвани от средните и по-заможните класи.

Към края на двайсети век парите в брой във всичките си физически форми — монети и банкноти — губят своята важност в световен мащаб. Дори във времето, когато книжните пари все още били привързани към златния стандарт, те вече започвали да стават все по-малко важни за финансовия елит, а оттам — постепенно и за

широката публика. В същото време важноста на книжните пари за бедните слоеве от населението се увеличава все повече. В съвременното класово общество бедните заплащат почти всичко в брой, докато средната класа използва кредитни карти и чекове.

При тази сегрегация между бедните, с тяхната зависимост от книжните пари, и останалите слоеве на обществото, където се използва една смесена система на виртуални, книжни и пластмасови пари, възниква необходимост от посредничество между двете социални категории. Голяма част от бедните нямат банкови сметки и кредитни карти, а получават чекове от своите работодатели или от бюрата за социални помощи, пенсионна или социална осигуровка или от други източници, без да имат възможност да ги осребрят. Някои бакали решават проблема, като приемат вместо заплащане за стоката си чекове, издадени от официални институции. С увеличаване на количествата подобни чекове във владение на жителите на бедните квартали се появяват и специализирани бюра за осребряване на чекове, където всеки, който притежава документ за самоличност, може да размени чека си срещу пари в брой — разбира се, срещу тлъста комисиона за услугата.

По протежение на Юнивърсити Авеню има множество такива бюра за осребряване на чекове; най-голямото се намира на ъгъла с Лексингтън Авеню — друга главна артерия в района. Макар с големите си витрини, обърнати към двете авенюта, заведението да не се отличава от повечето магазини в ивицата, отвътре то повече прилича на крепост. Служителите, работещи с пари, са скрити зад бронирани стъкла, непробиваеми за куршуми, и разговарят с клиентите чрез специални уредби. Парите и чековете се подават под стъклото в плъзгащи се метални чекмеджета с извито дъно, като нито за момент няма физически контакт между страните.

Същото учреждение, което превръща чековете на клиентите си в пари, може да превърне и парите им в чек, когато е необходимо да се погаси месечна вноска за лек автомобил или застрахователна полица, да се изпрати издръжка на роднина в друг град или да се изплати дълг към банката. Бюрата за осребряване на чекове издават банкови нареждания, осъществяват парични преводи, а някои предлагат и неголеми заеми или аванси срещу още неполучени чекове. Те също така правят паспортни снимки и издават документи за самоличност на

клиентите си; някои продават карти за автобусите и метрото. В тези бюра се извършват нотариални заверки на различни видове документи, правят се фотокопия; оттам клиентът може да изпрати или получи факс, както и да изпрати документи в друг град с препоръчана поща или експресен куриер. Разбира се, тук всички тези услуги струват много по-скъпо, отколкото съответно в пощата, банката или специализираните копирни бюра.

Поради непрестанно изменящия се демографски състав на бедните класи в Америка бюрата за осребряване на чекове рекламират услугите си на най-различни езици — испански, китайски, виетнамски, креолски, а в някои квартали се предлагат парични преводи за чужбина в най-различна валута. Често такива бюра работят денонощно без почивен ден през цялата година. Срещу още по-висока комисиона те могат да осребрят и чек в чужда валута, да изкупят златни и сребърни монети или малки кюлчета благородни метали, които новите имигранти са взели със себе си при бягството си от родината.

Много от тези заведения се стараят, поне външно, да наподобяват истински банки. Някои от тях имат названия като „Моята банка“, „Не банка“, „Банковото гише“ или дори „Банката на Джон“. Често имената са измислени нарочно, за да наподобяват електронните гишета на действителни американски банки: „Мъни Експрес“, „Мъни Ексчейндж“, „Чек-Екс-Чейндж“. В много случаи чекове се осребряват и в заложните къщи — тези банки на бедняците, чиято основна услуга е превръщането на стоки в пари. Някои заложни къщи се специализират в скъпи предмети — огнестрелни оръжия, бижута, дори леки автомобили; докато други изкупуват всякакъв вид стока — от касетофони за коли до строителни инструменти, от компютри до необработени диаманти. По този начин заложните къщи и бюрата за осребряване на чекове изпълняват една важна социална функция — те служат като посредник между гетото на книжните пари и останалото общество.

НЕФОРМАЛНАТА ИКОНОМИКА

Хората, обитаващи гетото на книжните пари, са много по-склонни от средния американец да извършват различни услуги „на черно“ — срещу недеklarирано заплащане в брой. Често те вършат

това в допълнение към друга, редовна работа извън квартала, в който живеят — било като наемни служители в легитимно предприятие или домашна прислуга у богато семейство. Най-често те се наемат на час, за изпълнение на определена задача. Мъжете висят на групички по тротоара пред бюрата за предлагане на работа или около държавната агенция за преквалификация с надеждата, че някой работодател ще отбие колата си до бордюра, ще направи знак на един или двама да се качат и ще ги откара да разтоварят някой камион, да изчистят паркинг, да изринат сняг, да изкопаят басейн или да свършат нещо друго, за което в края на деня да получат една надница — разбира се, в брой.

Други се специализират в определен вид услуги, с които стават известни сред съседите в квартала. Един разбира от ремонт на коли, друг от подстригване; един поправя перални машини, друг свързва нелегално допълнителни „абонати“ към кабелната телевизия или знае как да декодира платените канали. Един доставя дърва за огрев и дървени въглища за скари; друг прави сандвичи и пирожки и ги продава по празниците. Един е готов да ви обслужи с колата си вместо такси срещу скромно заплащане; друг ще дойде да наглежда децата ви цял ден или ако се наложи, цял месец. В сравнение с богатите предградия в бедните квартали много повече хора продават стоки от врата на врата или с колички по улицата срещу заплащане в брой; там се устройват много повече дворни разпродажби, битпазари, панаирджийски сергии или натурална размяна на употребявани или направо крадени вещи.

Подобни системи на продажба или размяна на стоки и услуги съществуват като един вид неформална или паралелна икономика до голяма степен извън надзора на държавните институции и контрола на закона, както и извън нормалните финансови структури и правила. Тези системи успяват да поддържат своята гъвкавост и независимост главно като функционират изцяло на базата на заплащане в брой, в книжни пари. По същество те представляват не толкова черен пазар, колкото сив, като действат не толкова против, колкото извън или по-точно встрани от закона.

Парите в брой до такава степен играят решаваща роля в живота на бедните, че през последните десетилетия американското правителство се видя принудено да въведе един нов вид платежно средство — така наречените талони за храна, които могат да се

разменят в определени супермаркети само срещу хранителни и други стоки от ежедневна необходимост и които представляват нещо като парите на бедните. В гетото на книжните пари тези талони са всъщност много примамливи за търговците, които се надпреварват да привличат клиенти, заплащащи с тях. Понякога отделни търговци са готови, в нарушение на закона, да приемат талони за храна и срещу нехранителни стоки; разбира се, в такива случаи купувачът заплаща на търговеца доста солена комисиона заради поетия риск и заради привилегията да купи с второразредните си „пари“, да кажем, бутилка уиски или сешоар за жена си. На улицата талоните за храна се разменят срещу истински пари — разбира се, по курс, доста по-нисък от номиналната им стойност.

СТОЙНОСТТА НА ПАРИТЕ

В живота на бедните хора парите в брой запазват ролята си на желан подарък при особени случаи. Подаръци в пари се правят за рождени дни и други празници; в случаи на нужда бедните събират пари помежду си, за да помогнат на изпаднал в беда приятел или роднина. На сватби, особено в селските или по-необразованите общности, е напълно в реда на нещата на булката да се даряват пари, като сумите се обявяват публично или понякога дори се закачат с карфици за роклята ѝ. Сред американските индианци е прието при церемонии за подпомагане на близки да се изпълнява „танцът върху одеяло“, като присъстващите хвърлят банкноти в краката на танцуващия. При алтернативен вариант на церемонията с пари се покрива тъпанът, под чийто акомпанимент се извършва танцът.

Когато бедните искат да спестят пари, те обикновено ги влагат в стоки и предмети, каквито лесно могат да се препродадат или зложат в случай на нужда. Всеки път, когато им се намират свободни средства, по-бедните мъже в Близкия изток купуват гривни и синджири от чисто злато за жените в семейството си. Тези златни украшения се купуват основно на тегло, за да могат бързо да бъдат реализирани в случай на нужда. В периоди на финансови затруднения или когато имат намерение да придобият някоя по-крупна стока — впрегатен добитък или парче земя — мъжете могат да продадат златните украшения (чиято чистота е обозначена с щемпел върху самите тях) на тегло в най-близкия дюкян, а с получените пари да си свършат работа. В

същото време бедните хора избягват да влагат парите си в диаманти и други скъпоценни камъни, чиято стойност се определя от тяхната чистота, бистрота и прецизност на обработката — все критерии, които подлежат на оспорване и опит за измама.

Докато държавите по света все още емитирали националните си валути в златни и сребърни монети, хората обичали да се кичат с тях, като ги навързвали на огърлици и други украшения. Младите жени пришивали златни монети към дрехите си или ги използвали за обици, гривни или токи за коланчета. По този начин монетите можели едновременно да се държат под око, да се показват като знак за богатство и обществено положение, а в случай на нужда просто да се откъснат от съответния накит и да се използват по предназначение като разменно средство. Много жени, особено в Близкия изток, носели семейните финанси по себе си във вид на бижута; по подобен начин безстрашните гаучоси — аржентинските каубои — си поръчвали кожени поясоци, широки по две педи, и ги обковавали с грамадни сребърни монети от Перу и други находища в Южна Америка.

Откакто правителствата през двайсети век започват да девалвират националните си валути чрез премахване на златния и сребърния стандарт, бедните хора все по-малко могат да си намират златни или сребърни монети за украса. Вместо това те влагат парите си в златни и сребърни бижута, които вършат същата работа, но имат и безспорното предимство, че запазват стойността си независимо какво правителство идва на власт, каква окупационна армия, политическа партия или религия се появява или изчезва от сцената.

Селяните и други бедни хора в много общности по света днес си влагат парите в престижни и луксозни стоки. Те си купуват скъпи часовници, дори да не познават часа, или пък телевизори и видеокасетофони, макар да нямат електричество в колибите си. Подобни покупки може да изглеждат налудничави на страничния наблюдател, но те представляват солидна инвестиция за онзи, който ги извършва. Понеже закупената стока има значителна стойност като знак на обществен престиж, тя винаги може да бъде продадена в случай на нужда. Един швейцарски часовник или японски телевизор, дори да е практически неизползваем за собственика си, може да се окаже изгодно капиталовложение, запазващо стойността си по-дълго време от парите, похарчени за него. Основната цел, разбира се, е

придобиването на такъв вид вещи, които да могат хем да се ползват при нужда, хем веднага да бъдат реализирани и превърнати в пари.

Икономиката на гетото, на бариото и фавелата, на всеки бедняшки квартал, независимо къде се намира — от Мексико Сити до Милуоки и от Сиатъл до Истанбул, — се върти около книжните пари. Същите книжни пари, които движат икономиката на бедните, поставят прегради пред тяхното участие в много по-широката икономика, основаваща се на банкови сметки, кредитни и дебитни карти, чекове и електронни импулси. Обществото издига високи стени пред книжните пари на гетото, като не им позволява да проникнат в икономиката на средната класа. Макар и невидими за повечето хора в тяхното ежедневие, тези прегради създават острови на бедност — като ивицата около Юнивърсити Авеню — навсякъде в големите градове на съвременния свят.

В Съединените щати и останалите западни държави движението на големи суми пари в брой е много трудно или практически невъзможно при съществуващите закони и икономически правила. За всякакви операции в брой, надхвърлящи 10 000 долара, банката е длъжна да докладва на властите, докато за операции с кредитни карти, чекове или електронни преводи подобни ограничения не важат. Федералната данъчна служба и Федералното бюро за разследване на САЩ гледат с особена подозрителност на юридически лица и индивиди, в чиито банкови сметки е прекалено висок относителният дял на операциите — тегления и депозити — в брой.

Всеки, който притежава банкова сметка в чужбина, има право да прехвърля по тази сметка милиони долари дневно без каквито и да било ограничения и контрол от страна на държавата. В същото време всяко физическо лице, което при влизане в САЩ носи в себе си над 10 000 долара в брой, е длъжно да ги обяви на митницата; необявени суми пари, надхвърлящи тази цифра, подлежат на конфискация. Много по-лесно е да се преведат един милиард долара по банков път от Токио в Атланта, отколкото пътник да вземе самолета от Ванкувър за Далас с 10 000 долара в джоба.

Понеже живеещите в гетото на книжните пари разчитат изцяло на пари в брой, но същевременно им е много трудно да ги превеждат в легитимни финансови институции, често у тях се събират прекалено големи суми налични пари. В допълнение към сумите, притежавани от

всевъзможни сутеньори, наркопласьори, букмейкъри и всякакви други незаконни или полузаконни предприемачи, в касите на магазините и на други легитимни заведения в бедните квартали и гетата се държат относително много повече пари в наличност, отколкото в аналогични заведения в по-заможните предградия.

Жителите на гетото често носят със себе си много по-големи суми в брой, отколкото населението на буржоазните квартали, където всички покупки, надвишаващи няколко долара, се извършват с кредитни и разплащателни карти. Мъжете в гетата често носят по джобовете си дебели пачки пари, пристегнати с ластик. Жените пък държат парите си в портмонета, които крият под дрехите си. Живеещите в бедните квартали са много по-склонни да съхраняват значителни суми пари в домовете си, натъпкани в буркани или кутии от бонбони, защити в дюшека или затворени в пословичния буркан за курабии.

В рамките на културата на гетото много лесно е да се предположи кой би могъл да има повече пари. Освен бакалите и управителите на дребни заведения пари имат и онези, които получават редовно суми от държавата. Това са самотните майки на социална помощ, пенсионерите с редовна пенсия — всички, които веднага осребряват чековете си и ги превръщат в книжни пари. Всички те, и най-вече възрастните хора, които живеят сами без семейства, са и най-честите жертви на престъпления.

Някои възрастни индивиди излизат от домовете си само през деня; други — никога. Обикновено най-зле са живеещите в общински жилища, особено ако сред съседите им в блока са настанени изписани пациенти на психиатрични клиники, наркомани или алкохолици, подложени на режим за отвикване, или бивши затворници, пуснати под гаранция. В някои многоетажни общински блокове възрастните пенсионери изобщо не смеят да напускат апартаментите си или да се возят в асансьорите от страх, че могат да бъдат нападнати и обрани, понякога от тринайсетгодишни деца. Ако нямат близки роднини, които да се грижат за тях, подобни индивиди се принуждават да наемат някого срещу заплащане — обикновено мъж на средна възраст, който да им осребрява чековете и да им пазарува, да им купува лекарства от аптеката и други неща от първа необходимост. Тези хора са на

практика затворници в собствените си жилища, заточеници в гетото на книжните пари.

Крадците ходят там, където знаят, че са парите; а голяма част от парите — или поне от книжните пари — в големите градове са концентрирани в най-бедните квартали. Често един крадец може да открадне толкова пари в брой от местната бакалия или от магазина за алкохол в гетото, колкото от един банков клон в буржоазните предградия. Освен това обирът на банка е федерално престъпление и като такава е под юрисдикцията на ФБР, докато обирът на бакалия или на бюро за осребряване на чекове се смята за престъпление, с което се занимава градската или най-много щатската полиция.

ПЛАСТМАСОВА ИНТЕРМЕДИЯ

*И прости нам дълговете ни, както и ние
прощаваме на длъжниците си.*

Матей, 6:12

При температура трийсет градуса под нулата, независимо дали по Целзий или Фаренхайт, плътта замръзва за броени минути; плюнката става на лед, преди да падне на земята; гумата се пръска като стъкло, ударено в камък. Въглеродният окис от ауспусите на колите застива във вид на черен лед по повърхността на шосето, а езерата замръзват и тежки камиони се движат по повърхността им, сякаш е от бетон. Но колкото и да е мразовито навън, дори дърво и камък да се пукат от студ в лютата зима на щата Минесота, термометърът в покрития търговски комплекс „Мол ъф Америка“ край Блумингтън — най-големият в Съединените щати — не помръдва от 21° С. По водната пързалка се спускат деца, дванайсетметрови палми помахват с листа под стъкления покрив, а цъфнали цветя ухаят през цялата година.

Над серпантините на водната пързалка се вие лека мъглица, по-скоро воден прах, от който в централната зона на гигантския комплекс постоянно витае остра, макар и не много силна миризма на хлор. Всеки от десетките магазини, бутици, универсални магазини, всяка от количките на амбулантните търговци издава своя собствена миризма — на цветни листенца от ароматизаторите на въздуха в универсалния магазин; на изискан парфюм от козметичния; на естествена кожа от обувния; на дърво от мебелния; на шоколад и печени фъстъци от щанда за бонбони; на пуканки от киносалона; на тежък мускусен одеколон от магазина за мъжка конфекция. Всеки от четирийсет и петте ресторанта и заведения за бърза закуска също изпуска свой неповторим аромат — на сирене и риган от италианската пицария; на бамя и подправки от креолския ресторант; на пържени ролца от оризово тесто от китайския; на пресен хляб от павилиона за сандвичи;

на канела от пекарната; на пържени картофи, кетчуп и хамбургери от „Макдоналдс“; на прясно изпечено кафе от кафенето.

През обикновен работен ден от „Мол ъф Америка“ пазаруват средно около 100 000 души. През почивните дни и по важни празници като Коледа броят на посетителите, които преминават за един ден през сводестите коридори, надхвърля 200 000. От сутринта прииждат автомобили от Средния запад и от Централна Канада. Някои от най-богатите купувачи пристигат през близкото летище, където още рано сутрин кацат чартърни полети от цялата територия на Съединените щати и Канада, за да отпътуват същата вечер с багажни отделения, претоварени с покупки. От международното летище Минеаполис — Сейнт Пол се отбиват транзитни пътници по далечните маршрути за Европа и Япония, за да си напазаруват за няколко часа или ако много им хареса, за няколко дни. За нуждите на всички тези летящи купувачи „Мол ъф Америка“ не само поддържа специални автобуси совалки до летищата, но и в самия него има зони, наподобяващи международно летище с компютъризирани информационни табла, върху които се изписват кодовете и дестинациите на полетите, часовете на кацане и излитане и дори номерата на изходите. Дори пациентите на световноизвестната сърдечна клиника „Мейо“, която се намира в близкия град Рочестър, прескачат до комплекса за покупки между две изследвания.

Строителните предприемачи и собствениците на „Мол ъф Америка“ избират да го построят само на няколко мили по автострадата от първия покрит търговски комплекс в Съединените щати — Саутдейл Сентър, открит край близкия градец Една през 1956 г. Към средата на 90-те в Америка има изградени вече 37 000 подобни комплекса, които днес привличат 175 милиона посетители месечно.

При откриването му през 1992 г. „Мол ъф Америка“ представлява връхът на търговската естетика на дваисети век. Проектиран е във форма на огромен квадрат, на всеки ъгъл на който има по един голям универсален магазин. Заради покритите аркади с дължина по 400 метра едната, съединяващи всеки от тези универсални магазини с двата съседни, коридорите на комплекса са назовани с имена на улици като Бродуей. Между четирите големи магазина на три нива са поместени още около четиристотин по-малки. Търговският център представлява каре на три етажа, всеки от които се състои от

покрити коридори с обща дължина 1600 метра, от двете страни с две непрекъснати редици магазини. Във вътрешността на карето е поместен лунапарк с живи дървета, с влакче на ужасите и водна пързалка, по която децата се спускат с лодки във формата на дървесни трупи. На височина четири етажа над всичко това има гигантски стъклен купол, който предпазва посетителите от лютата зима на Минесота. Допълнителният, четвърти етаж — над трите с магазините — е предвиден за развлечения за възрастни; там посетителите могат да намерят всевъзможни ресторанти, спортни зали, четиринайсет киносалони, огромно разнообразие от видеоигри и танцувален салон, където се изпълнява на живо кънтримузика.

В търговския комплекс работят около 12 000 служители, а общото количество на продажбите възлиза на около 2 милиона долара дневно. Това е един цял град, който наред с обичайните банки, туристически агенции и медицински център има свой собствен полицейски участък и дори собствено училище, където наред с традиционните учебни предмети се изучават дисциплини като предприемачество и бизнес мениджмънт. Докато служителите в търговския център са на работа, техните деца ходят на училище. След приключване на занятията всички ученици обядват на някой от многобройните щандове за бърза закуска, след което по-големите поемат към стотиците магазинчета и кафенета в комплекса, където работят на половин длъжност, за да си помагат при обучението.

При целия оборот на центъра най-големи количества пари в брой се събират сякаш в многобройните басейнчета и декоративни фонтани, където посетителите хвърлят дребни монети за късмет. Млада майка държи ръката на детето си и му помага да пусне лъскавата монета във фонтана, после и двамата се заливат от смях, когато монетата камбурне в прозрачната вода. Четиригодишен малчуган моли баща си за едно пени, засилва се, мята го далеч навътре в басейна и се връща при бащата за още. Двама непълнолетни влюбени, стиснали заедно една монета между дланите си, я хвърлят през рамо с гръб към водата, после се обръщат, за да видят дали ще им се изпълни желанието, което само те си знаят какво е. Постепенно във водата се натрупват купчинки от пенита, петачета, десетачета и монети по двацет и пет цента, които служители по поддръжката избутват с дълги метли към центъра на басейна, за да не се изкуши някой да си вземе. В края на седмицата

басейнът се източва, монетите се изгребват, после служителите ги изсипват в машината за сортиране, която ги претегля и опакова на равни по големина фишеци за благотворителните организации.

Освен по размерите си „Мол ъф Америка“ не се различава особено нито по форма, нито по предмет на дейност от древните пазарища на Сардес, Рим, Малака или средновековен Лондон. Търговията си е търговия. Но ако сравним по-внимателно ежедневните дейности в „Мол ъф Америка“ с тези на едновременните пазарни площади, ще открием една твърде съществена разлика: въпреки грамадните количества пакети, с които са натоварени купувачите на изхода, и въпреки непрестанното подрънкване на касовите апарати в действителност твърде малко пари в брой преминават от ръка в ръка. Освен монетите, които хвърлят във фонтана, посетителите носят пари в брой само за вестник, някоя дребна закуска, пликче бонбони, кутийка портокалов сок или за жетони за многобройните видеоигри. Дори в лунапарка парите в брой отдавна са изместени от техния електронен еквивалент. Децата заплащат люлките, влакчето на ужасите или входа на скаутския лагер с електронни дебитни карти от различен формат, които родителите им купуват при пристигане в центъра. Не е нужно детето да познава парите, за да може да различи петаче от десетаче или петдоларова от десетдоларова банкнота; още по-малко се налага да владее събиране и изваждане, таблицата за умножение или да може да пресмята ресто. Достатъчно е да пъхне картата в съответния процеп и компютърът си взема дължимата сума — вратата се разтваря, бариерата се вдига, влакчето потегля, въртележката започва да се върти. След като електронните пари свършат, картата просто спира да работи и детето без колебание я захвърля в най-близкото кошче за боклук.

За по-големи покупки, както и за храна в многобройните ресторанти, възрастните заплащат с чек или с електронни карти от най-различен вид. Те могат да платят с кредитна карта, при което стойността на всяка покупка се прибавя към сумата, дължима на кредитната компания; или с дебитна карта, с която сумата незабавно се превежда от банковата сметка на купувача в тази на продавача. Ако им потрѣбват пари в брой, те могат да изтеглят със същата карта нужната сума от всяко от многобройните електронни гишета на различни банки, разпръснати из търговския комплекс. Ако купувачът заплаща с

чек, наличието на пари в сметката му или на действаща кредитна линия се проверява по електронен път, преди чекът да бъде приет. Всеки купувач, който има достатъчно кредит пред съответната компания, но в момента не му достигат електронни пари в текущата сметка, може да поиска допълнителна кредитна линия по телефона или да инструктира банката да му прехвърли нужните суми от една сметка в друга.

ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ НА ДЪЛГА И СОЦИАЛИЗАЦИЯ НА РИСКА

В края на Втората световна война, непосредствено преди големите изменения в банковото дело и масовото въвеждане на кредитни карти и чекови сметки, повечето американци — както и всички останали хора по света — все още използват пари в брой при продажба и покупка на какво ли не. За разлика от много други народи обаче американците се оказват особено податливи на новите форми на разплащане; към 1990 г. само във вид на чекове вече се разплащат около 30 трилиона долара годишно. До 1993 г. общият размер на сумите, превеждани по електронен път в Съединените щати, достига 400 трилиона долара.

Така както в миналото различните банки, лихвари и правителствени учреждения са издавали всеки свой вид книжни пари, днес различни финансови институции създават електронни пари по множество различни начини. Тези нови пари не се произвеждат в някакъв единен монетен двор или печатница; те не се съхраняват в някой централен, известен на всички сейф или трезор. Те са производни на електронни мрежи, всеобхватни като Федералния резерв или твърде ограничени по обем — като електронните карти, с които децата заплащат игрите в лунапарка на „Мол ъф Америка“.

В ерата на книжните пари преди Втората световна война кредитът е една от изключителните привилегии на богатите по целия свят. Банките отпускат кредит само на индивиди, известни с високите си и редовни доходи или пък разполагащи с достатъчно имущество, което да служи като гаранция за връщане на кредита. С изключение на фермерите, повечето хора от средната или от работническата класа не дължат пари на банките просто защото никоя банка не би им отпуснала заем. Тези хора обикновено живеят в жилища под наем или в редките случаи, когато притежават жилището си, то най-често е построено с

налични пари, заплащани на малки суми в хода на строежа. Търговецът може по изключение да позволи на клиент, на когото има пълно доверие, да заплати дадена по-крупна покупка на няколко вноски или пък да купува на вересия от бакалията до следващата заплата; подобен род взаимоотношения обаче остава изцяло на лична основа, като при това става дума за относително малки суми спрямо оборота на магазина. Човек от средната класа, изпаднал в остра нужда от пари, може да продаде в заложната къща част от семейните скъпоценности или сребърните прибори или в краен случай да вземе заем от лихваря; по принцип лихварите взимат изключително висока лихва, а неизправните платци нерядко биват заплашвани с физическа разправа.

През 1928 г. нюйоркската Нашънъл Сити Банк експериментира с революционна за времето си идея: тя започва да предлага малки заеми на работнически семейства. Първо-началната идея — да се въведе програма за отпускане на ограничени по размер кредити за потребителски нужди — е продиктувана от силния натиск на щатската прокуратура за ограничаване влиянието на лихварите. В течение на първите няколко дни в Отдела за потребителски кредити към банката постъпват около петстотин молби за отпускане на заем. Работническата класа на Ню Йорк оправдава доверието — банката загубва не повече от три долара на всеки хиляда, отпуснати във вид на заем. При лихва 12% и при твърде редките случаи на неплащане на заемите Нашънъл Сити Банк скоро открива, че програмата за финансиране на работническото потребление е един отличен нов източник на печалби.

По време на Голямата депресия от 30-те години правителствата на държавите по цял свят търсят нови начини за стимулиране на икономическото развитие. Тази нова икономическа политика, която изкристализира най-пълно в САЩ по времето на Франклин Рузвелт, има за цел банките и останалите финансови институции да бъдат насърчени да отпускат на клиентите си целеви кредити за покупка на материални блага като коли и скромни жилища. Подобни кредити при ниска лихва и изгодни условия на изплащане са напълно гарантирани от държавата. След края на Втората световна война правителството гарантира и заемите за покупка на жилища от ветераните, завърнали се от фронта. Печалбата за самите банки от такова кредитиране не е

много голяма, но благодарение на засилените правителствени гаранции те поне не поемат и никакъв особен риск.

Икономическият анализатор и журналист Джеймс Грант нарича тази практика „демократизация на дълга и социализация на риска“. Американците твърде бързо се научават да вземат кредити от банките не само при покупка на жилище, кола или за образование на децата си, но също и за неща като телевизори, електродомакински уреди, яhti или екскурзии в чужбина. В течение само на едно поколение задлъжнялостта към банките се превръща от изключение в норма, в неотменно право практически на цялата средна и работническа класа.

Докато банките стръвно разработват тези нови пазари на кредитиране, федералното правителство търси нови и нови начини за насърчаване на вземането на кредити и обезпечаването им с активи на държавата. През 70-те години всеки, който желаел да закупи жилище, можел да получи гаранции върху заема от половин дузина държавни учреждения. Служилите във войската можели да се обърнат за заем към местния банков клон, като заемът им се гарантирал автоматично от Асоциацията на ветераните от войните; фермерите и жителите на фермерските райони получавали гаранции за своите заеми от Управлението за земеделски кредит. Обикновените работници, които нито са служили във войската, нито са обработвали земи, също имат източник на гаранции за своите заеми — Федералното управление по жилищно строителство. През 80-те и 90-те години се появяват все по-богати и разнообразни програми за кредитиране, гарантирани пряко от Министерството на жилищното строителство и градоустройството.

Към 1989 г. 40% от всички ипотечни заеми за строеж или купуване на жилище в САЩ са гарантирани от федерални програми за кредитиране и развитие, като общият размер на частните задължения, гарантирани или частично субсидирани от държавата, достига 1 трилион долара. По това време отпускането на ипотечи, макар все още да се извършва от местните клонове на банките, които реализират сериозни печалби от този род дейност, до голяма степен се превръща в отговорност на държавата. Федералното правителство създава условия за милиони американци, които в никакъв случай не биха могли със собствени сили да закупят и притежават жилище, най-после да сторят това. Същата тази държавна политика обаче довежда до нечувана в историята на страната инфлация на цените на жилищата и до най-

високия процент на бездомници в развития капиталистически свят. Така се стига до финансовия крах от 90-те години, когато сапуненият мехур на цените на недвижимата собственост най-после се спуква, предизвиквайки масови фалити на търговски и спестовни банки по цялата територия на Съединените щати.

До обявяването в неплатежоспособност и последвалите банкрути на спестовните банки в края на 80-те и началото на 90-те години много анализатори смятат, че гаранциите на Федералната корпорация за застраховане на влоговете са сами по себе си достатъчни, за да предотвратят смущенията в работата и най-вече фалитите на финансови институции. Въпросната ФКЗВ обаче е замислена по-скоро като гарант за общественото доверие в банковите институции — нещо като рекламно-пропагандна агенция за банкова благонадеждност, — отколкото като реална защитна мрежа срещу банкови фалити. Малцина съзнават, че нейните гаранции на практика подтикват банковите служители, отговарящи за отпускането на кредити, към поемане на все по-големи рискове с все по-крупни суми гарантирани от държавата пари. В крайна сметка само активната интервенция на правителството чрез масирани финансови инжекции спасява самата ФКЗВ от колапс.

Федералното правителство на САЩ гарантира банкови заеми за желаещите да повишат образованието си, да закупят жилище, да открият частна фирма или да се занимават със селско стопанство; никакви гаранции обаче не се предвиждат за купуване на битова електроника, спортни коли или семейни екскурзии в Мексико. Подобен вид кредити се обезпечават от самите банки, издаващи кредитни карти, но и зад тях стои финансовото могъщество, авторитет и стабилност на държавата в лицето на Федералната корпорация за застраховане на влоговете. Колкото и рисковани да са отпусканите кредити, спестяванията на вложителите са в сигурни ръце.

ВЪЛШЕБНАТА КАРТА

За кредитни карти се споменава в научната фантастика дълго преди да станат неразделна част от икономическата реалност на двайсети век. Концепцията за кредитната карта е разработена в пълен вид още в утопичния роман „Поглед назад: 2000—1887 г.“ на журналиста Едуард Белами, излязъл през 1888 г. Авторът е ревностен изразител на народняшката философия, характерна за онази епоха.

Героят на романа заспива дълбок сън на 30 май 1887 г. и се събужда след 113 години и четири месеца — на 30 септември 2000 г. Белами вижда утопичното бъдеще на Америка на границата на двайсет и първия век като огромна „индустриална армия“ от хора, произвеждащи всичко, от което има нужда, при това с една-единствена цел — да служат на обществото и човешкия род; за труда си никой не получава заплата или друг вид възнаграждение. Пари в познатия вид не съществуват — в обръщение няма нито монети, нито банкноти; нищо не се продава и купува. Хората все още говорят за долари и центове като за някакъв отживял времето си стойностен еквивалент, но самите долари и центове отдавна ги няма. Вместо това всякакви сметки се заплащат с „картонени кредитни карти“, каквито се издават на всеки гражданин и служат за получаване на нужните стоки от големи централни складове.

Странното в случая е, че докато кредитните карти в действителност са основен инструмент на бизнеса и капитализма през двайсети век, измислената кредитна карта от романа на Едуард Белами се въвежда в едно посткапиталистическо общество, при което всички потребителски стоки се разпределят от държавата. Тя действа по следния начин: всеки индивид получава определена сума в условни пари, представляваща неговия дял от общото количество произведени блага през предходната година; тъй като картата е поименна, тя не може да се разменя или преотстъпва, с нея не могат да се заплащат стоки, неподлежащи на държавно разпределение, нито пък да се реализират икономии, които да се преливат към следващата календарна година. В Америка на двайсет и първия век, както си я представя авторът, кредитната карта служи просто като средство за регулиране на личното потребление в условия на тотално премахване на пазарните отношения, когато ролята на разпределител на материалните блага е изцяло присвоена от държавата. Парите нямат еквивалентна стойност в злато, сребро или друга стока. Те са се превърнали чисто и просто в „алгебричен символ за съпоставяне на стойностите на отделните стоки“.

Първите истински кредитни карти се зараждат през двайсети век благодарение на автомобила. Личният автомобил позволява на човека да достигне до отдалечени кътчета, където не познава никого, не може

да разчита на роднини или приятели в случай на нужда, или на бакалина за кредит до заплата. Пътуващите с автомобил невинаги имат в джоба си нужните суми за бензин, моторни масла или за отстраняване на честите повреди по колите от онова време. За да решат проблема, като същевременно си осигурят лоялността на клиента, петролните компании започват да издават свои кредитни карти, с които могат да се заплатят всички продукти на съответната фирма във всеки магазин, където се продават. Наскоро след това, по подражание на петролните компании, и големите универсални магазини започват да издават свои фирмени кредитни карти.

Първата разплащателна карта в модерния смисъл на думата е издадена през 1950 г. от „Дайнърс К्लъб“. Първоначално картата се приема в двайсет и седем от престижните ресторанти на веригата, като се ползва най-вече от заможни бизнесмени за заплащане на разходите по командировките им. При представяне на картата съответното заведение отпуска на клиента кредит за консумираните храна, стоки и услуги по схема, разработена от Франк Макнамара от кредитната компания Хамилтън Кредит Корпорейшън със седалище в Ню Йорк. Първите разплащателни карти „Дайнърс К्लъб“ представляват обикновени правоъгълни картончета, от едната страна на които е отпечатано името на притежателя, а от другата — списък на заведенията, участващи в програмата. През 1955 г. „Дайнърс К्लъб“ заменя картонената карта с пластмасова, с което се поставя началото на една качествено нова потребителска култура.

През периода 1958—1959 г. компанията „Америкън Експрес“, която вече си е извоювала име с пътническите чекове, издава първите си пластмасови разплащателни карти, предназначени главно за пътуващи бизнесмени. По това време банките започват да осъзнават, че контролът върху пазара на кредити постепенно им се изплъзва заради конкуренцията на тези нови, небанкови институции.

Най-напред Банк ъф Америка издава през 1958 г. „Банкамерикард“, първата разновидност на кредитна карта, свързана с името на банкова институция; понеже банката покрива територията на целия щат Калифорния, нейната карта бързо става най-популярната в Съединените щати. Твърде скоро други, по-малки банки, които не разполагат с ресурсите за издаване на свои карти, се присъединяват към системата на „Банкамерикард“. През 1977 г. името на картата е

променено на по-краткото „Виза“. Към средата на 90-те години „Виза“ вече е най-широко разпространената кредитна система в целия свят, с над 400 милиона действащи карти, валидни в 12 милиона търговски обекта.

Междувременно през 1966 г. британската Барклис Банк издава своята „Баркликард“, а през 1967 г. Сити Банк ъф Ню Йорк пуска така наречената карта „Евритинг“ („Всичко“). Тази пластмасова карта дава възможност на най-благонадеждните клиенти на банката да заплащат покупките си по целия свят, дори в момента да не разполагат с нужната сума в банковата си сметка. Две години по-късно картата е преименувана на „Мастърчардж“, а след още известно време — на „Мастъркард“, под което име е известна и до днес.

С появяване на кредитната карта се увеличава размерът на отпускания кредит, като същевременно се премахва личният елемент. Срецу известна такса кредитната компания поема върху себе си риска и отговорността за оценяване на кредитната благонадеждност на клиента. Широкото разпространение на най-различни видове кредитни карти след 60-те години довежда до значителни изменения в начините на пазаруване и заплащане сред широката публика. Парите на населението се освобождават от временни ограничения като датите за получаване на заплата и неравномерността на разходите; хората изведнъж получават възможност да харчат пари, с каквито все още не разполагат, но очакват да спечелят в близко бъдеще.

Черпейки от своите очаквани бъдещи доходи, притежателят на картата създава пари чрез самия акт на покупката. С купуването на един костюм за сто долара продажбите на магазина за деня се увеличават със сто долара, с което набъбва общата парична маса в обръщение; при това за магазина няма никакво значение дали купувачът разполага със сумата в банковата си сметка, или не. Производителят на костюма си е получил парите, продавачът в магазина е изкарал комисиона, държавата си е събрала данъка върху продажбата, а магазинът е реализирал печалба. На практика покупката е създала нови пари, като ги е заела от бъдещето и ги е вкарала в пазара на настоящето. Ако картата е валидна за отпускане на кредит в размер до 5000 или 10 000 долара, притежателят ѝ може да реши дали да създаде тези суми пари изцяло или на части, като извърши покупки

до разрешения кредит, или изобщо да не ги създава, като се въздържа от ползването ѝ.

Всеки отделен притежател на кредитна карта може да използва картата си за създаване на това, което икономистът Джоуел Кърцман нарича „квазипари“, но този процес зависи до голяма степен и от политиката и способността на банката да поддържа създаването им. Когато максималният размер на кредита, отпускан от дадена карта, се умножи по 18-те милиона притежатели на „Америкън Експрес“ или 25-те милиона собственици на карти, издадени чрез системата на Ситибанк, сумите, които тези институции могат да прибавят към паричната маса, нарастват неимоверно много. Като цяло през средата на 90-те години количеството на „квазипарите“ в Америка достига 150 милиарда долара годишно.

Кредитната карта увеличава покупателната способност на индивида, а оттам — потреблението и производството на стоки и услуги, но това става с цената на нарастване на индивидуалната задлъжнялост и международната инфлация. В средата на 70-те години за пръв път в историята на Съединените щати брутният национален продукт надхвърля сумата от един трилион долара. Само две десетилетия по-късно — в средата на 90-те години — един трилион долара е само размерът на потребителския дълг на американското общество, т.е. сборът на всички суми, които американците дължат на финансови институции срещу вече консумирани стоки и услуги. Доколкото много американци купуват японски коли и произведения на битовата електроника, внос от страните по азиатското тихоокеанско крайбрежие, голяма част от тези пари изтичат от Съединените щати по посока към Азия и стават допълнително бреме върху американската финансова система, и без това обтегната докрай от потребителските апетити на населението.

ПЛАТИНЕНИЯТ ПРЕСТИЖ

Давайки си сметка за значението на предпочитания начин на разплащане за класовата принадлежност и социалния статут на американския потребител, в рекламите на един или друг вид карта кредитните компании съзнателно експлоатират елемента на престижа. Често тези реклами показват елегантно облечени хора, заобиколени от разкоша на луксозен хотел или частен клуб, на фона на първокласния

салон на някое международно летище или на палубата на устремен към хоризонта презокеански кораб, а текстът зад кадър изобилства с гъделичкащи самолюбие то ключови думи като „изтънчен“, „ексклузивен“, „не за всеки“ или „символ на престиж“.

Често кредитните компании издават по няколко варианта на една и съща кредитна карта, различаващи се само по степента на престижност. Така например освен обикновената „Виза“ има и златна, докато „Америкън Експрес“ се издава в три разновидности — зелена, златна и платинена. С използването на изпразнени от съдържание думи като „златен“ и „платинен“ се цели единствено подчертаване на престижния елемент, тъй като самите пари отдавна вече не се изработват от благородни метали.

Първа компанията „Америкън Експрес“ въвежда „класово деление“ на клиентелата си чрез система за категоризация на кредитните карти. През 1958 г. картите, издадени на всичките им четвърт милион клиенти, са един и същ цвят — тъмночервен, и предлагат напълно унифициран пакет от услуги. Картата „Америкън Експрес“ е замислена като конкуренция на вече наложилата се като престижна „Дайнърс К्लъб“; тя е предназначена за една заможна клиентела от пътуващи бизнесмени и служи главно за заплащане на три вида услуги: транспорт, хотел и храна. Подобно на „Дайнърс К्लъб“ картата „Америкън Експрес“ по замисъл трябва да се възприема от притежателите си като символ на членство в някакъв ексклузивен, привилегирован клуб, а не като обикновено разплащателно средство.

След още няколко години компанията „Америкън Експрес“ променя външния вид на картата от тъмночервена — цвета на кралската власт, на зелена — цвета на доларите. С увеличаването на клиентелата и разширяването на обхвата на стоки и услуги, които могат да се заплащат с нея, през 1966 г. компанията въвежда разновидност на картата — „Америкън Експрес Голд“, предназначена специално за по-заможни клиенти. До 80-те години — един период на просперитет и охолство, когато все повече американци се радват на значителна покупателна способност — близо половин милион души притежават златна „Америкън Експрес“; тогава се почувства необходимост от още по-фина диференциация към върха на социалната пирамида. За един кратък период през 1984 г. компанията въвежда пробно черна карта, която на следващата година е заменена с

латинена. Компаниите „Мастъркард“ и „Виза“ излизат със своя латинена версия едва в средата на 90-те години. Така наред с останалите аспекти на американското общество се въвежда класова диференциация и в задлъжнялостта. Латинените, златните и обикновените карти са символ съответно на потребителските дългове на висшите и средните класи и на пролетариата.

Самото понятие пари за пореден път придобива качествено ново измерение. Съществуването на парите се пренася още по-далеч в сферата на метафизиката; въпросът има ли пари, или какво представляват парите напомня все повече на въпроса дали едно дърво издава звук, ако падне дълбоко в гората, където никой не може да го чуе. Кредитните карти, особено в съчетание с електронните технологии, извеждат парите на съвсем ново екзистенциално ниво.

ПРИВИЛЕГИИТЕ НА СРЕДНАТА КЛАСА

Към последното десетилетие на двайсети век в Съединените щати се утвърждава една многопластова парична система. Бедните хора продължават да използват пари в брой, главно във вид на отпечатани от държавата банкноти, към които се добавят талони за храна, ваучери и други видове квазипари, издавани от федералното правителство. Останалото население за почти всички видове плащания използва чекове, които се издават от банките, в съчетание с пластмасови кредитни карти от всякакъв вид.

Докато държавата раздава на бедните талони за храна, които играят ролята на квазипари, по подобен начин едрият бизнес предлага други видове квазипари, специално разработени за представителите на средната класа. През последните десетилетия на двайсети век една от най-разпространените форми на квазипари са така наречените „пропътували въздушни мили“. Когато авиокомпанията Америкън Еърлайнс обявява, че поощрява редовните си клиенти с „безплатни пътувания“, тя на практика им предлага като подарък един вид стока — самолетен билет. Офертата на Америкън Еърлайнс бързо е подета и от други авиокомпаниии. Срещу пропътуване на определен брой въздушни мили за определен срок с определена компания пътникът получава поощрение във вид на самолетен билет отиване и връщане със същата компания. Отначало системата се оказва доста ефективна за насърчаване на лоялността на клиентите към съответния превозвач.

По този начин авиокомпаниите успяват да заемат една до момента неизползвана ниша в модерната икономика. В практически всички случаи самолетните билети на командировани служители се заплащат от работодателите им; при това най-често билетът се осребрява при завръщане на командированя. Така, когато даден служител пътува често в командировка на разноси на фирмата, той може да си избира компанията, с която да лети, като е сигурен, че билетът ще му бъде осребрен. Така за служебните пътувания заплаща работодателят, докато наградата за „пропътуваните мили“ си остава лична, на командированя. Доколкото билетите, които се получават като поощрение за лоялността на пътника към превозвача, не представляват действителни пари, те не се смятат за облагаем доход. В известен смисъл те са дори за предпочитане пред паричната премия; ето защо с програмата за „пропътувалите мили“ се създава една пазарна ниша, при която заплащането става не с пари, а с лоялност.

Отначало авиокомпаниите присъждат по една въздушна миля за всяка реално пропътувана, но постепенно и в отчитането на пробегата настъпва инфлация. В желанието си да изпреварят конкуренцията някои авиокомпаниии започват да пресмятат със завишение милите, пропътували по определени маршрути или в определени часове от деня — обикновено, когато трафикът е рехав и самолетите летят празни; за пътниците от първа класа пробегът направо се удвоява. По-късно авиокомпаниите започват да класират редовните си клиенти на категории — сребърна, златна, платинена — според броя на пропътувалите мили, като в зависимост от категорията се въвеждат коефициенти на отчитане на пробегата. Така например членовете на „сребърния клуб“ получават по 1,25 мили за всяка пропътувана, а на „златния“ — по 1,5 мили.

Така самото понятие „пропътували въздушни мили“ все по-малко зависи от действителния физически пробег. Пълното откъсване на отчитания пробег от действителния настъпва, когато към „пропътувалите мили“ започват да се прибавят и таксите, заплатени за хотел или кола под наем по време на съответната командировка. Твърде скоро по подобен начин телефонните компании започват да изчисляват „пробег“ на абонатите си в зависимост от броя и продължителността на проведените разговори, а кредитните компании — според сумите, похарчени с всяка карта. Ако нещата продължават в

този дух, няма да е далеч денят, когато „пробег“ ще се отчита при всяко посещение при зъболекаря, при купуване на кучешка храна или подстригване при бръснаря; фактът, че по този начин само се натрупва още потребителски дълг, не е важен в случая.

Така една по принцип рекламна кампания — имаща за цел да насърчи пътуването с определена авиокомпания — се изражда в практически всеобхватна система на търговски промоции, при която гражданите дори не е нужно да пътуват, за да трупат „пробег“, доколкото всевъзможни други услуги може да се приравняват към въздушни мили, които, поне първоначално, са освободени от данъци.

В стремежа си да увеличат своите собствени печалби авиокомпаниите неволно създават една цяла нова индустрия — една невидима стока, която те наричат „пробег“, но която може да приема форма на натрупване на всякакви видове точки, срещу които да се придобиват допълнителни стоки и услуги. За средните и висшите класи „пропътуваните въздушни мили“ се превръщат в това, което са били някога за бедната домакиня купоните в бакалията, удостоверяващи предишни покупки.

От кредитни и разплащателни карти до „пропътували въздушни мили“ търговските организации създават най-разнообразни нови форми на парични еквиваленти и псевдо долари, особено през последните десетилетия на двайсети век. Изобретени са и други търговски и финансови нововъведения, които повече или по-малко приличат на пари, без всъщност да са. Купоните в бакалията и натрупването на „пробег“ или „пропътували мили“ в авиокомпаниите представляват обещание за бъдещи стоки и услуги, отправено от търговеца към клиента. За разлика от тях обаче в огромното си разнообразие тези парични еквиваленти представляват все по-бързо нарастващ дълг на клиента към търговеца, към големите финансови институции. Тези търговски нововъведения и новопоявилите се форми на натрупване на дългове не само променят из основи начините на разплащане между клиент и търговец; те изменят до неузнаваемост самата форма на парите и отношението на хората към тях.

ЕРОТИЧНИЯТ ЖИВОТ НА ЕЛЕКТРОННИТЕ ПАРИ

Когато парите стоят на едно място, те престават да бъдат пари.

Георг Зимел

Още от най-древни времена, когато проститутки обслужвали богомолците в храмовете на Близкия изток срещу дарове в златни монети за божествата, парите са тясно свързани със секса. С развитието на капитализма тази връзка става все по-трудна. Както отбелязва самият Бенджамин Франклин още в зората на капиталистическата епоха:

„Парите раждат пари, тяхното потомство ражда още пари и така нататък.“

Подобно на всяко живо същество парите до такава степен притежават способност да се възпроизвеждат, че някои викториански мислители — като Карл Маркс и Фридрих Енгелс — били скандализирани от това тяхно поведение, което по странен начин наподобява секса при хората и животните.

Сякаш в отговор на викторианското тесногърдие двайсети век е една подчертано бунтарска епоха, през която и сексът, и парите са много по-освободени. Онова, което малко по-рано противозачатъчните таблетки са сторили за секса, през втората половина на века компютрите правят за парите. В резултат обществото навлиза в ерата на безпрецедентен монетарен промискуитет.

НЕВИДИМИТЕ ПАРИ

Още с изобретяването на телеграфа хората се впускат да търсят методи за превеждане на суми пари по електронен път. С помощта на новото изобретение банките наистина получават възможност да ускорят определени услуги, но всички видове парични операции все още се извършват лично. Едва със създаването на чековите книжки и особено с настъпването на ерата на кредитните карти след Втората световна война банките най-после успяват да влязат в крак с новите технологии. След като все повече хора предпочитат да плащат с чек или с карта, банките нямат друг избор, освен да изнамират все по-сигурни и ефективни методи за превеждане на значителни суми на големи разстояния.

В известен смисъл ерата на електронните пари започва през 1960 г., когато компанията „Америкън Експрес“ за пръв път поставя специален код от магнитно мастило върху пътническите си чекове, с който да се ускори автоматизираната им обработка. Тъй като пътническите чекове се издават само със строго определена номинална стойност, в кръгли суми и без центове, те много по-лесно се поддават на електронна обработка в сравнение с написаните на ръка чекове от лични банкови сметки.

Още по-важна крачка към усъвършенстването на електронните пари е направена през 1972 г., когато банката на Федералният резерв в Сан Франциско експериментира с извършване на безхартиен, изцяло електронен паричен превод до своя клон в Лос Анджелис. До 1978 г. мрежата на електронни преводи вече обхваща всички поделения на Федералния резерв на цялата територия на Съединените щати, макар да се използва на първо време само за вътрешни преводи в рамките на системата. Тази мрежа се разширява още повече с приемането от Конгреса през 1980 г. на Закона за монетарния контрол, по силата на който системата на електронните пари обхваща всички финансови институции, свързани с дейността на Федералния резерв.

За пръв път тази електронна мрежа се отразява по осезателен начин на живота на обикновените американци през 1975 г., когато осигурителната администрация и федералната пенсионна система на САЩ предлагат на всички обхванати лица опцията да получават сумите по електронен път направо в банковите си сметки. Скоро примерът им е последван и от други пенсионно осигурителни мрежи и системи за изплащане на заплатите на държавните служители.

Използването на електронни преводи при изплащането на заплати постепенно обхваща цялото заето население на страната, като тази практика се разширява още повече с времето, обхващайки автоматичните удържки за спестовни облигации, ипотeki, застрахователни и пенсионни вноски, както и плащането на данък общ доход.

Първоначално системата работи доста тромаво. Финансовите институции записват всички суми на депозитите и плащанията на магнитни ленти, които се разпращат по куриер между отделните клонове на Федералния резерв. Те просто заменят големите количества хартиени формуляри, които биха били необходими за регистриране на всички операции. Постепенно, със създаването на по-усъвършенствана технология, Федералният резерв е в състояние да избегне човешката намеса при запис на информацията на лента, тяхното механично пренасяне и зареждане в четящите устройства на отсрещната банка; самите компютри започват да си предават нужната информация по телефонна линия, с което към началото на 90-те години е създадена познатата ни днес електронна банкова система.

Към 1992 г., двайсет години след създаването на компютъризираната система на Федералния резерв, по електронен път вече се извършват по 67 милиона трансфера годишно на обща стойност 200 трилиона виртуални долара. До средата на 90-те години само през мрежата на Федералния резерв преминават вече по 20 милиарда долара дневно; за сравнение, с чекове през същия период се изплащат по около 47 милиарда долара на ден. До ден-днешен електронното банково дело остава една до голяма степен дискретна професионална дейност, от която средният гражданин извлича полза най-вече чрез възможността за директен превод на редовните му доходи или за бързо прехвърляне на суми на големи разстояния.

Преди още да се научат да теглят пари от сметките си по електронен път, много работещи постепенно свикват да получават заплатите си, директно преведени в банковите им сметки от работодателя. В Германия и някои други западноевропейски страни тази практика е въведена още от 70-те години, а през 80-те тя се разпространява и в Северна Америка. С времето, след като хората се успокояват, че парите наистина постъпват в банковите им сметки, те започват да използват метода на електронния трансфер за прехвърляне

на пари от една сметка в друга, за безкасово заплащане на режийните си разходи, за автоматично удържане на сумите по спестовните им и пенсионните влогове. Ако не се смятат отделни хакери и технофили обаче, твърде малко са хората, които използват удобството на електронното банково дело за управление на личните си финанси. Самата идея частни лица да извършват всички видове операции по сметките си с помощта на домашния компютър се оказва доста по-малко привлекателна за средния гражданин, отколкото са си представяли разните футуристи и технофили. Финансовите институции така и не съумяват да създадат технология, на която хората да се доверят дотам, че да я предпочетат пред живия контакт с банковия служител.

Електронните парични системи достигат различна степен на развитие в отделните икономически и технологично напреднали държави. Така например германците предпочитат да плащат текущите си разходи с обикновени дебитни карти, а кредитни карти използват значително по-малко от американците. В Европа като цяло се използват много по-малко чекове, отколкото в Америка; някои европейски страни изобщо прескачат тази фаза от развитието на парите, преминавайки от книжни направо към електронни пари. За разлика от тях японците предпочитат да заплащат дори големи суми в брой. Въпреки тези различия във всички напреднали държави и сред световния финансов елит се наблюдава тенденция към все по-пълно заменяне на книжните пари с електронни, към извършване на всякакви видове плащания, обработка и регистрация на монетарни операции изцяло по електронен път.

Оказва се, че много общества в различни части на света приемат електронните банкови операции значително по-бързо и с по-голяма готовност, отколкото в Северна Америка. До началото на 90-те години почти 100% от работниците и служителите в Япония вече получават заплатите си чрез директен електронен превод в банковите си сметки. В Европа през същия период този процент е около 90, а в Съединените щати — едва около една трета.

През 90-те години в някои райони на САЩ електронните карти постепенно изместват както правителствените чекове за социална помощ, така и талоните за храна. Превеждането на социалните помощи по електронен път се оказва за предпочитане, защото с него се

предотвратява възможността за кражба на лесно разпознаваемия правителствен чек от пощенската кутия на получателя. При новия метод на разплащане с магнитна карта обаче много неграмотни хора стават жертва на безскрупулни търговци, които с касовите апарати източват неправомерно големи суми от картите им, или на най-обикновени улични крадци.

С разширяване на националните мрежи за банкови преводи в рамките на отделните държави възниква необходимостта и от международен електронен трансфер на пари. През 1977 г. в Брюксел е създадена Система за световни междубанкови финансови телекомуникации, известна по цял свят с английските си инициали SWIFT, която си поставя за задача координирането на трансграничното движение на електронни пари. SWIFT се разраства в най-голямата международна финансова електронна мрежа, свързваща банковите системи на над сто отделни държави.

ЗАСЕЧКАТА НА АВТОМАТА ЗА ЗАКУСКИ

Със създаването на паричните знаци преди 2500 години се поставя началото на ерата на монетите. Тя е последвана от ера на книжните пари, започнала преди около 500 години — след изобретяването на печатната преса. Третото голямо нововъведение, променило облика на парите, датира от 1971 г., когато на един banker от Бърбанк, Калифорния, му хрумва да създаде първата в света автоматична машина за пари. По замисъл от такава машина би трябвало да могат да се теглят известни количества банкноти през нощта или през почивните дни; от това биха се възползвали най-вече онези, които не могат в работното време на банките да отидат до най-близкия клон и да получат нужните им суми от касиера. На бял свят се появява машината, известна като банкомат. През същата година се компютъризира и фондовата борса чрез създаването на NASDAQ — националната компютърна система за продаване и купуване на ценни книжа; приблизително по същото време Федералният резерв въвежда експериментално първата система за електронни парични преводи без употреба на хартия. Тази комбинация от технически нововъведения предизвиква истинска революция в методите за боравене с парите. Свързани в единна мрежа, електронните комуникационни канали на

Федералния резерв, уличните банкомати и получаващите все по-голямо разпространение компютри създават електронните пари.

След като кредитните карти се утвърждават през 70-те години като универсално разплащателно средство, банките започват да експериментират с няколко нови вида карти, при които се използват различни технологии и се целят различни функции. Дебитните карти, които имат на гърба си магнитна ивица, първоначално се появяват единствено като средство за теглене на пари от уличните банкомати. С тези карти се избягва нуждата от личен контакт между клиента и банковия чиновник, но целта остава същата — достъпът до пари в брой.

Много скоро на дебитната карта са намерени нови приложения. Още през 1974 г. една спестовна и кредитна банка в град Линкълн, Небраска, инсталира четящи устройства за магнитни карти при касите на местния супермаркет. Пазаруващите вече не трябва да ходят до уличен банкомат, за да изтеглят нужните суми; самата каса превежда на магазина стойността на покупките направо от банковата сметка на всеки отделен купувач. С това за пръв път в историята се премахва използването на пари в брой при покупки от супермаркета. От просто средство за теглене на пари в брой магнитната карта се превръща в заместител на тези пари, както и на използваните дотогава чекове. С последното се ускорява процесът на плащане, като се елиминира неудобството от писане на чекове на ръка, както и необходимостта касиерът да се убеждава в истинността на всеки чек, преди да го приеме като разплащателно средство.

Най-големият недостатък на кредитните и дебитните карти е в това, че при всички случаи те функционират в условията на една цялостна комуникационна мрежа, при която серия от компютри са свързани помежду си по телефонни линии. За всяка парична трансакция по електронен път се уведомява съответната банка или друг събирателен център, след което операцията се потвърждава, приема и изпълнява. Тези електронни комуникации са извънредно удобни за големите супермаркети, универсални магазини или бензиностанции, които реализират значителен оборот, но излизат твърде скъпо на дребните квартални търговци с по-малки ежедневни постъпления. Магнитните карти са практически неприложими при дребни покупки или други видове услуги, изискващи малки суми —

например при автомати за сандвичи и безалкохолни напитки или при бариерите на платените паркинги.

Най-голямото препятствие пред все по-широката употреба на електронните пари са дребните покупки — например пазаруването от автомат. Техническият прогрес и стремежът към пестене на време и човешки труд, намерили израз в изобретяването на автомата за дребни продажби, довеждат като непредвиден ефект до едно значително забавяне на еволюцията на парите. Развитието на автоматите за продажби през двайсети век довежда до небивало разпространение на дребните монети, чието пренасяне, броене и обработка поглъщат от 2 до 6% от стойността им. Дори когато производителите на такива автомати намират начин да ги пригодят за работа с книжни пари, високата себестойност на операциите по броене, сортиране и пренасяне на парите не намалява особено. В края на краищата дадена фирма, която трябва да събере, сортира и превози един милион книжни долара, е изправена пред един тон хартия, нарязана на късчета по един долар. Този проблем бива елиминиран с въвеждането на смарт картата.

Едновременно с търсенето на начини за елиминиране на монетите поради високата себестойност на операциите с тях банките насочват усилията си към усъвършенстване и разширяване на сферата на приложение на електронните карти. Продукт на тези усилия е така наречената смарт карта — пластмасова карта с вграден в нея компютърен чип, в който се вкарва определена, крайна сума електронни пари, предварително одобрена от банката. Тази карта се вкарва в процепа на машината както обикновената магнитна карта, но с тази разлика, че при нея не е необходимо всеки път да се иска достъп до банковите компютри, където се съхранява информацията за наличните суми по сметката. Така покупката се извършва в рамките на лимита, записан в електронната памет на самата карта, като дължимата сума се приспада от този лимит.

Привържениците на смарт картата се надяват, че тя ще елиминира множество рутинни плащания в брой, които сме свикнали да извършваме ежедневно. Чрез вкарване на картата — вместо съответния брой банкноти или монети — в електронното четящо устройство притежателят ѝ може да си купи вестник от автомата за вестници, закуска от автомата за закуски или безалкохолна напитка от съответната машина. Картата може също така да се използва за

разговори от обществените телефонни автомати, за купуване на билети за градския транспорт — изобщо за покриване на всякакви дребни разходи.

Смарткартата заплаща с точност произволни суми пари, с което се избягва необходимостта от връщане на ресто. Всеки, който е пътувал в чужбина, се е сблъсквал с досадната необходимост да приготвя точни комбинации от не дотам познати монети — пфениги, сентавosi, пенита, четвърт долари, петачета или сантими, за да направи някоя дребна покупка. Но това, което все пак е временно неудобство за купувача, може да представлява истинско бреме за продавача. Всяко магазинче, павилион или будка за вестници трябва да разполага с определени запаси от дребни монети за връщане на ресто; тези запаси трябва непрестанно да се контролират от продавача и ако е необходимо, да се попълват. При това всички тези монети трябва да се сортират, броят и пренасят в края на работния ден — едно истинско разхищение на сили, време и пари.

Към средата на 90-те години паричните трансакции в брой възлизат за целия свят на около 8 трилиона долара годишно; близо една четвърт от тях са на стойност, ненадвишаваща 10 долара. Само в Съединените щати годишно се извършват 300 милиарда трансакции с пари в брой на обща стойност 455 милиарда. Около 225 милиарда от тези трансакции, или 75%, са на стойност под 20 долара. Както се вижда, всичко това представлява сериозно предизвикателство за изобретателя на такава универсална система на разплащане, която да замени обемистите и неудобни банкноти и монети с нещо леко, евтино и удобно за ползване.

Понеже във вградения електронен чип на смарт картата може да се въведе, в допълнение към отпуснатия от банката лимит, и голямо количество допълнителна информация, в нея могат да се вкарват по електронен път купони за намаления или други промоции на стоки. Тя може да се използва и като карта за набиране на „пробег“ във въздушни мили, в точки от супермаркетите и универсалните магазини, от фирмите за коли под наем, от бензиностанции и всякакви други търговски обекти, които поощряват лоялност чрез премии и подаръци.

Такава система вече е разработена в някои казина, които разчитат на лоялността на клиентите си. Всеки път, когато даден посетител играе на ротативката или на някоя друга машина за залагане, той

вкарва в процепа специална смарт карта, издадена от казиното. Ако такъв играч спечели, към печалбата му се начислява премия за лоялност. Дори губещи играчи получават привилегията на известно намаление на проиграните суми при удържането им от смарт картата.

Английската Нашънъл Уестминстър Банк е разработила електронна система на разплащане, наречена „Мондекс“, с която електронните смарт карта все повече заприличват на истински пари в брой — с тях могат дори да се прехвърлят суми от една карта на друга. Чрез едно неголямо, но извънредно усъвършенствано четящо устройство всеки може да преведе от своята карта произволна сума пари върху картата на друг човек, който от своя страна може да преведе същата или друга сума на картата на трети и т.н. При това всички тези преводи не минават през банката, а се извършват директно от карта на карта. Смарткартата може да се пригоди евентуално и за заплащане на сметки по телефонна линия или за теглене на пари от обикновено банково гише — банкомат, — при което парите се превеждат директно на картата, сякаш тя е отделна банкова сметка. През 1995 г. Нашънъл Уестминстър Банк въвежда новата карта пробно в английския град Суиндън, а през следващата година започва да я изпробва и в Северна Америка. Опростена версия на подобна карта е въведена и от кредитната компания „Виза“ по време на Олимпийските игри в Атланта през 1996 г.

ВОЙНАТА ЗА ЕЛЕКТРОННИТЕ ПАРИ

Към средата на 90-те години вече се води ожесточена борба за контрол върху новопоявилите се електронни пари. С навлизането си в компютърната ера, при която големи суми пари се движат по електронните съобщителни мрежи, самите банки все повече заприличват на телекомуникационни компании. Междувременно телекомуникационните компании откриват, че могат да извършват подобни услуги не по-зле от банките, с което самите те заприличват на банки. Която от двете страни надделее в тази борба за контрол върху системата на електронни преводи, би реализирала огромни печалби от пазара на дребните парични трансакции. Победителят във войната за електронните пари сам би се превърнал в създател на пари.

Основните играчи — компютърните компании, банките, кредитните компании, кабелните телевизии и разни търговски вериги

— бързат да заемат изгодни стартови позиции за предстоящата надпревара. При толкова много участници е ясно, че победител не може да бъде една отделна компания; фирмите започват да се договарят за формиране на евентуални бъдещи съюзи с оглед създаване на определени пазарни продукти. В Съединените щати повечето участници са от частния сектор.

Войната избухва едновременно, макар и с малки вариации, на няколко различни фронта в Северна Америка, Европа и тихоокеанското крайбрежие на Югоизточна Азия. Към 1995 г. в света вече се намират в обръщение около 1,8 милиарда смарткарти, с които се извършват около 14 милиарда трансакции годишно. Повечето са предназначени за употреба в рамките на затворени системи като университетски градчета, лунапаркове, луксозни пътнически кораби, ваканционни селища или казина. Самият брой на издадените карти показва, че е налице практически неограничен пазар за онази компания, която съумее да построи глобална мрежа за ползване на тези карти, така че собственикът на една и съща карта да може с нея да си купи вестник, да пътува в метрото, да проведе телефонен разговор или да се нахрани в ресторант за бърза закуска.

Няколко компании веднага започват да се обединяват в мрежи за овладяване на пазара. Кредитната компания „Виза“ предприема експеримент със смарткарти с предварително зададени суми едновременно в три държави на два континента — Австралия, Аржентина и Чили. В самите Съединени щати през 1995 г. „Виза“ пуска в обръщение така наречената „Травълмъни“ — специализирана карта за заплащане на пътни разноски по подобие на добре известните пътнически чекове; още от самото начало обаче компанията се надява, че притежателите на картата ще я използват и за редовни покупки в търговската мрежа.

Тенденцията на преминаване изцяло към електронни пари не се дължи на някакъв обществен натиск от страна на хора, недоволни от традиционните форми на употреба на парите. Тя е продиктувана от бизнес интереси, от стремежа на търговците към развиване на нови и все по-големи източници на печалби. С участието на едрия бизнес са изобретени технологии и устройства, позволяващи електронните пари да се ползват все по-лесно и надеждно от търговци и купувачи; ако дадена технология се окаже успешна, тя води до увеличаване на

приходите на търговеца. За да бъде успешна една нова система обаче, търговците и самите създатели на новите пари трябва да съумеят да убедят хората, че системата е действително надеждна и лесна за ползване, че тя работи за тях и че е в техен интерес да я пробват. Едва след като бъде спечелено доверието на потребителя, може да се премине към повсеместното въвеждане на новата система на мястото на старата. Едрият бизнес трябва да остави хората сами да предпочетат новите електронни пари пред добре познатите им банкноти и чекове. Един от начините за постигане на това е да им се помогне да преодолеят дълго наслоявания страх и чувството за несигурност. Хората по принцип се боят да носят у себе си големи суми пари, които лесно могат да бъдат откраднати. За разлика от парите в брой картата не върши никаква работа на крадец, който не знае идентификационния код.

Макар защитеността от кражба да е основен фактор за привличане на нови клиенти, тя е нож с две остриета за търговците, банките и останалите участници в процеса на създаване на електронните пари. Техните стоки и услуги са силно уязвими за електронни крадци и фалшификатори, които по принцип не представляват заплаха за традиционните чекови и парични сметки. Хората, които използват магнитни карти за теглене на пари от банкомат, често стават жертва на нападения в момента на получаване на сумата. Съществуват обаче и далеч по-образовани крадци, които успяват да разчетат кода на картата, след което източват цялата сметка на собственика.

С усложняването и усъвършенстването на електронните системи за теглене на пари в брой, превеждане на суми между отделни сметки и извършване на автоматични плащания все повече се усъвършенства и престъпността в сферата на електронните пари. Поради интернационализацията на тези пари те са най-уязвими в бедните държави, където организирани престъпници с достатъчно технически познания могат да се включат в мрежата с помощта на обикновен компютър и телефонна линия.

Макар повечето държави в света да не проявяват склонност за пряка намеса в движението на електронните пари, много правителствени учреждения са невероятно заинтересовани от неговото следене. Данъчните служби, законоопазващите сили и агенциите за

борба с наркотрафика отлично съзнават, че новите електронни мрежи позволяват дискретното и ефективно движение на огромни суми пари по начини, които са непознати в традиционното банково дело.

* * *

В началото на двайтсет и първи век конкуренцията между участниците в икономическия процес е по-силна от когато и да било; новите електронни технологии пораждаат и нови участници в този процес, способни да се обединят в конфигурации, каквито дори не можем и да си представим. На този етап основната борба сякаш протича между взаимно конкуриращи се частни интереси, но правителствата не могат да си позволят да останат за дълго пасивни наблюдатели. Финансовите власти на Германия, Япония и САЩ все някога ще насочат вниманието си към регулиране на движението на електронните пари. Понастоящем изглежда, сякаш виртуалните пари твърде скоро ще изместят физическите монети и банкноти от почти всички области на тяхното приложение. В момента съперничеството между финансовите и бизнес интересите е за това кой ще привлече най-много потребители към електронните пари и кой ще изобрети най-добрата карта.

Дебитните карти и смарткартите предлагат един много по-ефективен начин на пренасяне на пари; по същество те са значително подобрена версия на пощенския дилижанс от миналото, при която конете са заменени от компютри и телефонни линии. За да може съвременната електроника да бъде приложена в най-пълна степен към използването на парите обаче, решаващ принос има интернет, въведен масово през 90-те години. Бързото разпространение на тази единна компютърна система създава един качествено нов вид пазари и същевременно нов вид пари за тези пазари.

Интернет позволява да се поръчват стоки по електронен каталог и да се заплаща за доставката по компютърна връзка с традиционна кредитна карта или с електронни чекове, като и в двата случая парите се теглят от традиционна банкова сметка. Най-възторжените привърженици на кибернетичното пазаруване предвиждат, че един ден целият свят ще се обслужва от някакъв виртуален търговски център,

който ще измести големите търговски комплекси като „Мол ъф Америка“ по същия начин, както те са изместили традиционната главна улица с магазините в провинциалния град. Ентусиазмът на първата вълна интернет-купувачи стига дотам, че те започват да си представят как много скоро всички хора ще купуват хранителни продукти, ще мерят облекло, ще избират подарък за дядо си или ще попълват винарската си изба пред екрана на компютъра.

С постепенното съзряване на интернет обаче става все по-ясно, че по ред социални и чисто практически причини глобалната мрежа не представлява сериозна заплаха за кварталния бакалин. За неголям брой потребители електронните каталози създават възможност за поръчване от дома на ограничен набор стоки — подаръци, цветя, пица, — но в обозримото бъдеще хората ще продължават да правят основните си покупки по добре познатия начин. Ясно е, че поне засега никой няма да си купува вино, да избира бижута, да си доставя домакински уреди и други машини чрез компютъра, но вече много хора използват мрежата за достъп до други видове стоки и услуги: безплатни компютърни програми, информация, новинарски бюлетини, игри, препечатки от статии във вестниците, цели вестници, дори порнография. Чрез компютъризирани служби могат да се резервират билети за самолет, бейзболен мач или опера, както и да се изпълняват други операции, неизискващи физическата доставка на стоката на получателя. Онези клиенти, които и без това имат по-задълбочени технически познания и афинитет към модерните технологии, могат да управляват банковите си сметки и да извършват всички видове операции по тях чрез компютъра вместо в директен контакт с банковия чиновник. Те могат да си откриват разплащателни сметки за режийни разноски; да купуват ценни книжа; да подават молби за заеми; да теглят или внасят пари във взаимоспомагателните каси или да наблюдават движението на пенсионноосигурителните си фондове. Интернет е идеалното продължение на основната функция на компютъра — обработката на информация; интересното в случая е, че самите пари все повече придобиват свойствата на един вид информация. Действително, парите, които се движат по интернет, не могат да се видят или пипнат; това са просто електронни сигнали, показващи, че дадена сума е преминала от сметката на потребителя в сметката на търговеца. Именно тази информация може да се пренася

по компютърната мрежа по-бързо, отколкото по какъвто и да било друг начин.

През 1995 г. са открити първите две банки, изцяло опериращи в зоната на интернет, а не просто като електронни клонове на вече съществуващи традиционни банки. През началните години на съществуването си банките — които се наричат съответно „Марк Твен“ и Фърст Интернет Банк — представляват интерес главно за компютърни манияци, доколкото в електронното пространство все още няма нужните технологии, търговско търсене и обществена нагласа към тази радикално нова форма на боравене с парите. Не е изключено обаче тези две банки да поставят основата на едно ново поколение финансови услуги, които да се извършват изцяло по интернет.

Първоначално интернет има вид на една многообещаваща форма на финансови пазари; твърде скоро става ясно, че в мрежата е нужна нова система на разплащане, която да включва нещо много повече от обикновена размяна на номера на кредитни карти и банкови сметки — данни, които твърде лесно могат да се прихванат, копират и използват от престъпници. По целия свят компютърни експерти са заети в разработване на надеждни системи за обмен на шифрована информация и защита на банковата тайна; едновременно с това усилията им са насочени към създаване на такъв вид електронни пари, които да бъдат изцяло генерирани в кибернетичното пространство и да съществуват само в него. Населението трябва да бъде в състояние да обменя традиционните парични знаци на националната валута срещу тези нови електронни парични единици. Всеки желаещ трябва да може да си открие сметка в електронни пари, които да използва изключително за покупки и продажби в кибернетичното пространство. С развитието на виртуалната икономика определени услуги ще могат да се извършват в кибернетичното пространство и да се заплащат изцяло с електронни пари, с което ще отпадне необходимостта от пълна конвертируемост между електронната и традиционната валута. Така новата валута няма да измести напълно познатите ни парични знаци или традиционните банкови сметки; тя просто ще прибави нови видове финансови операции, както и нови сметки към вече съществуващите. В близко бъдеще много хора вероятно ще поддържат кибернетични сметки по същия начин, както сега имат сметки в

различните видове спестовни каси, банки, кредитни институции, брокерски къщи и пенсионноосигурителни фондове.

На първо време огромната част от кибернетичната търговия ще се извършва между големите търговски фирми и финансови институции, които ще взаимодействат помежду си, а не толкова с масовия потребител. Постепенно обаче тя ще се разпространи и в сферата на масовото предлагане на стоки и услуги. Електронните пари твърде бързо ще навлязат в други области на живота, като постепенно ще изтласкат традиционните парични знаци от повечето им сфери на употреба. Бабите ще могат да изпращат подаръци в електронни пари за рождените дни на внучетата си; подаръкът ще се появява във вид на виртуални долари на екрана на компютъра, а получателят ще може да ги вложи — разбира се, по електронен път — в сметката си за обучение или пък да си купи с тях каквото си поиска. Любителите на хазарта няма да има нужда да пътуват до най-близкото казино, за да поиграят на рулетка, или до кварталната бакалия, за да си купят билет от лотарията; всякакви залагания ще могат да се правят с лекота по интернет. Всеки притежател на персонален компютър ще може да си купи билет от която и да било лотария по света или пък да играе в казиното на Монте Карло или Атлантик Сити, без да напуска дома си.

Както обикновено става в периоди на радикални технологични и социални промени, през първите години от съществуването на интернет са предложени и изпробвани най-различни нови форми на парите. Някои от тези форми, които поне отначало звучат доста логично, се оказват неосъществими на практика, докато други, на пръв поглед много по-ексцентрични, лесно се пригаждат към изискванията на системата. Не след дълго основните технически, политически и културни проблеми, свързани с използването на електронни пари по интернет, ще бъдат преодолені, а новите виртуални пари ще играят решаваща роля в икономиката на двайсет и първи век.

С постепенното си узряване новите пари ще породят свои собствени проблеми и криминогенни фактори в допълнение към вече съществуващите електронни кражби и фалшификации. Понеже кибернетичното пространство е навсякъде и никъде, всеки, който пожелае, може да превежда произволни суми пари до всяка точка на планетата; може да си открие сметка в Швейцария или на Каймановите острови със същата лекота, както и в кварталната банка.

Невъзможността за проследяване на подобни трансакции ще затрудни извънредно много правителствата да ги проследяват и облагат с данъци; с това границата между легитимни и нелегитимни икономически субекти ще се размие още повече.

Всяка електронна парична трансакция дава възможност за нейното таксуване. Таксите и комисионите върху такива финансови трансакции вероятно ще бъдат много по-малки, отколкото при използване на традиционните кредитни карти или дори при осребряване на чекове или теглене на пари от банкомат; печалбите тук ще дойдат главно от очаквания огромен обем на операциите с виртуални пари. Компаниите, които съумеят да поставят този процес под свой контрол, ще участват в създаването на печалба по същия начин, както правителствата в миналото са облагали монетните дворове с данък върху сеченето на пари. Данъкът върху създаването на електронни пари ще бъде ключ към натрупването на богатство и влияние през двайсет и първи век. По това векът, който току-що започна, ще се различава фундаментално от предходния, през който повечето хора са приели една система на почти пълен монопол на държавата върху създаването и контрола на националната валута.

Зад кулисите на съвременните взаимно преплетени пазари се води яростна борба за контрол над парите. Ключът към властта на бъдещето лежи не само в овладяването на страни с голяма територия и население, не само в притежаването на многонационални корпорации, покриващи целия свят. Много по-важен е въпросът кой ще контролира създаването и обръщението на самите пари — онази субстанция, върху която се основава богатството на нациите, силата на корпорациите и успехът на отделния индивид.

През цялата история на съвременната цивилизация се е водила борба за това кой да контролира парите. Звучи почти като тавтология твърдението, че контролът върху създаването и обръщението на парите се равнява на овладяване на богатството, ресурсите и населението на света. С времето претендентите за контрол върху парите са се обединявали във всевъзможни фракции, институции, правителства, банки, гилдии, корпорации, религиозни ордени, знатни фамилии. Тази борба, започнала с появата на първите монети, никога не е преставала; в най-добрия случай е затихвала за периоди от по един-два века.

Воините за контрол върху парите нерядко са били съвсем истински — на бойно поле, между могъщи армии, въоръжени с танкове, бойни кораби, бомбардировачи и ракети. В други периоди тези войни са били чисто метафорични, макар и не по-малко сериозни сблъсъци на интереси — тихи схватки в дискретни частни офиси, заседателни зали, съдилища и парламенти, както и в залите на големите фондови и стокови борси по света. Щом в една схватка се стигне до победа или до уреждане на интересите на участниците, войната се пренася на следващото бойно поле, където битката се води често с нови оръжия и по нови правила.

В историята, винаги когато е изглеждало, че дадена фракция или институция взема превес над опонента си и овладява парите, се е намесвал някой външен участник, който е изобретявал нова форма на пари, основаваща се на нова технология, с което битката е избухвала наново. Сечените монети изместили по-простите форми на примитивни пари. Самите монети били изместени от появата на банките и издаваните от тях книжни пари; а днес, когато се извършва преход към електронни, виртуални пари, борбата за чието овладяване тепърва предстои, играчите вече се боричкат за най-изгодни стартови позиции на игралното поле, а предстоящата поредна битка за парите ще доминира целия дваисет и първи век.

НАЗАД КЪМ ПРИМИТИВНИТЕ ПАРИ

Посредством електронните пари всеки може да избере дали да съхранява парите си в долари, марки, йени или някаква комбинация от тези или други валути. В недалечното бъдеще финансовите корпорации може да започнат да издават свои собствени електронни пари, с които да конкурират националните валути, използвани днес. Може да бъдат изобретени частни валути, обезпечени със злато, с някаква смесица от валути и стоки, или просто с доброто име и авторитет на институцията, която ги издава. Не е изключено един ден да се появят долари „Ситикорп“, йени „Ямамото“ или талери „Дрезднер“, като всяка от тези валути да се основава на финансовото могъщество и репутация на банката, която я е издала.

Електронната мрежа създава условия парите да стават все по-персонални, а отношенията между продавач и купувач — все по-деперсонализирани. Вече съществуват повече видове електронни пари,

отколкото традиционни: е-банкноти, е-кеш, кибернетични пари, диги-кеш, кибердолари и всякакви други екзотични названия, каквито могат да дойдат на ума на онзи, който реши да ги издава и пуска в обръщение. Много от тези форми на парите ще бъдат изтласкани от обръщение от механизмите на пазара, но тези, които оцелеят, вероятно ще се превърнат в пари със специално предназначение. Потребителите на бъдещето може би ще използват различни видове пари за различни видове стоки и услуги. В допълнение към виртуалните пари, които ще текат по електронната мрежа, те ще разполагат с по няколко вида смарткарти или още по-вероятно, с по няколко вида сметки на една и съща смарт карта.

Електронните пари ще наподобяват разнообразните форми на примитивните пари — раковини каури, животински зъби, мъниста — по това, че техните притежатели ще могат в по-голяма степен да контролират създаването им. Новите пари ще произтичат от най-различни източници, като с тях ще се борави по различни начини. Те ще се отличават с много по-голяма гъвкавост, отколкото правителствата или банките са били склонни да отредят на металите и книжните пари през изминалите две хилядолетия.

Изобретяването на нови начини на създаване на пари и квазипари от частни институции означава, че парите ще могат да съществуват в много по-разнообразни форми от когато и да било. С всяка промяна в технологията на производството на парични знаци са се създавали нови видове пари, които са достигали до нови сфери на битието, но с нито една от направените досега промени не са били премахвани предишните видови пари. Монетите не са изчезнали със създаването на книжните пари. Дори днес, когато никой вече не използва златни монети за ежедневни парични операции, в трезорите на банките и в частни сейфове се намира много повече злато във вид на монети, отколкото когато и да било преди. С изобретяването на банкнотите просто се създава нов вид пари, без да се премахне предишният. Наистина, функцията на златните и сребърните монети е силно променена, но ползата от тях си остава. По същия начин електронните пари се прибавят към вече съществуващите видове, без да изместят монетите и банкнотите. Както бе казано по-горе за монетите, днес в обръщение по света се намират много повече банкноти, отколкото когато и да било преди.

Електронните пари ще разширят ролята на парите в обществения живот дори повече, отколкото изобретяването на металните, книжните и пластмасовите пари преди тях. Хората ще намерят нови приложения на електронните пари, каквито днес не можем дори да си представим и каквито са били немислими при предишните форми и разновидности на парите.

Човечеството използва парите вече двайсет и пет века. През цялото това време са се редували периоди на икономически растеж и стагнация, парите са били изоставяни като ненужни и след време възраждани наново, унижавани и реабилитирани, подлагани на инфлация и депресия. След дългата и успешна традиция на използване на златни и сребърни пари или на такива, основаващи се на злато и сребро, през двайсети век парите претърпяват още една мутация, превръщайки се в електронни импулси, които първоначално изглеждат просто като една нова форма на регистриране на числа и информация, значително по-ефективна от мастилото. Сега се смята обаче, че тази нова форма на парите може да се окаже много по-гъвкава и универсална, отколкото някога е бил в състояние да предвиди който и да било учен, търговец, ясновидец или гуру. Най-после освободени от ограниченията на времето и пространството, от контрола на едно отделно правителство, от корпоративен надзор, дори от нормалните сили, движещи икономиката, парите са еволюирали в нещо напълно ново и непознато преди. С две думи, парите вече никога няма да бъдат това, което са били.

През двайсети век сме свидетели на бързото превръщане на парите от хартия в пластмаса и после в електронни импулси, генерирани от компютри, предавани по телефонни линии, лишени от каквато и да било физическа форма извън тази на електрическия сигнал. През цялата си история парите са се развивали във все по-абстрактна форма. Сега, когато се движат със скоростта на светлината, парите представляват най-могъщата финансова, политическа и обществена сила в света. Те все повече приличат на Бог — една напълно абстрактна величина, без физическо присъствие.

На бюрото си американският президент Хари Труман държал табелка със знаменития надпис: „Доларът спира тук.“^[1] Оттогава насам много служители в Министерството на финансите и в Бюрото за гравирание и печат слагат върху бюрата си табелки, които гласят:

„Доларът тръгва оттук.“ Днес електронният долар не тръгва отникъде и не спира никъде. Той е в непрекъснато движение.

Най-големите парични знаци в света могат да се видят на тихоокеанския остров Яп, който е част от Западните Каролински острови, южно от Гуам. Традиционните „монети“ на острова приличат донякъде на големи воденични камъни — плоски дискове от пясъчник с голямо отворстие в средата. Някои са достатъчно малки, за да ги повдигне дете; други са толкова огромни, че най-едрите мъже на острова изглеждат като джуджета пред тях. Древните островитяни издялали тези грамадни пари от пясъчник, какъвто се добива в кариери чак на остров Белау — на няколко стотин мили от Яп, и ги докарвали на своя остров през открито море с големи двукорпусни канута.

Всички тези каменни пари били собственост на островната аристокрация, която ги използвала главно за ритуални цели. За ежедневни плащания обикновените хора използвали обикновени морски раковини. Дори и раковините се различавали по стойност според цвета, като по-рядката разновидност — със синьо ръбче — се смятала за много по-ценна от обикновената — с жълто. В социалната йерархия на остров Яп, колкото по-ниско стоял даден индивид, толкова по-прости пари бил длъжен да използва.

Макар образци от гигантските каменни пари на Яп да могат да се видят понастоящем в различни музеи по света, в голямата си част те все още се съхраняват на острова, където местните жители са ги наредили изправени покрай шосето, подобно на каменен стобор, който представлява и своеобразна обществена банка. Всяка „монета“ си има законен собственик. С годините тя може да смени собственика си, но не и мястото, където стои.

Каменните пари и раковините на остров Яп съставляват до ден-днешен важна част от местната култура, макар забързаните покрай тях островитяни да предпочитат напоследък американски долари или японски йени. На острова се приемат и пътнически чекове, кредитни и дебитни карти, ваучери, електронни банкови преводи. И все пак каменните пари на Яп продължават да се издигат край пътя като драматичен спомен от една друга система, доминирала практически целия обществен и културен живот на острова, от която днес е останала само величествена символика. Историята на парите на остров

Яп е изложена пред очите на всеки като напластените една върху друга цивилизации в някоя археологическа разкопка, където всеки пласт произлиза от предишния — от този, който е затрупал.

В известен смисъл новите форми на електронни пари, които възникват понастоящем, напомнят повече каменните монети на Яп, отколкото добре познатите национални валути. С настъпването на края на валутните системи, контролирани от правителствата, в кибернетичното пространство се оформя един нов валутен пазар, на който ще функционират паралелно много и различни видове пари. Както някога древните жители на Яп, бъдещите граждани на света ще трябва да се оправят сред едно объркващо разнообразие от парични форми, всяка с различно, понякога много тясно приложение. Подобно на разноцветните раковини или различните по размер каменни плочи, парите на бъдещето ще имат много различна форма и големина, която ще зависи в значително по-малка степен от държавата, в която са възникнали, отколкото от класовата и съсловната принадлежност на индивида, който ги ползва.

Днес сме изправени пред самия край на един дълъг исторически процес на развитие, при който парите постепенно променят формата си — от раковини и различни стоки към една сложна световна система от национални валути. Изправени сме и пред едно начало — началото на най-голямата социална и културна революция след възникването на парите.

[1] Игра на думи върху различните значения на „buck“ — долар, а също и отговорност. В случая: „Аз поемам цялата отговорност.“ — Б.пр. ↑

ИЗКУСТВОТО НА ВАЛУТНИЯ ТЕРОР

И влезе Исус в Божия храм, и... прекатури масите на менячите.

Матей, 21:12

Бизнес, който прави само пари и нищо друго, е лош бизнес.

Хенри Форд

Един призрак броди по света — призракът на парите в тяхното нематериално, електронно присъствие, без форма и обем. Вечно гладен, той се скита ден и нощ; не признава нито държавни граници, нито годишните сезони. Този странен звяр толкова отскоро се появи на световната арена, че все още дори не знаем как да го назовем. Призракът, който броди по света, се състои от огромен, но невидим облак от пари във вид на енергия; пари, които приемат една или друга форма, превръщат се от една валута в друга с натискането на клавиш или с превключването на комутатор в някой компютър. Парите са навсякъде около нас — в кредитната карта, в телефонния кабел, в домашния компютър, — но ние все не можем да ги видим и пипнем, а още по-малко да ги овладеем и контролираме. Те са като морския прибор. Парите са смес от първични желания, страхове и вяра.

В зората на двайсет и първи век човечеството е достигнало до един кръстопът в отношенията си с парите — тази привидно жива сила, която хората създадоха, без да могат да контролират. Парите са се превърнали в едно глобално човешко творение, в основа на икономическата система, която доминира всяко кътче на планетата. Сега, когато комунизмът практически навсякъде по света е мъртъв, погребан под собствената си гнилост и разруха, капиталистическата система — изградена върху парите — отбелязва своя триумф. Парите

доминират не само икономическите категории производство, собственост, труд и потребление, но оказват влияние практически върху всеки аспект на личния живот. След един подготвителен период от около две хиляди години, през който хората развиха сложни форми и разновидности на парите и създадоха неизброимо разнообразие на институции, основаващи се на тях, световната история навлезе в ерата на кибернетиката, която е същевременно и ера на парите.

Появата на световната електронна парична система със свободно плаващи валутни курсове позволява мигновеното превръщане на милиони долари от една валута в друга по всяко време на деня и нощта, във всяко денонощие от годината. Към 1995 г. само операциите с подобни „блуждаещи“ електронни пари надхвърлят 1,3 трилиона долара дневно; във всеки момент валутните дилъри могат да изоставят долара, да подсилят марката, после да се втурнат към йената или към някаква друга валута, временно набрала популярност в някой отдалечен ъгъл на планетата.

Един трилион и триста милиарда долара като обект на едnodневни валутни операции са нещо, което обикновеният човек трудно може да си представи; като блед опит за онагледяване на това понятие може да се каже, че обърната в банкноти по един долар, сумата би тежала колкото трийсет и два презокеански кораба с размерите на „Титаник“. Само дето тези нови пари не се нуждаят от цели флотилии кораби, за да бъдат превозени от една точка на света до друга.

Призракът на електронните пари притежава много по-голяма сила и от най-влиятелните световни банки и корпорации; политици и лидери на най-могъщите държави треперят от страх и се умилкват пред неговата непредвидима, капризна власт. Посоката на движение на този призрак се определя от действията на хиляди валутни дилъри по целия свят, които от своя страна зависят от избора и решенията на милиони хора. Тази посока на движение се повлиява в някаква микроскопична степен всеки път, когато американец заплаща за японска кола, или руснак — за корейски телевизор, или германска домакия — за руски природен газ, или японец — за американска компютърна програма.

Във всеки миг от денонощието хиляди дилъри в залите на световните борси стоят в очакване, готови да реагират веднага щом

цифрите на екрана пред тях се построят в някакъв статистически значим порядък. Тези практически едновременни решения на хиляди индивиди водят до могъщо раздвижване на електронната валута, която — подобно на огромен рибен пасаж или на неизброимо ято птици — внезапно се понася в някаква посока, после като единен организъм рязко свърва встрани, издига се или се спуска, или пък замира насред полет. Валутното ято кръжи ден и нощ, появява се тук или там, застоява се за миг, после без предупреждение се понася напред, към някое примамливо езеро или тучна ливада на другия край на света.

КОМПЮТЪРНИТЕ ДЕЦА

Денят на валутния дилър, работещ в типичната борсова зала, е напълно произволна смесица от принудително бездействие и бясна хиперактивност. В един момент всички дилъри изглеждат спокойни и отпуснати, дори леко отегчени; с крака, небрежно изпружени на бюрата, те посрбват кафе, прелистват списания, играят на компютърни игри, слушат гръмка поп музика през стереослушалки, шегуват се помежду си или като деца вкарват кошове с малка дунапренова топка. Изведнъж всички скачат, сякаш нападнати от оси, и се изпъват пред бюрата като хрътки, надушили дивеч. Обектът на тяхното внимание изобщо не е в залата; той е някъде далеч в кибернетичното пространство, но сянката му се проектира върху редиците монитори и компютърни терминали пред всеки дилър. Внезапно в залата настъпва неописуема врява — всеки крещи в по два-три телефона едновременно, а погледът му бяга от монитор на монитор. Подобни пристъпи на колективна лудост обикновено траят по няколко минути, но могат да се проточат с дни.

Твърде често валутният дилър не излиза в обедна почивка; понякога не му остава време да изяде дори един сандвич на бюрото си. Когато напрежението достигне своя връх, той е благодарен, ако едната му ръка е свободна, за да поднесе към устните си стиропорената чашка с отдавна изстинало кафе.

Този пазар без граници никога не отваря и не затваря; той просто пулсира. За него няма зима и лято, ден и нощ. Няма ваканция, отпуск, сиеста или почивка за кафе. Когато банките в Швейцария затворят за през нощта, офисите в Токио и Сидни вече са отворили за следващия работен ден. Когато залите в Шанхай излязат в почивен ден за

националния празник, борсите в Ню Йорк и Лондон продължават да бръмчат. Докато американските дилъри празнуват Деня на благодарността около семейната трапеза, продажбите в Бомбай, Тел Авив, Хонконг и Сеул продължават с пълна сила. Отделни офиси могат да отворят и затварят по всяко време; отделни дилъри могат да се включват и изключват от мрежата, когато си искат, но пазарът като цяло не спира дори за една милисекунда през нито един ден на годината. За да са в крак, големите играчи нямат право на почивка. Дълбоко в подземията на нюйоркските банки, където няма прозорци и климатичната инсталация никога не спира; в стоковите борси на Чикаго и брокерските къщи на Лондон, под бледата светлина на луминесцентните лампи, сред мъркането на компютрите, пронизителния писък на електронната сигнализация и скимтенето на въртящите се хард дискове валутни дилъри работят двацет и четири часа в денонощието.

Днес пазарът на валута е най-големият пазар на света. Количествата пари, които се обменят на него, далеч надхвърлят brutния национален продукт на икономически най-могъщите държави. За една година само на Чикагската стокова борса се извършват, наред с останалите видове дейности, валутни сделки, които по обем надвишават brutния национален продукт на всички държави в света.

В началото на двацети век светът признава само няколко валути, като всички са обвързани със златния стандарт. В края на века в обръщение се намират вече близо двеста отделни национални валути — от щатския долар до парични единици с местно значение, нямащи абсолютно никакво приложение извън зоната, контролирана от съответното правителство. С възникването на всяка нова валута се увеличават възможностите за спекулации, но основните валути остават тези на Западна Европа, Северна Америка и Япония, докато всички останали бързо изгряват и също така бързо залязват като международно платежно средство.

Валутният пазар обхваща целия свят в единна мрежа, но като всяка мрежа и той си има своите опорни точки. Такива са Центърът за международна валутна търговия при Чикагската стокова борса, и Филадельфийската фондова борса — двете най-големи организации, специализирани в търговия с валутни фючърси в Съединените щати. В многоетажното подземие на Чикагската борса работят около петстотин

валутни дилъри, които, подобно на дилърите на всеки борсов пазар, разговарят помежду си с крясъци и жестове и се обличат в характерни костюми, за да ги различават по-лесно онези, с които се надяват да правят бизнес — т.е. да продават и купуват фючърси. Също както при търговията със стокови фючърси — били те свински шкембета, соя или злато — валутните дилъри продават не друго, а правото на закупуване на валута на определена държава по определен курс на точно определена бъдеща дата. Ако дадена компания поръча, да кажем, стоки на стойност един милион йени, като доставката по договор трябва да се изпълни на определена дата през следващата една година, възложителят не желае да поема риска през оставащото дотогава време йената да поскъпне с 15%. За да бъде сигурен, че на уговорената дата той ще получи стока за милион йени по разумен курс, възложителят на поръчката купува валутни фючърси, с които си гарантира правото да плати за поръчаната стока по предварително определен курс на долара спрямо йената. Ако междувременно йената поскъпне, с купуването на фючърсите клиентът си спестява пари. Ако йената остане на същото ниво спрямо долара, сумата, заплатена за фючърсите, служи за застрахователна полица. В днешния свят на непрестанно изменящи се валутни курсове пазарът на фючърси позволява на търговците да имат достатъчно точна предварителна представа за разходите и приходите, които ще реализират в своите бъдещи международни сделки.

Докато търговията с валута изпълнявала спомагателна функция към търговията със стоки, тя се извършвала в задушните кабинети на чиновници от среден разряд в банките и другите финансови институции. За тази второстепенна дейност не били нужни особени умения или голямо въображение; най-сериозната грешка, която можела да се допусне, била в изчисляването на курса. Тази скромна роля на валутната търговия преминава завинаги в историята с откриването през 1972 г. на „Валутната яма“ при Чикагската стокова борса — първият институционализиран пазар на валутни фючърси в света.

Макар валутните борси да се пръскат по шевовете в периодите на повишена активност, техният относителен дял в световната търговия с валута постепенно спада. В сравнение със сегашния дискретен валутен пазар, който се провежда изцяло в кибернетичното пространство, търговията лице в лице изглежда като някаква архаична отживелица от средновековните пазарни площи. Колкото и

компютри да примигват в залите, колкото и километри кабели да се влачат по пода, колкото и разнообразни да са цветовете на костюмите на дилърите, валутните борси все още отварят и затварят, като при това през седмицата повече време са затворени, отколкото отворени. През лятото на 1995 г. търговията с валутни фючърси на Филадельфийската борса едва достига някакви си 1,5 милиарда долара дневно — дребни стотинки на фона на световния валутен пазар, където се разиграват суми в трилиони долари.

С колебанията в курсовете на основната валутна кошница в условията на един отворен пазар и с възможностите, предлагани от съвременните компютърни технологии и сателитни комуникации, не е възможно един отделен център на търговия да доминира валутните пазари така, както една отделна фондова борса доминира пазарите на ценни книжа, или една отделна стокова борса доминира пазарите на основни суровини. Днес информацията от всички валутни пазари по света достига с една и съща скорост до германския бизнесмен в Сингапур, до френския брокер на яхтата му в Карибско море, до ексцентричния милиардер отшелник в Австралийската пустиня и до Клуба за инвестиции на жените домакини от Минеаполис.

Валутният пазар се различава от всички останали глобални пазари и по един друг, още по-фундаментален начин. На останалите пазари търговците разменят стока срещу пари, докато на валутния пазар дилърите разменят парите на една нация срещу парите на друга; тук за стока в традиционния смисъл на думата въобще не става дума. Единственият предмет на договаряне е обменният курс; няма превръщане на американски в метрични мерки и теглилки, уточняване на волтаж, товарителници и маршрути на доставка. Единствената обсъждана величина са парите. Тяхната обмяна, независимо дали веднага или след една година, ще се извърши мигновено чрез електронен трансфер. Валутният пазар е най-чистата форма на търговия. Предметът на размяна не се сади, жъне, тори, изработва, калиброва, превозва или променя по какъвто и да било начин. Валутният пазар не търпи никакви забавяния; всички операции се извършват в един миг. Със скоростта на светлината електронните импулси достигат до най-отдалечените краища на планетата, огромни суми долари бягат от Сингапур в Сао Паулу, йени наводняват централната банка на Заир, турски лири се преливат от Истанбул във

Франкфурт, южноафрикански рандове се превръщат в канадски долари.

Дори след изобретяването на телеграфа и телефона бе нужно известно време, за да може съобщението за увеличаване на основния лихвен процент от Банк ъф Ингланд да достигне до Ню Йорк, Сидни, Буенос Айрес или Кейптаун. Ако приемащият офис се окажел затворен за през нощта или за края на седмицата, новината стигала едва след няколко дни, като обикновено минавали още няколко, преди вестниците да я разпространят до най-отдалечения ъгъл на страната. В ерата на телеграфа и телефона няколко отделни точки на влияние управлявали финансите на цели райони от света, а един световен център — първоначално Лондонското сити, а по-късно финансовият район на Манхатън — владеел международната икономика. Взаимно преплетени мрежи от банкери, бюрократи и директорски съвети се информирали за настъпващи промени чрез лични телефонни разговори, докато широката публика ровела за трохи информация, фигуративно казано, в кофите за боклук. В тази ера самите валути се променяли извънредно бавно във времето, и то само когато правителствата решили това след дълго мислене. Понеже всяка нация била обвързала валутата си със златото или среброто или някоя по-силна валута като щатския долар, британската лира или френския франк, обменните курсове на основните световни валути си оставали едни и същи не просто с години, а с десетилетия.

До голяма степен движението на валутите една спрямо друга се дължи на неуловими настроения, интуиция и предразсъдъци. Често тези движения отразяват доверието на инвеститорите в държавното ръководство на дадена страна в даден момент. Тъй като инвеститорите вярваха, че Роналд Рейгън ще управлява именно така, като управлявал, през време на неговото президентство доларът се разменяше по по-висок курс, отколкото би било оправдано според обективните икономически данни. С подобно доверие обаче не се ползваха Джордж Буш и Бил Клинтън, поради което при тяхното управление доларът падна значително.

Подобни неуловими причини предизвикват вероятно около 75% от колебанията във валутните курсове, докато едва 25% могат да бъдат съотнесени към действителни, поддаващи се на количествено изражение икономически фактори и статистически данни.

Същата технология, с която новините се разпространяват толкова бързо по целия свят, позволява и на получателите на тази информация да вземат бързи пазарни решения, независимо дали участникът в процеса се намира в голямата зала на Амстердамската борса, или се обажда по мобилен телефон от пуцинатаците на Патагония. Търговците на валута могат да осъществяват своите покупки и продажби от всяка точка на планетата с просто натискане на няколко клавиша или с кликуване на мишката върху съответния символ; за онези, които смятат дори тези прости действия за прекалено бавни и трудоемки, са разработени специални компютърни програми, с които се подава например команда за продажба на долари веднага щом курсът спадне под или се вдигне над определен праг. И понеже всеки дилър е напълно свободен да си набележи своя собствена стратегия за покупки и продажби, тези компютърни програми стават все по-усложнени и са в състояние да обработват колосални количества информация. С тях може да се вземат решения според степента на колебания в курсовете на валутите, както и според съотношенията между лихвените проценти, ръста на държавните заеми, цените на основните суровини, движенията в търговските баланси, измененията в темповете на жилищно строителство, ръста на корпоративните печалби, както и всякакви други фактори, имащи макар и хипотетично отношение към стабилността на националната валута — например очакваните температури и валежи в селскостопанските земи или победите и загубите на националния футболен тим.

BELLUM OMNIUM IN OMNES^[1]

В края на 80-те и началото на 90-те години международните валутни пазари създават условия финансовите институции да печелят пари с много по-малко персонал. Една банка, използваща традиционни методи и предлагаща традиционния набор от услуги на своите клиенти, се нуждае от цяла армия от близо 5000 служители, за да управлява вложения, кредити и други активи в размер на 10 милиарда долара. На валутните пазари същите суми минават през ръцете на един екип от 20 души, т.е. от гледна точка на печалбата се реализира икономия на средства за обучение, заплати и административни разходи

по останалите 4980 служители. Всеки три дни през основните финансови институции на Ню Йорк преминават повече пари, отколкото през всички американски корпорации в течение на една цяла година. За един месец тези институции обработват паричния еквивалент на брутния вътрешен продукт на целия свят, умножен по две.

До средата на 90-те години валутната търговия вече се е наложила като най-бързия начин за печелене на пари, измествайки от тази позиция други доходни дейности като стопанския арбитраж или търговията с рискови облигации и селскостопански земи.

Някои от водещите международни корпорации реализират големи печалби от валутни спекулации, отколкото от традиционната си производствена дейност. Всякакви институции, имащи право да извършват финансови операции — от големите банки до окръжните управи и деканатите на местните колежи — се залавят да търгуват с валута като сигурен път към бързата печалба.

Макар световният валутен пазар да е — поне на теория — широко отворен за всички желаещи да участват, истината е друга: най-много успяват младите неженени мъже. Само безразсъден младеж може да се нагърби с чудовищния риск да залага десетки милиони долари чужди пари. Само ерген може да задели нужното време, тъй като не е ангажиран със семейство, деца, родителски срещи, семейни събирания и други отклоняващи вниманието дейности.

При цялата си електронна деперсонализация и необвързаност с място и време на действието, валутният пазар далеч не е лишен от свое лице. Напротив — той реагира още по-бързо, категорично и емоционално на субективни фактори, усещания, страхове и надежди, отколкото традиционните пазари. Може би това е така, защото участниците в този пазар са толкова отдалечени един от друг и разпръснати по света — в Ню Йорк, Сингапур, Женева, Франкфурт, Сидни, Токио, — че чувстват непрестанна нужда да общуват помежду си, главно по телефона, като в процеса на това общуване лесно си предават един на друг своите вътрешни гласове, опасения, страхове и предчувствия, обикновено изпреварващи с няколко минути зараждащата се тенденция, преди още тя да бъде отразена в екраните на компютрите или разгласена от световните финансови

информационни мрежи. Най-големите играчи на валутните пазари познават добре партньорите си и знаят как да разчитат скрития смисъл във всичко казано и направено от тях. Те с голяма точност могат да определят дали човекът на другия край на жицата споделя нещо важно, разменя поверителна информация срещу бъдещи услуги, връща предишна услуга, замисля отмъщение или просто повтаря неоснователен слух. Те могат да преценят дали той сам си дава сметка за важността на това, което казва, или просто си дърдори, колкото да запълни времето до следващата важна операция.

За да постигне макар и малка преднина пред останалите участници в играта, всеки дилър е длъжен да поддържа контакти с десетки колеги по целия свят, както и да има достатъчно вярна преценка за техните мисли и действия. На валутния пазар няма постоянни екипи, но отделните дилъри имат нужда от надеждно взаимодействие, за да могат заедно да преценяват пазара и да договарят взаимноизгодни сделки. Непрекъснато се конфигурират и преконфигурират съюзи с определена цел, които лесно могат да бъдат разтурени и възстановени в някаква друга форма и конфигурация. Днешният съперник е утрешният съюзник, а днешният съюзник — утрешният враг. Валутният пазар се приближава може би най-много от всички институции, познати на човечеството, до пословичната „война на всеки срещу всички“.

Добрият играч на пазара непрестанно търси и събира случайни зрънца информация, гледни точки, недоизказани съмнения, отношения и становища — все неща, които не могат да се измерят, изразят количествено и вкарат в програмата на компютъра. Само с търпеливо сглобяване на тази мозайка от субективна, силно персонализирана информация в една непрестанноменяща се среда е възможно играчът да се надява да получи заветната преднина от няколко секунди пред останалите.

Човек рядко изобретява оръдие на труда, което после да не използва. В процеса на създаване на цялата тази огромна мрежа от машини и програми, която им дава възможност да действат и реагират толкова бързо, финансовите играчи създават и императива всички тези средства да се използват непрекъснато. Вече не може да се чака, докато съмне, докато стане понеделник сутрин, докато дойде време за действие. Валутният дилър е длъжен да действа и реагира мигновено,

тъй като в този бизнес понякога в милисекунди се изразява разликата между печалба и загуба, а в минути — между платежоспособност и банкрут. Императивната важност на фактора време до голяма степен определя и стадното поведение на валутните дилъри, а оттам — и тенденцията на капитала да се движи на големи маси. Тъй като вече не разполагат с дни, за да обработят наличната информация, дилърите са принудени да вземат незабавни решения, когато се налага да пресяват фактите от слуховете или да преценяват например как ще реагират японците на подобряването на търговския баланс на Германия. За всеки дилър, който не е в състояние сам да вземе тези решения, най-разумно е да прави онова, което правят останалите. Вместо да се учат да разчитат хилядите зрънца информация, които постъпват по телефонните линии и чрез екрана на компютъра, повечето дилъри се усъвършенстват в дешифриране на действията на колегите си.

За един валутен дилър е по-малко важно да знае действителното значение на постъпващата информация, отколкото да предвиди как ще бъде изтълкувана тя от пазара. Дори когато самият той смята, че моментното снижаване на лихвения процент от Френската национална банка не е важно само по себе си, ако предполага, че на останалите дилъри това понижение ще се стори важно, той трябва да действа така, сякаш то наистина е важно.

Поради стадния манталитет на валутните дилъри се увеличава масата и енергията на огромните количества пари, които се движат в свободно състояние по света. Тази увеличена маса и енергия на свой ред води до усилване на ефекта от всяко движение на пазара. Понеже дилърите не са в състояние да реагират деликатно или премерено на тези флукуации, техните решения обикалят за миг света с устрема на препускащо стадо антилопи гну. Едно едва забележимо потрепване на въздуха се превръща в сигнал за паническо бягство от долара към германската марка или швейцарския франк. С всяко движение се предизвикват финансови вълни, които заливат всички части на световната икономика. А ако тези вълни могат да предизвикат сериозни смущения в могъщи икономики като тези на Съединените щати или Япония, ефектът на евентуално бягство на стадото на капитала от мексиканското песо, новозеландския долар или италианската лира, или от изненадващото му връхлитане върху

руската рубла, египетската лира или гръцката драхма може да бъде опустошителен.

„СПИН ЗА НАШИТЕ ИКОНОМИКИ“

На срещата на върха на държавните глави на седемте най-могъщи икономически държави, проведена през юни 1995 г. в Халифакс, Нова Скотия, френският президент Жак Ширак изразява всеобщото недоверие във валутните пазари, като нарича спекулативната търговия с валута „СПИН за нашите икономики“. Това, което той забравя да спомене, е, че самите правителства са главният източник на зараза.

Когато в играта се включват толкова много участници и се залагат такива огромни суми пари, все някой трябва да загуби. Толкова по-странен е фактът, че сякаш всички основни играчи печелят едновременно. Понякога някой могъщ инвеститор търпи сериозни загуби или някоя банка рухва, но като цяло изглежда, че от валутни спекулации всички страни печелят повече, отколкото от други, традиционни форми на инвестиране.

Вместо да бъдат средство за функциониране на пазара, парите са самият пазар. Както пише Уилям Грайдър:

„Парите бяха замислени като неутрален посредник при търговията. Сега те са нейният капризен господар.“

С изоставянето на златния стандарт и впоследствие на обменните курсове, определени със споразумението от Бретън Удс през 1944 г., правителствата на западните сили оставят всяка национална валута сама да намери своя реален обменен курс. Отделни правителства все още се опитват да влияят в краткосрочен план върху курса на националните си валути, но те вече не са в състояние да го контролират. Един от начините да се прави това е чрез промяна в лихвения процент на държавните облигации. Така например, ако Съединените щати предлагат по-висока лихва от Германия, повечето инвеститори ще търсят долари, с които да заплатят за американски държавни ценни книжа, а по-малко ще имат нужда от марки. Така

курсът на долара ще се повиши, а на марката ще спадне. Както корпорациите понякога изкупуват собствените си акции, за да намалее предлагането и се увеличи търсенето, а оттам се повдигне и техният курс, по същия начин правителствата могат да влияят на стойността на националната валута. Националната банка може да изкупи големи количества от собствената си валута, ако иска курсът ѝ да се вдигне, или да продаде големи количества на валутните пазари, ако целта е той да спадне.

Въпреки тези усилия правителствата не могат ефективно да противостоят на приливите и отливите на пазара. Когато мексиканското песо се продъни през 1995 г., президентът Клинтън се притече на помощ с пакет от 53 милиарда долара, но той се оказа недостатъчен, за да съживи песото на международните валутни пазари. Мексиканската икономика играе съвсем скромна роля на световната арена и нейната валута винаги е била смятана за „мека“, но дори и в много по-могъщи държави политическите банкери не се справят кой знае колко по-успешно. Каквито и ресурси да бъдат предоставени за задържане на марката или долара на определено ниво, ако инвеститорите си наумят, че това ниво трябва да се промени, или ако дори само пасивно очакват то да се промени, правителството може само временно да устои на емоциите на пазара. В края на краищата пазарът ще спечели.

Дори когато няколко държави с общи усилия се опитват да контролират пазара на валута, те обикновено не успяват. На 22 септември 1985 г. министърът на финансите на Съединените щати Доналд Рейгън се среща в Ню Йорк с външните министри на Япония, Германия, Великобритания и Франция. От луксозния хотел „Плаза“ е обявено съвместното решение на петте правителства за бавна и постепенна девалвация на долара. Пазарът реагира незабавно на думата „девалвация“, напълно пренебрегвайки другите две думи — „бавна“ и „постепенна“; доларът се сгромолясва до най-ниското си ниво в историята.

Големите финансови институции — „Саломон Бръдърс“, Ситибанк, холандската ING Банк, „Голдман Сакс“ — понякога прибегват до подобни трикове, за да коригират курса на дадена валута леко нагоре или надолу. Въпреки тези краткосрочни мерки обаче в дългосрочен план поведението на пазара е сумарен резултат от хиляди

индивидуални решения, взети от хиляди инвеститори, основани на тяхната собствена информация, анализи и индивидуални интереси, нужди и цели. Понякога губещите в тази игра са други големи финансови институции; най-често обаче от това губят данъкоплатците, които правителствата използват, за да подпрат националната валута, когато тенденцията е към спад, или да я задържат ниска, за да стимулират експорта.

Дилърите, които търгуват от името на частни инвеститори, трябва да са най-бързи и най-хитри. Ако постоянно губят пари на клиентите си, те твърде скоро ще загубят самите клиенти. Националните банки не са длъжни да се ръководят от подобни съображения; в крайна сметка те работят за съответните правителства, а целта на едно правителство не е толкова да реализира печалба, колкото да преследва определена монетарна целесъобразност за момента — да свива или разширява паричната маса, да задържи курса висок или да го остави постепенно да се смъкне. Дейността на банкерите бюрократи се оценява не по това колко пари са спечелили или загубили, а по това дали са успели да реализират политическата си цел. Ако хазната загуби пари, виновен е пазарът, не те. При това загубата е винаги за сметка на данъкоплатците, независимо дали самите те съзнават това, или не; загубата е част от цената на държавното управление. По този начин държавата субсидира валутните спекулации. Без намесата на правителството печалбата от тази дейност би била болезнено малка. Колкото повече държавните банки се опитват да контролират валутния пазар, толкова повече пари могат да се спечелят с валутни спекулации; правителството на практика винаги се опитва да върви срещу пазара — т.е. то е вечният губещ.

В края на финансовата година, когато държавните институции отчитат своите печалби и загуби от търговията с валута, от отчетите им на някого може да се стори, че те едва ли не се конкурират помежду си, т.е. докато едни печелят, други губят. Истината е, че губят всички. Министерството на финансите на САЩ и Федералният резерв имат значително по-малка власт да контролират курса на долара, отколкото италианската национална банка да контролира курса на лирата, или тайландското правителство — стойността на бата. Колкото повече се търгува една валута, толкова по-малко власт има над нея

правителството, и обратното — колкото по-малко се търгува тя, толкова по-решаващо влияние има всяка отделна намеса на държавата в определяне на нейната стойност. Както обяснява бившият валутен дилър Тед Фишман, дилърът, дори да спечели в своята професионална роля, винаги губи в ролята си на гражданин:

„Като данькоплатец и гражданин аз съм вечният губещ и ще продължа да губя дотогава, докато Министерството на финансите и Държавният резерв продължават да харчат парите на гражданите за държавна интервенция във валутната търговия; да раздават пари на онези типове с компютрите и телефоните.“

Валутните дилъри ще продължават, на практика винаги, да печелят състезанието с бюрократите. Инвеститорите и bankerите ще побеждават държавните чиновници и техните икономически съветници. Валутната търговия в последното десетилетие на двайсети век придава ново, много по-цинично значение на казаното от Волтер:

„По принцип изкуството да управляваш се състои в това да вземеш колкото е възможно повече пари от една част от гражданството, за да ги дадеш на друга.“

[1] Война на всеки срещу всички (лат.). — Б.пр ↑

ЕРАТА НА ПАРИТЕ

Това е едно съвсем ново, революционно изобретение, от което всички трябва да се боим като от дявола.

Шалом Розен,
банкер

Парите са възникнали като прости късове мед, сребро, раковини или злато. Днес те могат да бъдат монети или банкноти, чекове или банкови сметки, колонки от цифри или отпечатъци от пластмасови карти, електронни импулси върху компютърния екран или нули и единици, запаметени в силициев чип. Движението на паричната маса се следи най-редовно от специализираните финансови издания, които се позовават на няколко различни дефиниции за това какво представляват парите и кога това понятие включва активи като облигации, банкови сметки и други изкуствени човешки творения. Финансовите експерти не са единодушни помежду си дори и по дефиницията на модерните пари, а още по-малко по начините, с които да се измерват те.

От момента на появата на парите преди около три хиляди години хората все спорят и се карат за пари, борят се помежду си кой да се сдобие с колкото може повече от разните там златни слитъци, сребърни кюлчета, медни монети, книжни банкноти или раковини каури. Парите никога не са мълчаливо, послушно оръдие; те никога не се задържат дълго време на едно и също място или в едни и същи ръце. В продължение на векове западната митология и литература описва радостите и страданията на герои, спечелили или загубили големи суми пари, но под тези разкази лежи много по-важната история на несекващата борба между велики нации, големи институции и властни личности за контрол върху самото производство и разпределение на парите — дори за правото върху самата им дефиниция. В хода на

историческото развитие различни групи хора и институции са владеели процесите на издаване и управление на парите — държавата и разните ѝ подразделения, църквата или определени религиозни ордени, търговски и занаятчийски гилдии, банкерски фамилии и частни индустриалци, национални банки и валутни дилъри — като всеки един от тези участници е изпълнявал определена роля в определен исторически момент. Хората са враждували за пари не просто защото парите са средство за придобиване на имот и охолство, но много по-важно — защото те носят власт на този, който ги притежава и владее. Парите са вълшебен ключ, с който се преместват планини и се хвърлят армии в бой, строят се замъци и градове; парите владеят земята, водата и небето; с пари се прекопават канали и се водят морски битки; парите дават власт на човека над нему подобните.

Модерната система на световна търговия води началото си от пътешествията на Христофор Колумб до Новия свят и на Васко да Гама до Индия. За пръв път в историята търговски кораби заповорили океаните и достигнали практически до всяко пристанище на всеки континент. Експедициите на Колумб и Васко да Гама разкрили пътя към властта и богатството в ерата на търговията; този път минавал през морските пътища и търговския обмен.

След два века на глобална търговия морските пътища се утвърждават и започват да привличат много нови конкуренти в надпреварата за пренасяне на така желаните подправки и коприни от Азия в Европа, роби от Африка в Америка, захар и сребро от Америка в Европа. Контролът върху тази морска търговия постепенно преминава от ръцете на Испания и Португалия в тези на Англия, Холандия и други европейски държави. През втората половина на осемнайсети век се оформя и един нов път към богатството — индустриалното производство на стоки в Англия. Фокусът на икономическа дейност и най-големият източник на богатство преминава от търговията в производството, за да остане там почти до самия край на дваисети век.

Богатството преминава от ръцете на търговците в тези на индустриалците, които първоначално произвеждали текстил, но скоро преминали на стомана и други метали. Според Карл Маркс, яростния критик на индустриалния капитализъм, богатството и властта били в ръцете на онези, които владеели „средствата за производство“ —

фабрикантите. През двайсети век производството се съсредоточава върху стоките за потребление — от коли в началото на века до персонални компютри към неговия край, както и върху непрестанното създаване на оръжия за честите войни, които определят историческия пейзаж на века.

Така, както испанците и португалците не били в състояние да задържат за дълго монопола си върху световната търговия през вековете след Колумб, индустриализираните държави не успели да съхранят своя монопол върху производството на стоки, което бързо се разпространило в Северна Америка, а малко по-късно в Япония и в останалия свят. Материалното производство от икономическа новост се превърнало в даденост. Не след дълго държави като Бразилия и Индия застигнали бившите колониални метрополии по обем на производството. Компютри и текстил започнали да се произвеждат поевтино в Малайзия и Мексико, отколкото в Германия и Съединените щати.

През последните десетилетия на двайсети век става все по-ясно, че материалното производство вече не владее икономиката така, както през предходното столетие. Средствата за производство вече рядко са притежание от отделни индивиди или фамилии, които във всеки случай не представляват обособена класа; компаниите са собственост на хиляди акционери — от пенсионери, зависими от фиксиран месечен доход, до милиардери, притежаващи дялове в стотици корпорации.

При нововъзникващата система властта произтича от една нова класа финансисти, които понякога притежават, а понякога само управляват колосални суми пари посредством брокерски къщи, банки, пенсионноосигурителни фондове, застрахователни агенции и взаимоспомагателни каси. Тези хора не търгуват с подправки, роби или коприна, нито пък владеят производството на балистични ракети, видеокасетофони или кафемашини. Те просто контролират потока на парите или по-точно, тяхната форма. С преминаването на парите от метал и хартия в пластмаса и силициеви чипове, тези финансисти контролират превръщането им от една национална валута в друга, от акции в общински облигации, от депозитни сертификати в опции на купувача, от ипотечи във взаимоспомагателни фондове, от валутни фючърси в рискови облигации.

С нарастващата важност на парите се засилва и борбата за контрол върху тях през следващото столетие. Очаква се продължителен период на конкуренция между отделни видове пари, при което всякакви нови форми на парите ще се появяват, разпространяват и изчезват като вълни, които се разбиват в прибоя. В стремежа си за контрол върху тези нови форми на парите много претенденти ще се опитват да си извоюват позиции като основна финансова институция на новата ера.

Историята показва, че нито правителствата, нито пазарът, оставени сами, могат да регулират парите. Много държавници и финансисти — от Нерон до Никсън — са използвали властта си върху парите само за извличане на краткосрочна изгода. Римските императори намалили сребърното съдържание на монетите, за да покрият разходите за набъбналата войска и държавна бюрокрация; френските банкери и финансисти пуснали в обръщение книжни пари и акции без покритие сред неподозиращата публика. От римския денарий при управлението на Нерон до френския асигнат по време на Херцога на Арканзас политици и финансисти създавали нови и нови парични системи, с които първоначално икономическата ситуация се подобрявала, но постепенно — когато първоначалният ентузиазъм започвал да преминава, сметките да се натрупват, а реалността да се завръща — системата на обезценените пари рухвала като картонена кула.

Парите, подобно на календара и на системата от мерки и теглилки, са културен конструкт, който може да изглежда произволен, но за да работи добре, се нуждае от стабилност и предвидимост. Едно общество може да построи календара си върху слънцето, върху луната или върху някаква комбинация от двете светила; но все пак календарът има своята опорна точка някъде в реалния свят. Важното е календарът да функционира като част от система, която е стабилна и се разбира от всички. По подобен начин, ако парите са стабилни, те могат да представляват мъниста или раковини, злато или сребро, пластмаса или електронни импулси; важното е да бъдат практични и предвидими.

През последните няколко века правителствата осигуряват тази стабилност чрез регулиране на националната валута и контролиране на банките. Националните валути вече губят своята важност и в момента светът е изправен пред една напълно нова система. Навлизаме в

преходен период, в който много отделни системи на пари и стойност ще се конкурират помежду си и нито една няма да постигне абсолютно господство.

В някои отношения новата парична система ще наподобява системата на примитивните пари, при която множество видове парични знаци и стоки съжителстват в обръщение. И сега в света съществуват паралелни или частично припокриващи се парични системи.

Независимо че някои национални валути като долара или йената може би ще продължат да съществуват, електронните технологии произвеждат пари в толкова много различни форми, че — поне за известно време — държавата ще бъде безсилна да ги контролира. Веднъж освободени от контрола на държавата, парите ще играят още по-голяма роля в нашия живот, отколкото в миналото.

Със самата си поява в историята парите създават нови институции и начини на живот, като същевременно подкопават и заменят съществуващите някога социални системи. С всяка технологична и обществена промяна във формата на парите тяхната роля в живота на хората само нараства. През вековете парите се обособяват като определящ фактор не само за търговските взаимоотношения, но и във все по-голяма степен за всички видове отношения между хората — от религиозни и политически до сексуални и семейни.

В глобалната икономика, която все още е в процес на обособяване, властта на парите и на институциите, изградени върху тях, ще измести властта на отделните държави, комбинации от държави и международни организации, съществуващи понастоящем. Движени и охранявани от силата на електронната технология, парите създават един нов световен елит, без лоялност към определена държава. Но историята показва, че тези, които движат паричните революции, не са задължително онези, които извличат полза от тях. Революцията на електронните пари днес обещава да засили още повече ролята на парите в личния и обществения живот на човека. Тази роля ще надмине по важност фактори като роднински връзки, религия, професия и гражданство като определящ елемент на обществения живот. Ние всички се намираме на прага на Ерата на парите.

Ното Οεσoπoтiсoс e не зад нас, а пред нас.

Марсел Маус

БИБЛИОГРАФИЯ

Abu-Lughod, Janet L. *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250—1350*. New York: Oxford University Press, 1989.

Adams, Charles. *For Good and Evil: The Impact of Taxes on Civilization*. Lanham, Md.: Madison Books, 1993.

Angell, Norman. *The Story of Money*. Garden City, N.Y.: Garden City Publishing, 1929.

Barber, Malcolm. *The New Knighthood: A History of the Order of the Temple*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1994.

— *The Trial of the Templars*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1978.

Barrett, Ward. „World Bullion Flows, 1450—1800.“ In *The Rise of Merchant Empires*, edited by James D. Tracy. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1990.

Baum, L. Frank. *The Wonderful Wizard of Oz*. 1900. Reprint, New York: Dover Publications, 1960.

Bellamy, Edward. *Looking Backward: 2000—1887*. 1888. Reprint, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967.

Benedict, Burton. *Money: Tokens of Value from Around the World*.

Berkeley, Calif: Lowie Museum of Anthropology, 1991. Benedict, Ruth...*Configurations of Culture in North America*, *American Anthropologist*, 1934.

— *Patterns of Culture*. Boston: Houghton Mifflin, 1934. Berdan, Frances F. *The Aztecs of Central Mexico: An Imperial Society*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1982.

Beresiner, Yasha, and Colin Narbeth. *The Story of Paper Money*. New York: Arco, 1973.

Bemal, J. D. *Science in History*. New York: Cameron Associates, 1954.

Bethell, Tom. „Inflation, Confiscation, and Gold.“ *American Spectator*, September 1994.

Binswanger, Hans Christoph. *Money and Magic: A Critique of the Modern Economy in the Light of Goethe's Faust*, translated by J. E. Harrison. Chicago: University of Chicago Press, 1994.

Bohannon, Paul J. „The Impact of Money on an African Subsistence Economy.“ *Journal of Economic History* 19 (December 1959).

Bumett, Andrew. *Coins: Interpreting the Past*. Berkeley, Calif.: University of California Press, 1991.

Cameron, Rondo. *A Concise Economic History of the World*, 2d ed. Oxford: Oxford University Press, 1993.

Carlson, Katherine. „Reciprocity in the Marketplace: Tipping in an Urban Nightclub.“ In *Conformity and Conflict*, 3d ed., edited by James Spradley and David McCurdy. Boston: Little, Brown, 1977.

Champ, Bruce, Neil Wallace, and Warren E. Weber... *Interest Rates under the U.S. National Banking System*, *Journal of Monetary Economics* 34 (1994).

Chown, John F. *A History of Money From AD 800*. London: Routledge, 1994.

Clarke, William M. *How the City of London Works: An Introduction to Its Financial Markets*, 3d ed. London: Waterlow, 1991.

Clendinnen, Inga. *Aztecs: An Interpretation*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1991.

Coblentz, Stanton A. *Avarice: A History*. Washington, D.C.: Public Affairs Press, 1965.

Cribb, Joe. *Money*. London: Dorling Kindersley, 1991.

Cribb, Joe, Barrie Cook, and Ian Carradice. *The Coin Atlas*. London: Macdonald Illustrated, 1990.

Crow, John A. *The Epic of Latin America*, 3d ed. Berkeley: University of California Press, 1980.

Crump, Thomas. *The Phenomenon of Money*. London: Routledge and KeganPaul, 1981.

Davies, Glyn. *A History of Money: From Ancient Times to the Present Day*. Cardiff: University of Wales Press, 1994.

Deutschman, Alan. „Money Wants to Be Anonymous.“ *Worth* 4, no. 8 (October 1995).

Dominguez Ortiz, Antonio. *The Golden Age of Spain: 1516—1659*, translated by James Casey. New York: Basic Books, 1971.

- Doyle, Kenneth, ed. *The Meanings of Money*. Newbury Park, Calif.: Sage, 1992.
- Dunne, Gerald T. *Monetary Decisions of the Supreme Court*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1960.
- Dye, Robert Ellis. „The Easter Cantata and the Idea of Mediation in Goethe’s Faust.“ *Publications of the Modern Language Association of America* 92, no. 5 (1977).
- Einzig, Paul. *Primitive Money*, 2d ed. London: Pergamon Press, 1966.
- *The History of Foreign Exchange*, 2d ed. New York: Macmillan, 1970.
- Elliot, John Huxtable. *Imperial Spain 1469—1716*. New York: St. Martin’s, 1964.
- Evans-Pritchard, E. E. *The Nuer*. Oxford: Oxford University Press, 1940.
- Ferraro, Gary P. *The Cultural Dimension of International Business*, 2d ed. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1994.
- Firth, Raymond, ed. *Themes in Economic Anthropology*. London: Travistock, 1967.
- Fishman, Ted. „Our Currency in Cyberspace.“ *Harper’s*, December 1994.
- Frangmyr, Tore, J. L. Heilbron, and Robin E. Rider, eds. *The Quantifying Spirit in the 18th Century*. Berkeley: University of California Press, 1990.
- Frank, Andre Gunder, and Barry K. Gills, eds. *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?* New York: Routledge, 1993.
- Frank, Tenney. *An Economic History of Rome*. New York: Cooper Square Press, 1920.
- Friedman, Milton. *Money Mischief*. New York: Harcourt Brace, 1992.
- Friedman, Milton, and Anna Jacobson Schwartz. *A Monetary History of the United States: 1867—1960*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1963.
- Galbraith, John Kenneth. *Money: Whence It Came, Where It Went*. Boston: Houghton Mifflin, 1975.

Garraty, John, and Peter Gay. *The Columbia History of the World*. New York: Harper and Row, 1972.

Gilliland, Cora Lee C. *The Stone Money of Yap: A Numismatic Survey*. *Smithsonian Studies in History and Technology*, no. 23. Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press, 1975.

Gonen, Amiram, ed. *The Encyclopedia of the Peoples of the World*. New York: Henry Holt, 1993.

Goux, Jean-Joseph. „Primitive Money, Modern Money.“ In *Understanding Origins*, edited by Francisco J. Varela and Jean Pierre Dupuy. Dordrecht, Netherlands: Kluwer, 1992.

Grabbe, J. Orlin. „The End of Money“ *Liberty* 8, no. 6 (July 1995). Gragg, F. A., ed. *Latin Writings of the Italian Humanists*. New York: Scribner's, 1927.

Grant, James. *Money of the Mind: Borrowing and Lending in America*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1992.

Greider, William. *Secrets of the Temple: How the Federal Reserve Runs the Country*. New York: Simon and Schuster, 1987.

Gudeman, Stephen. *The Demise of a Rural Economy: From Subsistence to Capitalism in a Latin American Village*. London: Routledge and Kegan Paul, 1978.

— *Economics as Culture*. London: Routledge and Kegan Paul, 1986.

Hallock, William, and Herbert T. Wade. *The Evolution of Weights and Measures*. New York: Macmillan, 1906.

Hamilton, Earl J. *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501—1650*. New York: Octagon, 1965.

Harris, Marvin. *America Now: The Anthropology of a Changing Culture*. New York: Simon and Schuster, 1981.

Hart, Keith. „Heads or Tails?“ *Man* 21 (December 1986).

Hassig, Ross. *Trade, Tribute, and Transportation: The Sixteenth-Century Political Economy of the Valley of Mexico*. Norman: University of Oklahoma Press, 1985.

Herodotus. *The Histories*, translated by Aubrey de Selincourt. London: Penguin, 1954.

Herskovits, Melville J. *economic Anthropology: The Economic Life of Primitive People*. New York: Norton, 1952.

Hewitt, Virginia. *Beauty and the Banknote: Images of Women Paper Money*. London: British Museum Press, 1994.

Hibbert, Christopher. *The House of Medici*. New York: Morrow, 1980.

Hicks, John. *A Theory of Economic History*. Oxford: Oxford University Press, 1969.

Hocart, A. M. *The Life-Giving Myth*. London: Methuen, 1952.

Hodge, Mary G., and Michael E. Smith, eds. *Economies and Politics in the Aztec Realm*. Vol. 6 of *Studies on Culture and Society*.

Albany, N.Y: Institute for Mesoamerican Studies, State University of New York at Albany, 1994.

Hughes, Robert. *The Fatal Shore: The Epic of Australia's Founding*. New York: Random House, 1986.

Ihara, Saikaku. *The Japanese Family Storehouse or the Millionaires Gospel Modernized*, translated by G. W Sargent. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1959.

Jackson, Kevin, ed. *The Oxford Book of Money*. Oxford: Oxford University Press, 1995.

Jennings, Francis. *The Founders of America*. New York: Norton, 1993. Jones, Arnold Hugh Marlin. *The Roman Economy*.

Totowa, N.J.: Rowman and Littlefield, 1974.

Junge, Ewald. *The Seaby Coin Encyclopaedia*. London: Seaby, 1992.

Kadletz, Edward M. „Preface — A Banker's Call to Action.“ *Strategies*, American Bankers Association 3 (Winter 1995).

Kennedy, Paul. *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York:

Random House, 1987. Kitto, H. D. F. *The Greeks*. Harmondsworth, Middlesex, England:

Penguin, 1957.

Koran, Jan, ed. *Sbomik pro Dejiny Pnrodnfch ved a Techniky Acta Historiae Rerum Naturalium nec non Technicarum: 450 let Jdchymovskych dolu*. Prague: Ceskoslovenska Akademie Ved, 1967.

Kurtzman, Joel. *The Death of Money*. Boston: Little, Brown, 1993.

Lapham, Lewis. *Money and Class in America: Notes and Observations on Our Civil Religion*. New York: Weidenfeld and Nicolson, 1988.

LeClair, Edward E., Jr., and Harold K. Schneider, eds. *Economic Anthropology: Readings in Theory and Analysis*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1968.

Levenstein, Harvey A. *Revolution at the Table: The Transformation of the American Diet*. Oxford: Oxford University Press, 1988.

Levy, Steven. „The End of Money?“ *News-week*, October 30, 1995.

Lewis, Oscar. *Five Families*. New York: Basic Books, 1959. — *The Children of Sanchez*. New York: Random House, 1961.

Lottman, Herbert R. *The French Rothschilds: The Great Banking Dynasty through Two Turbulent Centuries*. New York: Crown, 1995.

Lytton, Bulwer Edward. „On the Management of Money.“ In *Caxtoniana: A Series of Essays on Life, Literature, and Manners*. New York: Harper and Brothers, 1864.

Marx, — Kari, and Friedrich Engels. *The Communist Manifesto*, translated by David McLellan. Oxford: Oxford University Press, 1992.

Mauss, Marcel. *The Gift: Forms and Functions of Change in Archaic Society*, translated by Ian Cunniso. New York: Free Press, 1954.

McCurdy, David. „Savings on Loans in a Peasant Society.“ In *Conformity and Conflict*, 4th ed., edited by James Spradley and David McCurdy. Boston: Little, Brown, 1980.

Millman, Gregory J. *The Vndals Crown: How Rebel Currency Traders Overthrew the World’s Central Banks*. New York: Free Press, 1995.

Mirandola, Picco della. „The Dignity of Man.“ *The Portable Renaissance Reader*, edited by James Bruce Ross and Mary Martin McLaughlin. New York: Viking Press, 1953.

Moffitt, Michael. *The World’s Money: International Banking from Bretton Woods to the Brink of Insolvency*. New York: Simon and Schuster, 1983.

Moore, Alexander. *Cultural Anthropology: The Field Study of Human Beings*. San Diego: Collegiate Press, 1992.

Moore, Carl H., and Alvin E. Russell. *Money: Its Origin, Development and Modern Use*. Jefferson, N.C.: McFarland, 1987.

Morris, Kenneth M., and Alan M. Siegel. *Guide to Understanding Money and Investing*. New York: Lightbulb Press, 1993.

Neal, Larry. „The Dutch and English East Indian Companies Compared.“ In *The Rise of Merchant Empires*, edited by James D. Tracy. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1990.

Norris, Floyd. „After Eleven Years, It’s Payday.“ *New York Times*, July 1, 1995.

Nussbaum, Arthur. *A History of the Dollar*. New York: Columbia University Press, 1957.

O'Hanlon, Michael. *Paradise: Portraying the New Guinea Highlands*. London: British Museum Press, 1993.

Ohnuki-Tiemey, Emiko. *Rice as Self: Japanese Identities through Time*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1993.

Ortiz, Sutti, ed. *Economic Anthropology: Topics and Theories*. Lanham, Md.: University Press of America, 1983.

Pareto, Vilfredo. *The Rise and Fall of Elites*. Totowa, N.J.: Bedminster Press, 1968.

Phillips, Caria Rahn. „The Growth and Composition of Trade in the Iberian Empires, 1450—1750.“ In *The Rise of Merchant Empires*, edited by James D. Tracy. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1990.

Polanyi, Karl. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press, 1944.

— *Primitive, Archaic and Modern Economies*. Boston: Beacon Press, 1968.

Polanyi, Karl, Conrad Arensberg, and Harry W. Pearson, eds. *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*. New York: Free Press, 1967.

Pospisil, Leopold. *The Kapauku Papuans of West New Guinea*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1963.

Radford, A. R. „The Economic Organization of a P.O.W. Camp.“ *Economica*, November 1945.

Richards, Gertrude R. B. *Florentine Merchants in the Age of the Medici*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1932.

Richards, John, ed. *Precious Metals in Later Medieval and Early Modern Worlds*. Durham, N. C.: Duke University Press, 1983.

Ritzer, George. *The McDonaldization of Society*. Thousand Oaks, Calif.: Pine Forge Press, 1993.

Rockoff, Hugh. „The Wizard of Oz as a Monetary Allegory.“ *Journal of Political Economy* 98, no. 4 (1990).

Rolnick, Arthur J., and Warren Weber. „New Evidence on the Free Banking Era.“ *American Economic Review*, December 1983.

— „The Causes of Free Bank Failures.“ *Journal of Monetary Economics* 14 (1984).

— „Explaining the Demand for Free Notes.“ *Journal of Monetary Economics* 21 (1988).

Roover, Raymond de. *The Rise and Decline of the Medici Bank: 1397—1494*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1963.

Ross, James Bruce, and Mary Martin McLaughlin, eds. *Renaissance Reader*. New York: Viking, 1953.

Sahlins, Marshall. *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine, 1972.

Schama, Simon. *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*. New York: Knopf, 1987.

Shelton, Judy. *Money Meltdown: Restoring Order to the Global Currency System*. New York: Free Press, 1994.

Simmel, Georg. *The Philosophy of Money*, translated by Tom Bottomore and David Frisby. London: Routledge and Kegan Paul, 1978.

Siait&Adam. *AnIriquiryinto the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. 1776. Reprint, Oxford: Oxford University Press, 1993.

Smith, Adam [George Goodman]. *Paper Money*. New York: Summit Books, 1981.

Smith, Carol A. „Regional Analysis in World-System Perspective.“ In *Economic Anthropology*, edited by S. Ortiz. Lanham, Md.: University Press of America, 1983.

Spengler, Oswald. *The Decline of the West*, translated by Charles F. Atkinson. Oxford: Oxford University Press, 1991.

Stack, Carol. *All Our Kin*. New York: Harper and Row, 1974.

Strauss, Leo. *Xenophon’s Socratic Discourse: An Interpretation of the Oeconomicus*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1970.

Swartz, Marc J., and David K. Jordan. *Anthropology: Perspective on Humanity*. New York: Wiley, 1976.

Tainter, Joseph. *The Collapse of Complex Societies*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1990.

Taton, Rene, ed. *The Beginnings of Modern Science*, translated by A. J. Pomerans. New York: Basic Books, 1964.

Tocqueville, Alexis de. *Democracy in America*. 1835.

Reprint, New York: Vintage Books, 1945.

Tracy, James D., ed. *The Rise of Merchant Empires*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1990.

Trilling, Lionel. *The Liberal Imagination*. New York: Viking, 1950.

Tweddell, Colin E., and Linda A. Kimball. *Introduction to the Peoples and Cultures of Asia*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1985.

Voltaire. „Money.“ In *Philosophical Dictionary*, vol. 12 of *The Works of Voltaire*, translated by William F. Fleming. Paris: DuMont, 1901.

Waateringe, W. Groemnan van. „The Disastrous Effects of the Roman Occupation.“ In *Roman and Native in the Low Countries*, edited by Roel Brandt and Jan Slofstra. *British Archaeological Reports International Series* 184.

Wallerstein, Immanuel. *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press, 1974.

Weber, Max. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, translated by Talcott Parsons. London: Unwin University Books, 1930.

— *The Theory of Social and Economic Organization*, translated by A. M. Henderson and Talcott Parsons. New York: Free Press, 1947.

Wells, H. G. *Outline of History*, rev; .fidi Garden Qly, Ny'QSrdleB City Publishing, 1931.

— *The Work, Wealth and Happiness of Mankind*. 1931. Reprint (2 vols), New York: Greenwood, 1938.

White, Jenny. *Money Makes Us Relatives: Women's Labor in Urban Turkey*. Austin: University of Texas Press, 1994.

White, Lawrence H. *Competition and Currency: Essays of Free Banking and Money*. New York: New York University Press, 1989.

White, Peter T. „The Power of Money.“ *National Geographic*, January 1993.

Wittfogel, Kari A. *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*. New York: Random House, 1957.

Wolf, Eric R. *Europe and the People without History*. Berkeley: University of California Press, 1982.

Yang, Lien-cheng. *Money and Credit in China*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1952.

Zeizzer, Viviana A. *The Social Meaning of Money*. New York: Basic Books, 1994.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.